

T.C.
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

Doktora Tezi

KUR'ÂN'DA İLİM KAVRAMI

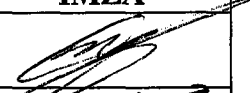
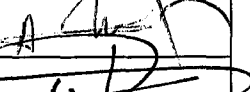
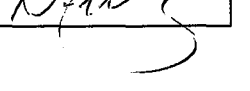
Ziyad AL-RAWASHDEH
2502070371

İstanbul 2010

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz TENEL İSLAM BİLİMERİ ANABİLİM DALI DOKTORA programında 2502070371 numaralı ZİYAD ALRAWASHDEH'İN hazırladığı “KUR’ANDA İLİM KAVRAMI” konulu YÜKSEK LİSANS / DOKTORA TEZİ ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği’nin 35. Maddesi uyarınca 26.07.2010 PAZARTESİ günü saat Saat :14.00 DE yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin’ne* OYBİRLİĞİ - ~~OY ÇIKARILMASI~~ KARAR VERİLMİŞTİR.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ(*)	İMZA
PROF.DR.MEVLÜT GÜNGÖR	Kabul	
PROF.DR.TAHSİN ÖZCAN	KABUL	
PROF.DR.ABDÜLAZİZ HATİP	Kabul	
DOÇ.DR.SITKI GÜLLE	Kabul	
DOÇ.DR.NECMETTİN GÖKKIR	Kabul	

ÖZ

Bu çalışmada, Kur'an-ı Kerim başta olmak üzere, Arap dilinin klasik sözlüklerinde ve cahiliye şiirinde “ilim” kelimesinin kullanılışı, tüm türevleriyle ele alınarak incelenmiş ve tarih içerisinde kavramın kazandığı yeni anlamlar göz önüne alınarak semantik yöntemle analizi yapılmağa çalışılmıştır. Ayrıca söz konusu “ilim” kavramının, Kur'ân-ı Kerim'in bir çeşit açıklaması sayılan hadislerdeki farklı yansımaları incelenmiş ve Kur'ân-ı Kerim'in bakış açısı ile bu kavramın kazandığı yeni anlamların “semantik” delaletleri ve Cahiliye dönemine mahsus Arap dilinde kullanılmakta olan kelimelerle arasındaki anlam farklılıkları ele alınmıştır.

Çalışmada klasik Arapça sözlüklere müracaat edilerek “marifet”, “fehm”, “fıkıh”, “basiret”, “hiss”, “ru'yet”, “yakîn”, “şuûr”, “idrak”, “taakkul”, “fıkır”, “haber”, “kürsî”, “zıkr” ve “tedebbür” gibi “ilim” kelimesinin yakın anlamlı ifadeleri tespit edilmiş; ayrıca bu kavramla zıt anlamlı, “cehalet”, “zan”, gibi kelimeler semantik açıdan incelenmiştir.

Kur'ân ve Tefsir literatürünü esas alan bu çalışmada, yukarıda aktarılan kelime ve kavramların, yakın anlamlılık ve zıt anlamlılık bakımından “ilim” kelimesinin köküyle olan irtibatları da ortaya konulmak suretiyle semantik analize tabi tutulmuştur. Bu analiz sonucu ilim kavramının semantik alanı ile ilgili ana esas ve ipuçları belirlenmiş, özellikle “vehm” ve “zan” kelimeleriyle ilgili geleneksel olarak devam eden bazı yaygın yanlış kavrayışlar giderilmeye çalışılmıştır.

Sonuç olarak: Arapça klasik sözlükler ve Cahiliye şiiri gibi metinleri inceledikten sonra, özel semantik alana sahip küllî bir kelime hazinesi taşıyan Kur'an'a müracat ederek “ilim” kelimesinin Kur'ân içinde semantik analizi yapılmış ve bu kavramın barındırdığı en temel delâletler ortaya konularak incelenmiştir.

ABSTRACT

In this study, the concept of "knowledge", the handling of it, firstly in the Holy Quran, in the classical dictionaries of Arab language and Ignorance poem in its all the derivatives has been studied, and also it has been semantically analyzed by the new meanings which gained in history.

Moreover, different reflections of the concept of "knowledge" in Hadith which a kind of explanation of the Qur'an have been discussed, and the mean difference between the words used in Arab language in Ignorance period and the new meanings of that concept which gained by the Quranic view semantically have been taken.

In this study it is admitted to classical Arabic dictionaries and in the result, synonymous expressions with knowledge as "ingenuity", "understanding", "fīqh", "foresight", "sense", "seeing", "certainty", and "consciousness" have been detected, and also as "ignorance", "presumption" opposite concept with "knowledge" and close meaningful words as "comprehension", "reasoning", "intellectual", "news", "thought" and "remembrance" semantically (diachronic) have been examined.

In this study based on Quran and Tafsir literature the above-quoted words and concepts from the angle of synonymous, near significance and opposite significance semantically have been analyzed. As a result of this analysis, semantic field of concept of knowledge and principles related to it have been determined, especially the some common mistakes related to "fantasy" and "suspicion" have been resolved.

As a result: After reviewing Arabic classical dictionaries and Ignorance poems as texts, by applying Qur'an that carries the specific semantic field of an universal treasure, the semantic analysis of "knowledge" has been done and its basic guides have been investigated.

ÖNSÖZ

Yüce Allah Cebrail vasıtasıyla peygamberlere vahiy, semavi kitaplar göndermiş ve peygamberler de Allah'ın buyruklarını insanlara ulaştırmışlardır. Bu semavi kitapların sonuncusu Hz. Muhammed'e tüm insanlık için bir hidayet rehberi olarak gönderilen ve kıyamet gününe kadar da bu özelliğini devam ettirecek olan Kur'ân-ı Kerîm'dir. Bu sebeple ilahi vahyin manalarını bünyesinde taşıyan Kur'ân kelimelerinin ve kavramlarının delâletlerini ve semantik yapılarını iyi kavramamız gerekmektedir.

Bilginler, günümüze kadar geçen süreçte ellerindeki beşeri bilgi malzemelerini kullanarak Kur'ân metninin delâletlerini ve semantiğini anlamak için gayret sarf etmişlerdir. Bu çabalar sonucunda Kur'ân metnini açıklama hususunda rivayete ya da dirayete ağırlık verilmesine göre iki ayrı tefsir ekolü ortaya çıktığı gibi, belirli bir doktrini savunmaya yönelik tefsirlerle, kelamî ve felsefî tefsir yöntemleri de ortaya çıkmıştır. Öyle ki bu ekollerin çoğu kendi doktrin ve mezhebinin “meşruluğunu” savunma adına Kur'ân metninden zaman zaman uzaklaşabilmiştir.

Konuları ve alanları birbirinden farklı olsa da tüm beşeri ilimlerin ulaşmak istediği hedef, ispatlanmış ve herkes tarafından kabul görecektir sonuçlara ulaşmaktır. Her geçen gün bu ilimler de gelişmekte ve devam eden bu gelişme ile bilgi çatısının zirvesine doğru çıkılmaktadır. Beşeri ilimlerdeki bilgi çatısı yükseldikçe Kur'ân hitabını anlama yollarımız da artmaktadır. Zira kevnî ilimler Kur'ân'ın aynası mesabesinde olup Kur'ân hitabında yer alan manevi gerçekliklerdeki duyusal gerçekliği yansıtır. İnsanoğlunun da beşeri ilimlerle ilgili bilgi ve kavrayışı arttıkça Kur'ân-ı Kerîm'deki hitapla ilgili bakış açısı da daha berrak ve net hale gelmektedir.

Biz de bu çalışmamızda Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan “ilim” kavramının taşıdığı anlam ve delâletlere ışık tutmaya çalıştık. Bunu yaparken semantik analiz yöntemini kullanmaya ve Kur'ân sonrası dönemin, hem farklı doktrinlerin hem de tercüme hareketleri vb. etkilerin altına girildiği bir dönem olması hasebiyle, Kur'ân'a ait bakış açısını, Kur'ân sonrası oluşan anlam çerçevesi ve perspektiften ayırtırmaya gayret ettik.

Kur’ân’da en çok geçen kelimelerden biri olan “ilim” kavramının semantik analiz yöntemiyle incelerken ilk bilgi kaynağı olarak Kur’ân-ı Kerîm’i esas aldık. Zira Kur’ân-ı Kerîm ilim kelimesinin delâletleriyle ilgili “külli bir sistem” niteliğinde olan kendi kelime hazinesine sahiptir.

Kur’ân-ı Kerîm’e kendi içinde bütüncül, külli bir kelime hazinesi olarak baktığımızda, kullandığı kelimelerin derin anlamlı, birbiriyle ince ilişkiler içinde geniş bir bilgisel ağ şeklinde örülmüş olduğunu görürüz. Zira bu kelime hazinesi Kur’ân öncesi ya da Kur’ân sonrası dönemdeki kelime hazinelerinden farklı özgün bir kelime hazinesidir. Bu sebeple Kur’ân-ı Kerîm’in kelimelerini, Kur’ân’ın kendi bakış açısı ve bağlamında ele alırken bunları “Kur’ân’ın kelime hazinesi” olarak isimlendirmemiz mümkündür.

Bu doğrultuda çalışmamız, bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. “İlim Kelimesinin Sözlük Anlamı ve Cahiliye Şiirinde Kullanımı” başlıklı birinci bölümünde “ilim” kelime kökünün anlamları, klasik Arapça sözlükler, hadis-i şerifler ve cahiliye şiiri kelime hazinesinden tespitle incelenmiştir.

“Kuran’da İlim Kelimesinin Semantik Alanı” adını taşıyan ikinci bölümde “marifet” ve “akıl” gibi, “ilim” kavramıyla yakın anlamlı kelimelerin delâlet ve anlamları belirlenip analiz edilmeye çalışılmıştır. Sonrasında ise “zan” ve “cehl” gibi zıt anlamlı kelimeler incelenmiştir. Daha sonra tüm bu kelimelerle ilim kelimesi arasındaki ilişkiler incelenmiştir. “İlim” kelimesi “anahtar bir kavram” olarak diğer bilgisel kavramlarla geniş bir kavram ağı oluşturmakta ve bu ağ ilim kelime kökünün semantik alanını oluşturmada önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır.

“İlim Kelimesinin Kur’ândaki Anlamları” adındaki üçüncü ve son bölümde ise Kur’ân kelime hazinesinin “külli bir sistem ve dünya görüşü” olduğu düşüncesi doğrultusunda ilim kelime kökünün Kur’ân’daki semantik alanının önemli delâletleri ele alınmıştır.

Bu çalışmada göstermiş olduğumuz her çabanın, Müslümanların, ilim kavramını yabancı düşüncelerin etkisinden soyutlayarak, sadece Kur’ân bağlamında anlamaları için yeni ufuklar açması temennimizdir. Ancak her çabanın yeni bir çalışmanın başlangıcı olması hasebiyle gerek ilim kavramı hakkında gerekse başka Kur’ân kavramları hakkındaki çalışmalar mütemadiyen yapılmaya devam edilecektir.

Bu çalışmanın ortaya çıkması pek çok kişinin yardım ve destekleriyle olmuştur. Öncelikle yetişmemde bana yardımcı olan tüm hocalarıma ve özellikle benim için sadece resmiyette yabancı bir memleket olan Türkiye’de sıcak ilgisini gördüğüm fakültemizin tüm hocalarına minnettarlığımı sunarım. Tez çalışmam esnasında yönlendirmeleri, tavsiyeleri ve teşvikleriyle bu çalışmanın şekillenmesi ve tamamlanmasında büyük gayret gösteren danışman hocam Muhterem Prof. Dr. Mevlüt Güngör Bey’e en içten şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca tez izleme komitesinde yer alan sayın hocalarım Prof. Dr. Tahsin Özcan ve Doç. Dr. Sıtkı Güllü’ye de tezle ilgili yönlendirmeleri ve ilgileri dolayısıyla minnettarım. Çalışmayı okuyarak değerli katkılarını sunan Araş. Gör. Muhammed Selman Çalışkan, Doç. Dr. Hasan Hacak, Doç. Dr. Dursun Ali Türkmen ve Doç. Dr. Necmettin Gökçır Beylerle, ders döneminden itibaren kendilerinden istifade ettiğim hocalarım Prof. Dr. Abdülaziz Bayındır, Prof. Dr. Emrullah Yüksel, Prof. Dr. Ömer Aydın, Prof. Dr. Reşat Öngören ve Doç. Dr. Mehmet Dalkılıç Beylere ve tez esnasında yakın ilgi ve desteğini gördüğüm Neci Öztürk beyler ve Dr. Nihat Sarur’a da teşekkürlerimi arz ederim. Ayrıca akademik çalışmalarımda desteklerini esirgemeyen İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İlim Yayma Cemiyeti ve Süleymaniye Vakfı yetkili ve çalışanlarına da teşekkürü borç bilirim.

Bu çalışmamı, gözyaşları, gözyaşlarımı geçen anneme; duaları, dualarımı geçen babama; özlemleri, özlemlerimi geçen kardeşlerime ve tebessümleri, tebessümlemlerimi geçen eşime ithaf ediyorum.

Gayret bizden muvaffakiyet Allah’tandır.

Ziyad AL-RAWASHDEH

İstanbul 2010

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	iv
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR.....	X
GİRİŞ	11

BİRİNCİ BÖLÜM

“İLİM” KELİMESİNİN SÖZLÜK ANLAMI VE CAHİLİYE ŞİİRİNDE KULLANIMI

I. KLASİK ARAPÇA SÖZLÜKLERDE “İLİM” KELİMESİ	6
A. “İLİM” KELİMESİNİN SÖZLÜK ANLAMI	6
B. ‘İ-L-M (ع ل م) KELİME KÖKÜNDEN TÜREYEN KELİMELER VE ANLAMLARI.....	8
1. ‘A-li-me (عَلِمَ).....	8
2. Te‘alleme (تَعَلَّمَ).....	8
3. et-Ta‘lîm – el-İ‘lâm – el-İsti‘lâm (التَّعْلِيم – الإِعْلَام – الاستِعْلَام).....	9
4. ‘Âlim (عَالِم).....	10
5. el-‘Âlim (الْعَلِيم).....	10
6. el-‘Îlm (الْعِلْم).....	10
7. ‘Alleme (عَلَّمَ).....	11
8. Te‘alleme (تَعَلَّمَ).....	12
9. el-Mu‘allim (المُعَلِّم).....	12
10. el-‘Âlem (العَالَم).....	13
11. el-‘Alem – el-‘Aleme – el-‘Ulme (الْعَلَمَة – العَلَمَة – العَلَمَة).....	13
12. el-‘Alem (الْعَلَم).....	13
13. el-‘Ulâm (الْعُلَام).....	13
C. KLASİK SÖZLÜK VE DİL ÂLİMLERİNE GÖRE “İ-L-M” (ع ل م) KÖKÜNÜN ANALİZİ	13
D. “İLİM” VE “MARİFET” KELİMELERİ ARASINDAKİ FARK	17
E. YÜCE ALLAH’IN “İLİM” VASFIYLA NİTELENMESİ	19
II. HADİS KİTAPLARINDA “İLİM” KELİMESİ	20
A. KUR’ÂN VE SÜNNETTEKİ İLİM KELİMESİNİN DELÂLETLERİ ARASINDAKİ UYUM	25
B. ‘İ-L-M (ع ل م) KELİME KÖKÜNÜN BAĞLAMıyla KAZANDIĞI ANLAMLAR	27
1. Din.....	28
2. İ‘lem (إِلْم).....	28
3. ‘İlmu’l-Yakîn	29
4. Mu‘allim.....	29
5. Kişiye ve diğer insanlara faydalı olan şey.....	29
III. CAHİLİYE DÖNEMİ ŞİİRLERİNDE “İLİM” KAVRAMI.....	30

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN'DA "İLİM" KELİMESİNİN SEMANTİK ALANI

I.	KUR'ÂN'DA "İLİM" KAVRAMI İLE YAKIN ANLAMLI KAVRAMLAR	45
A.	MARİFET (المعرفة)	45
B.	FEHİM (الفهم)	56
C.	FIKİH (الفقه)	58
D.	BASÎRET (البصيرة)	70
E.	HİSS (الحس)	79
F.	RU'YET (الرؤية)	84
G.	YAKÎN (اليقين)	97
H.	ŞUÛR (الشعور)	104
İ.	İDRAK (الإدراك)	107
J.	TEAKKUL (التعقل)	113
K.	FİKİR (الفكر)	132
L.	HABER (الخبر)	138
M.	KÛRSÎ (الكرسى)	143
N.	ZİKİR - TEZEKKÛR (التذكر - الذكر)	144
O.	TEDEBBÛR (التدبر)	147
II.	KUR'ÂN'DA "İLİM" KAVRAMI İLE ZİT ANLAMLI KAVRAMLAR.....	149
A.	CEHALET (الجهالة)	149
B.	ZAN (الظن)	180

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

"İLİM" KELİMESİNİN KUR'ÂN'DAKİ ANLAMLARI

I.	KESİN BİLGİ	199
II.	VAHİY	203
III.	DİN	212
IV.	SAF AKLÎ BİLGİ	218
V.	TECRÛBEYE DAYALI BİLGİ	221
VI.	TEZEKKÛR: HATIRLAMA VE İBRET ALMA	225
VII.	GÖZLEM VE ZİHNÎ ÇIKARIMLARA DAYALI BİLGİ	230
VIII.	FARKINDALIK HALİ	232
SONUÇ		235
BİBLİYOGRAFYA.....		243
ÖZ GEÇMİŞ.....		262

KISALTMALAR

a.e.	: Aynı eser
a.m.	: Aynı müellif
a.s.	: Aleyhisselam
a.y.	: Aynı yer
b.	: Bin (oğlu)
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt numarası
c.c.	: Celle Celâlühû
çev.	: Çeviren
h.	: Hicri
haz.	: Yayına hazırlayan
Hz.	: Hazreti
m.	: Miladi
md.	: Maddesi
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa numarası
s.a.v.	: Sallallahü aleyhi ve sellem
t.y.	: Basım tarihi yok.
thk.	: Tahkik eden
v.d.	: Ve diğer yazarlar.
vb.	: Ve benzeri
y.y.	: Basım yeri yok.

GİRİŞ

İlim, İslam düşünürlerinin başlangıçtan beri, en fazla üzerinde durduğu en önemli konulardan birisidir. Şüphesiz, İslam'ın bu konudaki hassasiyetini en veciz şekilde yansıtan düşünürlere bu konuda en kıymetli verileri sağlayan kaynak da Kur'ân-ı Kerîm'dir. Bu nedenle "ilim" kavramına Kur'ân çerçevesinden bakma zarureti söz konusudur. Türkiye'de "ilim" kavramını Kur'ân'da geçtiği şekilde ele alan akademik çalışmaların sayısının yeterli olduğu söylenemeyeceği gibi "Kur'ân'da İlim Kavramı" adında bir doktora tezi de yapılmamıştır. Bu nedenle biz, yapacağımız çalışmayla bu alanda göze çarpan bir boşluğun giderilmesine katkıda bulunmayı hedeflemekteyiz. Öte yandan, Kur'ân'da ilim konusunun bütün yönleriyle ele alınmasının bir doktora çalışmasının kapsamını oldukça aşacağı gerçeğinden hareketle, çalışmamızda bu kavramın sadece semantik açıdan tahliline yöneleceğiz.

Bu araştırma Kur'ân-ı Kerîm'deki "ilim" kavramının delâlet alanını, semantik analiz yoluyla gün ışığına çıkarmayı hedeflemektedir. İlim kavramının içeriği analiz edilirken, özellikle Kur'ân-ı Kerîm'in nüzul dönemi ve Kur'ân'ın konuyu ele alış tarzı incelenmiş, ilim kelimesiyle ilgili sonraki asırlarda meydana gelen anlam değişikliklerinden uzak kalınmaya çalışılmıştır. Zira ilk asırlardan itibaren çeşitli ekol ve mezheplerin etkisiyle bu ve benzeri kavramların orijinal delâletinden bazı sapmalar meydana gelmiştir. Özellikle de Yunan, Fars, Hint vb. yabancı kültürlerden yapılan tercümelerin de etkisiyle İslam kültüründe ortaya çıkan felsefî ve kelimî doktrin ve mezhepler, Kur'ân'da geçen bir takım kelimelerin, orijinalinden farklı yeni delâlet alanları kazanmasına etki etmiştir. Bilindiği gibi İslâm dinini kabul eden yeni kitleler, eski kültürlerini beraberinde getirmişler, başka bir deyişle eski dinlerine ait bir takım inançları tam olarak terk etmemişlerdir. Bu durum kelimelerin anlamlarında sonraki dönemlerde bir takım farklılıklar ortaya çıkmasının nedenlerinden biri olmuştur. Adı geçen bilim dallarında her doktrin, kendine has kavramlar geliştirmiş, kavramın tanım ya da tariflerinde farklı noktalara vurgu

yapmıştır. Bu ekollerin mensupları ya bir mezhebi taklit etmeyi yeterli görmüşler ya da kavramın anlamını Yunan filozoflarından yapılan çevirilerden nakletmeyi, ilmin hakikatine ulaşmanın bir yolu olarak kabul etmişlerdir. Bu sebeple araştırmada “ilim” kavramının Fıkıh Usûlü, Felsefe, Kelam vb. ilimlerindeki tarifi veya delâleti üzerinde durulmayacaktır.

Bu çalışmada “ilim” kavramı bu mukabil tüm yabancı tesirlerden uzak kalınarak doğrudan nüzul ortamındaki anlam çerçevesi içinde ele alınacak, Kur’ân-ı Kerîm’in kendi muhtevası içerisinde incelenecektir. Elbette bunu Câhiliye dönemi şiirlerinde yer alan ilim kavramı ile mukayeseli bir şekilde incelemeye çalışacağız. Böylece öncelikle cahiliye dönemindeki Arapların hayatlarında bu kelimenin anlamı belirlenecektir. Zira “artzamanlı (diachronic) delâlet” ile ilgili böyle bir araştırmada, kelime ve kavramlarla ilgili “Kur’ân kelime hazinesi” ile “Cahiliye Şiiri kelime hazinesi” arasındaki anlam ve delâlet farklarını önce genelde, sonra da “ilim” kelime kökü özelinde ortaya koymak temel amaçtır. Böylece bu ve benzeri kelime ile kavramların Kur’ân-ı Kerîm’de, önceden cahiliye döneminde kullanılan anlamlarının dışında birtakım yeni anlam ve delâletlerle kullanılıp-kullanılmadığı belirlenerek, Kur’ân’ın ilim kelime köküne ne gibi yeni anlamlar kattığı ortaya konulmuş olacaktır.

Ayrıca “ilim” kavramı ve yakın anlamlı diğer kelime ve kavramlar arasındaki ilişkileri keşfetmek ve hedeflenen amaca ulaşmak için özellikle klasik Arapça sözlüklerden de yararlanacağız. Bilindiği gibi bu sözlükler tarihsel olarak nispeten geç dönemlerde yazılmış olsa da¹ cahiliye dönemindeki ve Kur’ân’ın nüzülü sırasındaki dili anlamakta müstağnî kalamayacağımız eserlerdir. Bu sözlüklerden ilim kelimesinin yakın ve zıt anlamlarını belirleme konusunda da istifade ettik. Zira “ilim” kelimesiyle yakın anlamlı olan “marifet”, “fıkıh”, “tedebbür”, “tezekkür”, “şuur”, “vahiy”, “idrak”, “fehim” vb. kelimeler arasındaki ilişkiler ortaya konulmadan ilim kelimesini tam olarak analiz etmemiz mümkün değildir. “İlim” kelimesi ile yakın anlamlı olan her kelimenin “علم” kelime köküne yakın olsa da ondan farklı birer özel anlamı vardır ve bu anlam ona özel bir delâlet yüklemektedir. Bu delâletler kelimeye, derinlik kazandıran kavramlar olarak değerlendirilmekte ve

¹ Bu eserler hakkındaki eleştiri için bkz. Emîn el-Hûlî, **Kur’ân Tefsirinde Yeni Bir Metod**, çev.: Mevlüt Güngör, Ankara, Kur’ân Kitaplığı Yayınları, 2001, s. 94-95.

bu kavramlar içinde, ilim kelimesinin ifade ettiği manayı açıklamada önemli rol oynayan anahtar ifadeler yer almaktadır. Bu ifadeler, cümlelerin bağlamına göre kelimeye ya yeni manalar eklemekte ya da mevcut manaları özel bir alana hasretmektedir.

“İlim” konusu incelenirken, -yukarıda bahsi geçen- anlamca birbirine yakın ve zıt anlamlı kelimeleri incelemenin, konuyu daha iyi anlamak ve Kur’ân-ı Kerîm’in bakışını öğrenmekle yakından ilgili olduğu aşîkardır. Bununla birlikte Arapça sözlüklerde kelimenin manasını ararken, araştırmamızdaki asıl amaca da mutabık olarak, gerek Câhiliye şiiri ve gerekse Kur’ân-ı Kerîm’de bulunan “ilim” kelimesinin hem hakikat hem de mecaz manalarını gösteren bir takım yeni ipuçlarına ulaştığımızı da söyleyebiliriz.

Kur’ân-ı Kerîm’de “ilim” kelimesi incelendiğinde, bu kelimenin çeşitli türevleriyle (fiil, fail, isim, mastar vb.), Mekkî ve Medenî surelerin tamamında zikredildiği görülmektedir. İlim ve bu kökten türetilmiş kelimeler Kur’ân-ı Kerîm’de 854 defa geçmektedir.² Bu durumda bu kelime kökünün Kur’ân-ı Kerîm’de en çok zikredilen kelime kökü olduğu söylenebilir.³ Bu da söz konusu kelime kökünün semantik yöntemle analizinin önemini artırmaktadır.

İlim kelimesi, hem yaratan hem de yaratılan hakkında ortak olarak kullanılabilen bir kelimedir. Ancak biri derin ve sonsuz; diğeri ise sığ ve sonlu bir ilmi gösterdiği için iki kullanım arasında önemli farklar bulunmaktadır.

Kur’ân-ı Kerîm’deki ilim kelimesini araştırmadaki amacımız, Kur’ân-ı Kerîm’in bu kavrama orijinal bakışını ve kelimenin küllî delâlet alanını açık bir şekilde ortaya koymaktır. Bu kelimenin küllî delâlet alanı, Kur’ân’ın kelime hazinesi içindeki anahtar bazı kelimeler ve cüz’î delâlet alanları arasında kompleks bir takım kavram ağlarından oluşmaktadır. Öyle ki bu cüz’î kavramsal ağ ve cüz’î delâlet alanları, ilim, marifet, idrak, vahiy vb. kelimelerle ilgili olup, Kur’ân-ı Kerîm’in evrensel bir mesajı olarak, kişinin sosyal, kültürel ve inanç alanlarındaki görevlerini en iyi biçimde yerine getirmesi ile ilgili bir konumda bulunmaktadır. Bundan dolayı,

² Muhammed Fuâd Abdülbâkî, **Mu’cemü’l-Müfehres li-Elfâzi’l-Kur’ân**, 4. Baskı, Beyrut, Dâru’l-Marife, 1994/1414, “ع ل م” md.

³ Muhammed Ebu Şehbe, **el-Medhal li-Dirâseti’l-Kur’ân**, s. 13.

bu kavramın delâletini Kur’ân çerçevesinde ilmi standartlara uygun bir şekilde anlamak ve bu kavramın Kur’ân’daki delâletini iyi bilmekle beraber diğer alanlardaki delâletini de açık olarak ortaya koymak, kelimenin Kur’ân’daki delâletinin daha net anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Zira bir şey zıddıyla daha çok belirginleşir.

Ayrıca, Kur’ân kelime hazinesinde “ilim” kelimesinin delâletlerini inceledikten sonra Kur’ân’dan yine Kur’ân’a hareket etme yoluyla o kelimenin ifade ettiği gerçek manayı anlamak daha kolay ve sağlıklı olacaktır. Bu arada kelimenin sözlükte delâlet ettiği anlam ile hakikat, mecaz veya karine şeklindeki anlamını bilmek için yine aynı metodun izlenmesine ayrıca özen gösterilmiştir.

Sözlük anlamı ile kullanım anlamı arasında gidip gelen bir takım anahtar kelimeler vardır ki bunlar başka kavramlarla irtibatlı olabilir. Bu kelimeler ilim kelimesinin delâletini, yeni bir delâlet alanında, teville elde edilen, başka kelime ve kavram ağlarıyla çevrelenmiş diğer bir delâlete taşır ve ona yeni anlamlar kazandırır. Öyle ki bu yeni anlam bazen cahiliye kelime hazinesinden farklı da olabilir. Araştırmamız sırasında bu hususlara da işaret edeceğiz.

BİRİNCİ BÖLÜM

“İLİM” KELİMESİNİN SÖZLÜK ANLAMI VE CAHİLİYE ŞİİRİNDE KULLANIMI

I. KLASİK ARAPÇA SÖZLÜKLERDE “İLİM” KELİMESİ

A. “İlim” Kelimesinin Sözlük Anlamı

“İlim” Arapça bir kelimedir. İbn Fâris (ö. 395) “Aydın, lam ve mim’den ibaret üç sahih harften oluşan bu kelime, bir şeyde bulunan bir izi ifade eder ve o şey bu izle başkasından ayırt edilir” der.⁴

İlim sözcüğü sözlükte, sancak ve dağ ifade etmek için de kullanılmıştır. Hansa kardeşi Sahr için yazdığı mersiyede şöyle der:

وإن صخرًا لتأتم الهداة به كأنه عَلمٌ في رأسه نار

“Sahr yoldaki bir işarettir / Üzerinde ateş bulunan bir dağ gibi.”⁵

Şeybânî buradaki “alem” kelimesini şöyle açıklar: “Alem dağ manasına olup “ünlü” ve “meşhur” kelimelerinden mecazdır.⁶ “Alem” kelimesinin çoğulu ise “a‘lam” dır. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ الْجَوَارِ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ﴾ “Denizde dağlar gibi akıp gidenler (gemiler) de O’nun (varlığının) delillerindendir” (Şûrâ 42/32) Dağlar kelimesinin karşılığı ayette “a‘lam” olarak geçmektedir.⁷

Bu ifadelerin kelimenin kök anlamı ile olan bağlantıları açıktır. Nitekim bu lafızların hepsi bir şeyi başkasından ayırt etmek için kullanılmıştır. Yani sülâsî

⁴ Ahmet b. Fâris, **Mu‘cemu Makâyisi’l-Lüğa**, thk. Abdusselam Harun. I.Baskı, Beyrut, Daru’l-Cil, 1991, IV, 109, “ع ل م” md.

⁵ Tumadır bint Ömer b. el-Harîs, **Dîvânü’l-Hansâ**, 5. Baskı, Beyrut, Darü’l-Endülüs, 1968, s. 51.

⁶ Sa’leb Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ en-Nahvî Eş-Şeybânî, **Şerhu Dîvânî’l-Hansâ**, I. Baskı, Umman, Dâru Ammâr, 1988, s. 386.

⁷ Cârullah ez-Zemâşerî (h.538), **el-Keşşâf**, thk. Muhammed Abdusselam Şahin, I. baskı, Beyrut, Darul-Kütübi’l-İlmiyye, 1995/1415, IV, 220.

mastar “ilim” kelimesinden türetilen tüm lafızların, mana açısından köküyle açık ya da gizli, doğrudan ya da dolaylı olarak alakası vardır.

Bilindiği gibi alâmet (العلامة) alem (عَلَم) kelimesinden gelir. “Bir şeyi işaretledim” (علمت على الشيء علامة) denir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَعَلَامَاتٍ وَبِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ﴾

“Daha nice alâmetler (yarattı). Onlar, yıldızlarla da yollarını doğrulturlar” (Nahl 16/16) Ayette geçen “alâmet” deliller manasınadır.⁸

Ebû Ali el-Kâlî şöyle der: el-İlm, alâmet kökünden türediğinde “alem” denmiştir. Yani gösterge ve işaret demektir. “Meâlimü’s-sevb ve’l-ard” (معالم الثوب) elbisenin numarası ve yeryüzünde belirgin yerleri ifade eder. “Ma’lem” (المعلم) ise yol göstermek için kullanılan işaretlerdir.⁹

Kelimenin kökü, (عَلِمَ)’dir. رجل عالم وعليم من قوم kavmin bilginleri, demektir. Bir kişinin bilgisinin derin ve çokluğunu ifade etmek için “allâme” ve “ti’lâme” (علامة –) ifadesi kullanılır. Halil b. Ahmed ilimle marifeti aynı görmüştür. O, “bir şeyi bildim (علمت الشيء) demek o şeyi tanıdım (عرفته) demektir”, der. Cevherî de aynı görüşte olduğunu ifade eder.¹⁰

İlim, kesp ile elde edilmesi dolayısıyla insana has bir özelliktir. Marifet ise cüz-i idraktır ve bir araçla elde edilir. Bu nedenle علمت الله denir, علمت الله denmez. İlim idrak edip kavrayabildiğimiz şeylerde kullanılır.¹¹

⁸ İmâdüddîn Ebu’l-Fidâ İsmail İbn Kesîr, **Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm**, I. Baskı, Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 2001, II, 737.

⁹ Ebû’l-Hasan Ali b. İsmail İbn Sîde el-Endülüsî, **el-Muhassas**, I. Baskı, el-Emîriyye – Bulak, 1317, III, 29; İbn Dureyd el-Ezdî, **Cemheretü’l-Lüğa**, I. Baskı, Haydarabad, Dairetü’l-Maârifî’l-Osmaniyye, 1345, III, 139.

¹⁰ el-Halîl b. Ahmed ez-Zahidî, **el-Ayn**, thk. Mehdi el-Mahzûmi ve Dr. İbrahim es-Samerrâî, Daru’r-Raşid Li’n-Neşr, 1981, II, 152; İsmail b. Hammad el-Cevherî, **Sihahu’l-Lüğa ve Tacu’l-Arabiyye**, thk. Ahmet Abdulğafur, I. Baskı, Kahire, Dâru’l-Kütübi’l-Arabî, 1956, “ع ل م” md.

¹¹ İbnu’l-Kutta’ es-Sadi (ö. 515), **el-Ef’âl**, I. Baskı, Haydarabad, Dairetü’l-Maârifî’l-Osmaniyye, 1360, II, 323.

B. ‘İ-l-m (ع ل م) Kelime Kökünden Türeyen Kelimeler ve Anlamları

1. ‘A-li-me (عَلِمَ)

Bir şeyi veya bir durumu bilmek, anlamak, farkına varmak, yakînen bilmek, kuşatmak ve ayırt etmek manalarına gelir.¹²

Sibeveyh bu iki ibarenin arasındaki farkı şöyle dile getirir: عَلَّمْتُ “öğrettim” أَذَّنْتُ “eğittim” gibidir. أَعْلَمْتُ, ise عَلَّمْتُ gibidir. عَلَّمْتُ تعليمًا “onu öğittim”; عَلَّمْتُ “öğreten” المؤدب “eğiten” manasınadır.¹³

Araştırmamız sırasında incelediğimiz sözlüklerde, İlim kökünden مُفَعَّل vezninde Türkçe’de kullanılan “muallim” kelimesine rastlanılmamıştır.

2. Te‘alleme (تَعَلَّمَ)

تَعَلَّمْتُ ibaresinde تَعَلَّمْتُ kelimesi عَلِمْتُ ile aynı anlamdadır. İbn Sikkî şöyle der: Eğer biri sana, زَيْدًا خَارِجٌ derse, sen; عَلِمْتُ dersin. Eğer sana; لَقَدْ تَعَلَّمْتُ “(kendim) bildim” denilirse sen عَلِمْتُ “bil ki bu iş şöyle şöyledir” diyemezsin. Çünkü bunu kendi başına öğrenmemiş, sana öğreten başkasından öğrenmişindir.¹⁴

et-Teallüm (التعلم) kökü ile عَلِمْتُ kökleri arasında fark yoktur. Ancak إعلام açık bir şekilde haber verilen şeyler için özeldir. et-Ta‘lim (التعليم), “müteallim”’in kendisinde etki hâsıl olana dek tekrarlanan eyleme aittir.¹⁵ Konu ile ilgili bir ayet şöyledir:

﴿الرَّحْمَنُ . عَلَّمَ الْقُرْآنَ﴾

“Rahman Kur’ân’ı öğretti” (Rahman 55/1-2) Başka bir ayet de şöyledir: “Onlar, o iki melekten, karı ile koca arasını açacak şeyleri öğreniyorlardı” (Bakara 2/102)

¹² İbn Fâris (ö. 395), **Mu’cemu Makâyisi’l-Lüğa**, Beyrut, Darü’l-Cîl, 1991, IV, 109.

¹³ Bkz. Ahmed b. Fâris (ö. 395), **Mücmelü’l-Lüğa**, Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 1984, III, 624.

¹⁴ Ahmed b. Fâris (ö. 395), **Mu’cemu Makâyisi’l-Lüğa**, IV, 109; a.m., **Mücmelü’l-Lüğa**, III, 624.

¹⁵ Râğıb el-İsfahânî, **el-Müfredât**, s. 580.

3. et-Ta‘lîm – el-İ‘lâm – el-İsti‘lâm (التَّعْلِيم – الإِعْلَام – اِِسْتِغْلَام)

الإعلام hızlıca, bir çırpıda haber verme manasınadır. الإستعلام ise bilgi talep etmektir. الإستفهام kelimesinin ifade ettiği mana إستفهام’ın ifade ettiği manadan daha özeldir ve daha güçlüdür. Çünkü إستفهام kelimesinin türetildiği فهم (anlamak, bilmek) kelimesi, ilim kelimesinin aksine zan ve tahmin manalarını içermektedir. Dolayısıyla her *fehm*’edilen ilim olmayabilir aksine bu *zan* ve *tahmin* de olabilir. الإعلام kelimesinde bu şekilde bir çırpıda ve hızlıca bildirmek anlamı varken, kelimenin tef’îl babından gelen şekli olan تعليم (öğretmek, eğitmek); öğretilen ve eğitilende etki bırakmak amacıyla çokça tekrarlamak manasına gelir.

Bazen, tekrar söz konusu olduğunda “التعلم” (et-teallüm) “إعلام” manasında kullanılır.¹⁶ Bu hususta Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: قُلْ أَتَعْلَمُونَ اللَّهَ بِدِينِكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ *“De ki: Siz dininizi Allah'a mı öğretiyorsunuz? Oysa Allah göklerde olanları da bilir, yerde olanları da. Allah her şeyi hakkıyla bilendir.”* (Hucurât 49/16) Buradaki, تضعيف yani fiilin kökündeki “ل” harfinin şeddeli okunması, kastedilen i‘lam’ın tekrarlanan bir bildirme olduğunu ifade eder.¹⁷

İbn Cinnî bu konuda şöyle der: İlim, uzun soluklu bir uğraşla elde edilen bir vasıf olduğundan dolayı adeta insana doğuştan gelen bir yeti ve içgüdüye dönüşmüş gibidir. O yeti ile zatî sıfatlara intikal ederken insan âlim olur. Ancak, insanoğlu ilim için ilk yola koyulduğunda durum böyle değildir. Bundan yani ilim insan için zati bir vasıf haline dönüştüğünden dolayı insan için sadece müteallim (مُتَعَلِّم) değil, daha çok âlim sıfatını kullanırız.¹⁸

أَنَا عَالِمٌ (ben biliyorum) ifadesi, bir bilinene (معلوم) işaret eder. Çünkü *alim* lafzı عَلِمْتُ (bildim) kelimesinden gelir ve geçişlidir. Ama sıfat-ı müşebbehe olan عليم

¹⁶ Râğıb el-Isfehânî, **el-Müfredât**, s. 581.

¹⁷ Abdurrahman Hasan el-Meydânî, **el-Akîdetü'l-İslâmiyye ve Esâsuha**, 1. Baskı, Dimaşk, Darü'l-İlm, 1994, s. 31.

¹⁸ Ali b. İsmâîl b. Sîde el-Endülüsî, **el-Muhkem ve'l-Muhitu'l-A'zam**, thk. Mustafa es-Sekka' ve Hüseyin Nassâr, 2. Baskı, Halep, 1958, II, 125; Bkz. Süleyman b. Benîn ed-Dakiki, **İttifâku'l-Mebânî ve İftiraku'l-Maânî**, thk. Yahya Abdurraûf, 1. Baskı, Amman, Daru Ammar, 1985, s. 207.

kelimesi geçişli olmadığı için bir bilineni gerektirmez. Bu lafız vasfettiği kişinin, eğer ortada bir bilgi konusu varsa onu bileceğini gösterir.¹⁹

4. ‘Âlim (عَالِم)

Âlim (عالم- bilen) ism-i fâil siygası olup, gayb kelimesi ile birlikte Allah’ın vasfı olarak 13 yerde zikredilmiştir.²⁰ Allah Teâlâ şöyle buyurur:

﴿عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾

“Allah, görünmeyeni de görüneni de bilendir. O, müşriklerin ortak koştukları şeylerden çok yüce ve münezzehdir” (Müminûn 23/92) Yani göklerde ve yerde halkın gözüne görünmeyen şeyleri bilendir.²¹ *Allâmu’l-ğuyûb* (علام الغيوب) ifadesi ise Kur’ân’da dört ayette geçmektedir.²²

5. el-‘Alîm (الْعَلِيم)

Alîm: “İlim” kökünden türetilen sıfattır. İlimle vasıflanma konusunda mübalağa ifade eden bir siygadır.²³

6. el-‘İlm (الْعِلْم)

İlim iki türdür. İlki bir şeyin zatını idrak etmektir. İkincisi ise kendisi için var olan bir şeyle o şey üzerine hükmetmek veya kendisinden nefyedilen bir şeyle o şeyin nefyine hükmetmektir. İlki bir mefule geçişlidir.²⁴

¹⁹ Ebu Hilâl el-Askerî, *el-Furûkû’l-Lüğaviyye*, Kahire, Mektebetü’l-Kuds, 1353, s. 70; Bkz. Muhammed b. Yakup el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, Beyrut, Daru’l-Fikr, 1983/1403, IV, 153.

²⁰ Muhammed Fuad Abdulbaki, *el-Mu’cemü’l-Müfehres li Elfâzi’l-Kur’ân*, “ع ل م” md.

²¹ Muhammed Cerir et-Taberî (ö. 310), *Câmiu’l-Beyân fi Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, Mısır, 1954, XXVIII, 54. Ayrıca bkz. a.e., XVIII, 49; Bkz. Tevbe 9/ 93, 105; İsrâ 17/46; Secde 33/6; Fâtır 35/28; Haşr 59/22.

²² Maide 5/109-116; Tevbe 9/78; Sebe’ 34/48. Bkz. *el-Mu’cemü’l-Müfehres li Elfâzi’l-Kur’ân*, “ع ل م” md.

²³ İbn Manzûr, *Lisânu’l-A’rab*, Beyrut, Daru Sadır, 1983, “ع ل م” md., IV, 415; Ahmed b. Fâris (ö. 395), *Mu’cemu Mekâyisi’l-Lüğa*, IV, 110.

²⁴ Râğıb el-İsfehâni, *Müfredât fi Ğaribi’l-Kur’âni’l-Kerim*, Mısır, el-Matbaatü’l-Meymeniye, 1306, s. 348; Bkz. Muhammed Yakup el-Fîrûzâbâdî (ö. 817), *Besâiru Zevi’t-Temyîz fi’l-Kitâbi’l-Azîz*, thk. Muhammed Ali en-Neccar, Beyrut, el-Mektebetü’l-İlmiyye, IV, 88.

Sibeveyh'in dediğine göre: “علمت” ifadesi “عرفت” yerinde kullanılabilir. Ancak bu durumda da marifet değil ilim kastedilir.²⁵ Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ﴾

“İçinizden cumartesi günü azgınlık edip de, bu yüzden kendilerine: Aşağılık maymunlar olun! Dediklerimizi elbette bilmektesiniz” (Bakara 2/65) Ayette geçen لقد علمتم kelimesi لقد عرفتم manasındadır.²⁶ Çünkü bu önceden cahil olmadıklarını gerektirir. Ama marifet bunun aksidir.

“علمتم” ibaresi “عرفتم” ibaresinin manasını içermektedir. Yani sizden öncekilerin Musa (a.s)a muhalefet ettikleri için başlarına gelen belaları, mütevatir haberle idrak ettiniz, demektir.

Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ فَلَا تَرْجِعُوهُنَّ إِلَى الْكُفَّارِ﴾

“Eğer siz de onların inanmış kadınlar olduklarını öğrenirseniz onları kâfirlere geri göndermeyin” (Mümteherine 60/10) İkisinin arasındaki fark; marifet müsemmanın zatını ifade eder. Ama ilim, müsemmanın hallerini, artı ve eksi vasıflarını ifade eder. Bu nedenle Kur’ân-ı Kerîm’de marifet değil ilim emredilmiştir.²⁷

7. ‘Alleme (عَلَّمَ)

Alleme (عَلَّمَ) “tef’îl” vezninden; geçmiş, gelecek ve emir siygalarıyla Kur’ân-ı Kerîm’de 41 defa geçmektedir.²⁸ Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَمَا عَلَّمْتُمْ مِنَ الْحَوَارِجِ مَكَلِّينَ تُعَلِّمُونَهُنَّ مِمَّا عَلَّمَكُمُ اللَّهُ فَكُلُوا مِمَّا أَمْسَكْنَ عَلَيْكُمْ﴾

“Allah’ın size öğrettiğinden öğretip avcı hale getirdiğiniz hayvanların sizin için yakaladıklarından da yiyin” (Mâide 5/4) Bu kökten türetilmiş mastarsa ta’lim (تعليم)’dir.

²⁵25 Amr b. Osman b. Kamber Sibeveyh, **el-Kitâb**, thk. Abdusselam Harun, Beyrut, Dâru’l-Kalem, 1966, I, 40.

²⁶26 Muhammed Ali es-Sâbûnî, **Safvetu’t-Tefâsîr**, I, 53.

²⁷27 el-Fadl b. el-Hasan et-Tabersi (ö. 548), **Mecmau’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân**, Beyrut, Daru’l Mektebi’l-Hayât, 1961/1380, I, 287.

²⁸28 Muhammed Fuad Abdûlbaki, **el-Mu’cemü’l-Müfehres li Elfâzi’l-Kur’ân**, “ع ل م” md.

8. Te‘alleme (تَعَلَّمَ)

Te‘alleme (تَعَلَّمَ) beşli (sülâsî mezîd - humâsî) fiilinden türetilen mastar “et-te‘allum” (تَعَلَّمُ) dır. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَيَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ﴾

“Onlar, kendilerine fayda vereni değil de zarar vereni öğrenirler” (Bakara 2/102)

et-Ta‘lim (التعليم), et-tefhîm (التفهيم) “bildirmek” manasına gelebilir.²⁹ Öğrenenin المتعلم ilim elde edebilmesi için, öğretilecek şeyin onun zihninde/nefsinde etki bırakacak biçimde çokça tekrarlanması ya da onun zihninde tasavvur edilmesi için uyarılması gerekir.³⁰

et-Talim (التعليم)’in diğer bir anlamı ise ilm’in ortaya çıkması için gerekli sebepleri meydana getirmek manasına gelir. Ancak ilim tahsili gerçekleşmeyebilir. Bu nedenle zıtlık kabul eder. Örneğin: عَلَّمْتُهُ فَتَعَلَّمَ ona öğrettim ve O da öğrendi ya da عَلَّمْتُهُ فَمَا تَعَلَّمَ ona öğrettim ancak o öğrenmedi, denir. Bu sebeple et-talim (التعليم)’in ifade ettiği anlam bir şeyin zihinde tasavvur edilebilmesi için hazır hale gelmesi anlamındaki , teâ‘lleme (تَعَلَّمَ)’nin ifade ettiği anlamdan farklıdır.

9. el-Mu‘allim (المُعَلِّم)

Öğreten (المُعَلِّم) öğretilecek bilgiyi öğretilecek kimsenin zihnine ulaştırma çabasında bulunan ve bu hususa sebep olan kimsedir.

el-Mu‘allim (المُعَلِّم - öğretilmiş) ise ismi meful siygası olup, Kur’ân-ı Kerîm’de sadece bir defa varit olmuştur. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿ثُمَّ تَوَلَّوْا عَنْهُ وَقَالُوا مُعَلِّمٌ مِّثْنُونَ﴾

“Sonra ondan yüz çevirdiler ve: Bu, öğretilmiş bir deli! dediler.” (Duhân 44/14)

²⁹ Ebû Hayyân el-Endülüsî (ö. 725), **el-Bahru’l-Muhît**, 4. Baskı, Dâru’s-Saâde, 1328/1992, I, 392.

³⁰ Râğıb el-İsfahânî, **el-Müfredât**, s. 318.

10. el-‘Âlem (العالم)

el-Âlem (العالم) cevher ve arazlardan oluşan feleğin adıdır. Yani Yüce Allah’ın dışında kâinat ve kâinata dair her şeyi ifade eder. Onların her biri yaratıcısını ifade eden belgelerdir. Allah Teâlâ kendisinden başka ilah olmadığını bilmemiz için evrendeki ayetleri araştırmamızı emretmiştir.³¹ İlim kökünden türetilen âlem (العالم) yaratılmışların tamamı ve kâinat³² manasında Kur’ân’da 72 defa zikredilmiştir.³³

11. el-‘Alem – el-‘Aleme – el-‘Ulme (العالم – العَلَمَة – العُلَمَة)

العُلَمَة – العَلَمَة – العَلَم üst dudaktaki yarıklar anlamına gelir.³⁴

12. el-‘Alem (العَلَم)

العَلَم yol, sınır ve benzerlerine konmuş olan işaret manasınadır. Harem’in işaretli yerleri ve üzerine konmuş bayraklar (أعلام الحرم ومعاله المضروبة عليه) gibi.³⁵

13. el-‘Ulâm (الْعُلَام)

el-‘Ulâm (الْعُلَام) kına manasınadır. Zira kına yakmak konulduğu yeri işaretlemek demektir.³⁶

C. Klasik Sözlük ve Dil Âlimlerine Göre “i-l-m” (ع ل م) Kökünün Analizi

Râğıb ilm’i şöyle tarif eder: İlim, bir şeyin hakikatini idrak etmektir.³⁷ Bu tariftan anlaşılır ki, ilim, ilimle malum arasındaki bağlantıyı idrak etmektir. Zira bu bağlantı malum hakkında kesin bilgiye ulaştıran belge ve delildir.³⁸

³¹ Râğıb el-İsfehânî, *Müfredatu Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 1. Baskı, Dimaşk, Daru’l-Kalem, 1991, s. 581.

³² İsmail b. Hammad el-Cevherî, *Mu‘cemü’s-Sihâh*, Beyrut, Daru’l-Marife, s. 1140; *Lisânü’l-Arab*, “ع ل م” md., IV, 418; Muhammed b. Ebu Bekir er-Razî, *Muhtârü’s-Sihâh*, 1. Baskı, Beyrut, Daru’l-Marife, 2005, s. 399.

³³ Muhammed Fuad Abdulbâkî, *el-Mu‘cemü’l-Müfehres li Elfâzi’l-Kur’ân*, “ع ل م” md.

³⁴ Ebu’l-Umeysil el-A’râbî, *Ma İttefeka Lafzuhu ve İhtilafe Ma’nâhu*, thk. Mahmud Şakir Sait, 1. Baskı, Cidde, Daru’l-Âlem, t.y., s. 84; bkz. *Lisanu’l-Arab*, “ع ل م” md., XII, 419.

³⁵ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, “ع ل م” md., XII, 419.

³⁶ Ahmed b. Fâris (ö. 395), *Mu‘cemu Makâyisi’l-Lüğa*, III, 110.

³⁷ Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 580.

“i-l-m” kelime kökünün sülâsî/üçlü mastarı olan ilm’in iki delâleti olduğunu görüyoruz.

Birincisi: Duyu organlarımızla hissedebileceğimiz zahiri delâleti ki عِلْمٌ (bayrak), عَلَامٌ (kına), عَلَامَةٌ (çok bilen), مَعْلَمٌ (yol izi, işaret) buna örnektir.

İkincisi: Eseri büyük dağlar gibi zahir ama kendisi manevi ve zihinde var olan delâletidir. Bu manevi delâleti gösteren tek ifade عِلْمٌ (ilim)’dir. Ve iki delâlet arasında sıkı bir bağ bulunur.

Yukarıdaki zikredilen hususlardan iki işarete ulaşabiliriz:

İnsan için asıl olan ümmilik yani bir şey bilmeme halidir. İlim ise arizîdir. Sonradan ortaya çıkar, yani sonradan kazanılan bir şeydir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَاللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

“Siz, hiçbir şey bilmezken Allah, sizi analarınızın karnından çıkardı; şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalpler verdi” (Nahl 16/78)

Demek ki, ilimde asıl olan, müktesep olma yani sonradan elde edilmesidir. Çünkü o, bir takım vasıtalarla sonradan kazanılan sıfattır. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ وَيُعَلِّمُكُمُ اللَّهُ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

“Allah’tan korkun. Allah size gerekli olanı öğretiyor. Allah her şeyi en iyi bilendir” (Bakara 2/282)

Burada Abdurrahman Hasan el-Meydanî’nin bir ifadesine işaret etmenin gerekli olduğunu düşünüyorum; O şöyle diyor; “İlim, bilinen şeylerin, hissi idrak halinden insan aklındaki bilgi ve marifetin hazinesi durumuna intikal etme evresidir. Başka bir deyişle bu bilinenlerin, insan nefsinin derinliklerinde yerleşmesi demektir. Bu haldeki ilim, gerçek ilim olur. İlmin en doğrusu ise, insan duygusunu harekete geçireni yani faal olanı ve insanda tasarruf yetisi yaratanıdır.³⁹

³⁸ Ali Seyid Ahmed, **et-Ta’lîm ve'l-Muallimûn**, 1. Baskı, Halep, Daru’s-Sâbûnî, 1997, s. 16.

³⁹ Abdurrahman Habenneke el-Meydânî, **el-Akîdetü'l-İslâmiyye**, Dımeşk, Dâru'l-Kalem, 1994, s. 31.

Yukarıda kelimenin tarifinde şöyle demiştik: Kelimenin üç harfli aslı yani “ayın” (ع), “lam” (ل) ve “mim” (م) harflerinden oluşan i-l-m (ع ل م) kelime kökü, bir şeydeki izi ifade eder ve bu izle o şey başkasından ayırt edilir. İlim (عِلْم) kelimesinin kökü ile ‘alem (عِلْم) ve ‘alâme (علامة) kelimelerinin kökü aynıdır. (وَإِنَّهُ لَعَلَّمَ لِّلسَّاعَةِ) olarak okunması bunun açıkça göstergesidir. Nitekim Abdullah b. Abbas, Ebû Hureyre, Ebû Vâil el-Ğifarî, Zeyd b. Ali, Katâde, Mücâhid, ed-Dahhâk, Mâlik b. Dinâr, el-A‘meş, el-Kelbî, Ebû Nadr, İkrime, Ebû Rezin, Ebû Abdurrahman es-Sülemî ve İbn Muhaysın bu şekilde okumuştur.⁴⁰ Ancak bu kıraatler şaz kıraatlerdir. Cumhurun okuması ise (وَإِنَّهُ لَعَلَّمَ لِّلسَّاعَةِ) şeklindedir. Ancak çoğu müfessire göre bu da aynı anlamı ifade eder.⁴¹ (وَإِنَّهُ لَعَلَّمَ لِّلسَّاعَةِ) olarak okunurken İsa (a.s)’nın kastedildiği söylenmektedir. Yani işaret, belge ve alâmet manasınadır.⁴²

Ne var ki, ilmî ölçütlere göre şaz kıraatlara itimat edilemez. Çünkü şaz kıraat, aslen muteber değildir. O halde kelimenin asıl anlamının “bir şeyi başkasından ayırt eden iz ve eser” ile ilişkilendirilmesi gerekir. Bu ilişki, ilmin müktesep olma olgusu ile başka şeylerden ayırt edilmesi şeklinde kendini gösterir. İşte bu, Âdem (a.s)’ı başkasından ayırt eden ayrıcalıktır. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

“Allah Âdem’e bütün isimleri öğretti. Sonra onları önce meleklerle arz edip: *Eğer siz sözünüzde sadık iseniz, şunların isimlerini bana bildirin, dedi*” (Bakara 2/31) Burada Âdem (a.s)’i Meleklerden üstün kılan ayrıcalık ilimdir.

İdrak edilen şeyler idrak edilmeyen şeylerde olmayan ayrıcalığa sahiptir. Bilinen zahir bilinmeyen ise gizlidir. Ama iki kıraat (لَعَلَّمَ ، لَعِلَّمَ) meselesine gelince; Ferrâ (ö. 207) bu iki kıraat’in her ikisi ile de okumuş ve Ubey’in “وَإِنَّهُ لَذِكْرٌ لِّلسَّاعَةِ” (O, kıyamet için bir hatırlatmadır) şeklinde okumasına da işaret etmiştir. Bir takım

⁴⁰ Muhammed Fehdi’l-Harûf ve Ramiye Muhammed Kerim Rasih, **el-Müyesser fi’l-Kırââtî’l-Erbeate Aşar**, 1. Baskı, Dimaşk, 1416/1995, s. 494; Bkz. Ahmed b. Muhammed ed-Dımyâtî eş-Şâfî, **İthâfu Fudelâî’l-Beşer fi’l-Kırââtî’l-Erbeate Aşar**, thk. Ali es-Siba’, Beyrut, Dârü’n-Nedveti’l-Cedide, s. 386; Abdullatif el-Hatip, **Mu‘cemu’l-Kırâât**, 1. Baskı, Dimaşk, Daru Sa’diddin, 2002, I, 393.

⁴¹ İmâduddîn Ebu’l-Fidâ İsmail İbn Kesîr, **Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm**, Daru İhyai’l-Kütübi’l-Arabiyye ve İsa’l-Babî’l-Halebî ve Şurekâuh, IV, 167.

⁴² Muhammed Fehd el-Harûf, **el-Müyesser fi’l-Kırââtî’l-Erbeate Aşar**, s. 494.

çıkartımlar yoluyla bu kıraatların hepsinin doğru ve manalarının bir birine yakın olduğu rivayet edilmiştir.⁴³

en-Nehhâs (ö. 238) şöyle demiştir: (لَعَلَّيْ)nin manası, “elbette o, hatırlatma, uyarma ve tarif etmedir” manasındadır. Ama (لَعَلَّيْ) denince mana, elbette O, bir delâlet ve belgedir şeklinde olur.⁴⁴

Zemahşerî şöyle der: İlim, sözlükte “şuur” manasına gelir. Örneğin: ما علمت (onu hissetmedim) demektir.⁴⁵ Bu mana araştırmamızda büyük öneme sahiptir. Nitekim “şuur” ve “hilm” aşağıda zikredeceğimiz gibi ilmin ilk mertebelerindendir.

Fîrûzâbâdî şöyle der: “İlim”, bir şeye bırakılan iz, işaret, genişlik, iki yer arasını bağlayan sınır ve yolu belirlemek için dikilen işaret manalarına gelir. Ayrıca, marifet, şuur, itkân ve yakîn ilim kelimesi ile eş anlamlı kelimelerdir. Örneğin: علمت (onun geldiği haberini bildim) yani علمت بخبر قدومه (bir şeyi tanıdıysam onu bildim). علمت (onu hissettim) demektir. علمت (iş bildi) yani أثقته (mükemmel yaptı) demektir.⁴⁶ Ancak, ilim ile itkân arasında ince farklar vardır. İleride bu konuyu müstakil bir başlıkta inceleyeceğiz.

Adududdîn el-Îcî ilmin tarifini şöyle yapar: Mevsufunun, başkalarının taşıdığı zıt manalara ihtimal bırakmayacak bir şekilde ayırt edilmesini gerektiren bir vasıftır. Kelamcılara göre ilim, zihinde bir şeyin tasavvur edilmesi olarak tarif edilmiştir.⁴⁷

Külliyât sahibi Ebu'l-Bekâ şöyle der: ilim kelimesinin hakiki manası idraktır. Bu mananın taalluk ettiği bir şey (müteallak) vardır ki o da malum, yani bilinendir. Bu mananın hâsıl olması için bu manaya tabi ve bu mananın bekası için de vesile olan bir şey vardır ki bu da melekedir. İlim lafzı tüm bunlar için hakîkî, örfî, ıstılâhî ve mecâzî anlamlarda (:idrâk, malum, ilim melekesi) kullanılabilen bir kelimedir.⁴⁸

⁴³ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, **Meâni'l-Kur'ân**, thk. Abdulfettah Çelebi, III, 37.

⁴⁴ Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed en-Nehhâs, **İ'râbu'l-Kur'ân**, thk. Zuheyir Zahid, 3. Baskı, Beyrut, Mektebetü'n-Nehdati'l-Arabîyye, 1988, IV, 117.

⁴⁵ Carullah Ebulkâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî (ö. 538), **Esasu'l-Belağa**, 1. Baskı, Beyrut, Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1422/2001, s. 517.

⁴⁶ Ahmed b. Yakub el-Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsu'l-Muhît**, Beyrut, Daru'l-Fikr, 1403/1983, IV, 153.

⁴⁷ el-Cürcânî, **Şerhu'l-Mevâkıf**, Daru's-Saade, h. 1325, I, 62.

⁴⁸ Ebu'l-Bekâ el-Hüseynî Eyyûb b. Musa, **el-Küllîyyât**, Bulak, 1281, III, 204.

Abdulhalîm el-Üveysî şöyle der: İlim, bir şeyin hakikatini idrak etmektir. Bu, lafzın küllî delâletidir. Ve lafzın marifet, idrak, şuur vb. gibi cüz'î delâletleri de vardır.⁴⁹

عَلِمَهُ ibaresi, bir şeyi bilinmesi için belgelemek manasındadır. علم الشيء ya da علم الشيء نافعاً onu hissetti, kuşattı ve idrak etti manasındadır. علم الشيء bir şeyi tasdik etmek ve yakînen bilmek manasındadır. علمه عرف yani tanıdı demektir. علمه (أتقنه) demektir.⁵⁰

D. “İlim” ve “Marifet” Kelimeleri Arasındaki Fark

İlim, marifet yerinde kullanılır ve bu durumda “عَلِمْتُ” kalple değil gözle bildim, demektir. Fiil bu kullanımda bir mefule geçişli olur. Eğer Zeyd’in şahsını bildiğinizi fakat onu önceden tanımadığınızı ifade etmek isterseniz, عَلِمْتُ زَيْدًا (Zeyd’i bildim) dersiniz. الْعَلِيم çok bilen, الْعَالِم ise bilen manasındadır.

Râğıb el-İsfehânî ise şöyle der: Lügat ehlinde kimilerine göre, “ilim” fiili bir meful aldığı anda marifet manasına gelir.⁵¹ Zira Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَآخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ﴾

“Onlara (düşmanlara) karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve cihat için bağlanıp beslenen atlar hazırlayın, onunla Allah'ın düşmanını, sizin düşmanınızı ve onlardan başka sizin bilmediğiniz, Allah'ın bildiği (düşman) kimseleri korkutursunuz. Allah yolunda ne harcarsanız size eksiksiz ödenir, siz asla haksızlığa uğratılmazsınız.” (Enfâl 8/60) İlim ve marifet eş anlamlı kelimelerdir. Bu terimlerin eş anlamlı olmaları için iki lafız arasında tam mana bütünlüğünün sağlanması gibi bir şartı aramak uygun değildir.⁵² İki lafız bir mana için bile kullanılsa, aralarında bir fark mutlaka vardır ve teradüf söz konusu değildir.⁵³

⁴⁹ Abdulhalim Üveys, **Müstalahâtu Ulûmi'l-Kur'ân**, 1. Baskı, Mısır, Daru'l-Vefa, 2008, II, 585.

⁵⁰ Ahmed Ebû Kâfe, **Mucemu'n-Nefâis**, 1. Baskı, Amman, Daru'n-Nefâis, 2007, s. 849-850.

⁵¹ Râğıb el-İsfehânî, **Müfredat**, s. 580.

⁵² Tefvik Muhammed Şahin, **el-Müştereku'l-Lügavi Lâfzen ve Tatbiken**, 1. Baskı, Kahire, Matbaatu'd-Devle, 1980, s. 97.

⁵³ a.e., s. 223.

Sibeveyh'in dediğine göre: علمتُ ifadesi عرفتُ yerinde kullanılır ancak bu durumda da marifet değil ilim kastedilir.⁵⁴ Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ﴾

“İçinizden cumartesi günü azgınlık edip de, bu yüzden kendilerine: Aşağılık maymunlar olun! Dediklerimizi elbette bilmektesiniz.” (Bakara 2/65) Ayette geçen لقد علمتم kelimesi لقد عرفتم manasındadır.⁵⁵

Buna göre, علمتم ibaresi عرفتم ibaresinin manasını içermektedir. Yani sizden öncekilerin Musa (a.s)a muhalefet ettikleri için başlarına gelen belaları, mütevâtir haberle siz de idrak ettiniz, demektir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَآخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ﴾

“Onlara (düşmanlara) karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve cihat için bağlanıp beslenen atlar hazırlayın, onunla Allah'ın düşmanını, sizin düşmanınızı ve onlardan başka sizin bilmediğiniz, Allah'ın bildiği (düşman) kimseleri korkutursunuz. Allah yolunda ne harcarsanız size eksiksiz ödenir, siz asla haksızlığa uğratılmazsınız” (Enfâl 8/60)

Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ فَلَا تَرْجِعُوهُنَّ إِلَى الْكُفَّارِ﴾

“Eğer siz de onların inanmış kadınlar olduklarını öğrenirseniz onları kâfirlere geri göndermeyin.” (Mümtehine 60/10) İkisinin arasındaki fark; marifet müsemmanın zatını ifade eder. Ama ilim, müsemmanın hallerini, yani artı ve eksi vasıflarını ifade eder. Bu nedenle Kur’ân-ı Kerîm’de marifet değil ilim emredilmiştir.⁵⁶ Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مُتَقَلَّبَكُمْ وَمَثْوَاكُمْ﴾

⁵⁴ Amr b. Osman b. Kamber Sibeveyh, **el-Kitâb**, Abdusselam Harun, Beyrut, Daru’l-Kalem, 1966, I, 40.

⁵⁵ Muhammed Ali es-Sâbûnî, **Safvetu’t-Tefâsir**, XVI, 52.

⁵⁶ el-Fadl b. el-Hasan et-Tabersî (ö. 548), **Mecmau’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân**, Beyrut, Daru’l Mektebi’l-Hayât, 1961/1380, I, 287.

“Bil ki, Allah'tan başka ilâh yoktur. (Habibim!) Hem kendinin hem de mümin erkeklerin ve mümin kadınların günahlarının bağışlanmasını dile! Allah, gezip dolaştığınız yeri de duracağınız yeri de bilir.” (Muhammed 47/19) Ve konu ile ilgili başka bir ayet şöyledir:

﴿وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾

“Biliniz ki, Allah’ın vereceği ceza ağırdır.” (Bakara 2/196) Kur’ân-ı Kerîm’de 31 defa “ilim” emredilmiştir.⁵⁷

E. Yüce Allah’ın “İlim” Vasfıyla Nitelenmesi

Beyhakî’nin naklettiğine göre, Ebû Nasr el-Bağdâdî şöyle demiştir: *إِنَّ اللَّهَ ذُو عِلْمٍ* Allah ilim sahibidir, (ilim kelimesi belirsiz/nekra olarak) diyemeyiz. *إِنَّ اللَّهَ ذُو الْعِلْمِ* Allah ilim sahibi, (ilim kelimesi belirli/marife olarak) diyebiliriz. Aynı şekilde *ذُو الْإِكْرَامِ* celal ve ikram sahibi denir. Ama *ذُو جَلَالٍ وَدَوِّ* (belirsiz olarak) söylenmez.⁵⁸ Allah Teâlâ gaybı çok iyi bilendir, ona hiçbir şey gizli değildir. O, müminin halini, kâfirlerin küfrünü, asilerin günahını ve itaat edenlerin itaat hallerini biz olmadan önce bilir. Bu ilim Kur’ân’da en çok zikredilen ilim türüdür. Ancak bu ilim sevap ya da azap gerektirmez. Çünkü böyle bir ilim delil olma niteliği taşımaz.

Ama zahiren gerçekleşmiş amellerle ilgili ilim ceza ve sevap gerektirir.⁵⁹ Bu delâlet, kelimenin sözlükteki genel medlulüyle sınırlandırılmaz. Sadece genel ve el-Alîm *العليم* lafzı ile ifade edilen fazla bir manayı ihtiva etmektedir. Kelime Kur’ân-ı Kerîm’de bu delâletiyle 17 yerde varit olmuştur. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿إِذْ قَالَتِ امْرَأَتُ عِمْرَانَ رَبِّ إِنِّي نَذَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّرًا فَتَقَبَّلْ مِنِّي إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

“İmrân’ın karısı şöyle demişti: “Rabbim! Karnımdakini azatlı bir kul olarak sırf sana adadım. Adağımı kabul buyur. Şüphesiz (niyazımı) hakkıyla işiten ve (niyetimi) bilen sensin.” (Âli-İmrân 3/35)

⁵⁷ Muhammed Fuad Abdulbâkî, *el-Mu’cemü’l-Müfreh li Elfâzi’l-Kur’ân*, “ع ل م” md.

⁵⁸ Ebu Bekr el-Beyhakî (ö. 458), *el-Esmâ’ ve’s-Sıfât*, thk. Muhammed Zahid el-Kevserî, 6. Baskı, Kahire, Matbaatü’s-Saâde, 1358, s. 123.

⁵⁹ İbn Kuteybe b. Abdullah b. Müslim, *Te’vîlu Müşkili’l-Kur’ân*, thk. Ahmet Sakr, 5. Baskı, Kahire, Matbaatü Mustafa Bâbî el-Halebî, 1373, s. 240.

Allah Teâlâ eşyayı var olmadan önce bilir. Onun ilmi eşyanın var olmasına sebeptir. Eşyanın var olması onun bilinmesine sebeptir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿قُلْ أَتَعْلَمُونَ اللَّهَ بِدِينِكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

“De ki: Siz dininizi Allah'a mı öğretiyorsunuz? Oysa Allah göklerde olanları da bilir, yerde olanları da. Allah her şeyi hakkıyla bilendir.” (Hucurât 49/16) Ayetteki “عَلِيمٌ” kelimesi “geniş ilim sahibi” demektir.⁶⁰

İlim maddesi ile ilgili olarak yukarıdaki bahsimizi, aşağıdaki gibi özetleyebiliriz:

İlim kelimesi, bir şeyi ya da emri bilmek, hissetmek, tanımak, iyi kavramak, kuşatmak ve yakînen bilmek manalarına gelir.

İlim kelimesi, marifet, mükemmellik ve yakîn ifade eder.

İlim kelimesi, kimi zaman idrak manasına gelir. Bu durumda ilim, bilinen şeylerin hissetme idrak alanından akıl sahasına gelerek orada yer alan/yerleşen bilgi ve marifete dönüşmesi söz konusu olan bir niteliktir. Bir şeyi başkalarından ayırt edici izi ifade eder. Ayrıca iz, alamet, belge, iki yeri birleştiren sınır ve yol bulma amacıyla dikilen işaretler manasına gelir.

Mevsufun aksi ihtimal bırakmayacak şekilde başkasından ayırt eden sıfat ve özelliştir.

İlim kelimesi bir mefule geçişli olduğunda marifet manasına gelir. عِلْمَهُ عَلِمًا “Bilinmesi için onu bir işaretle işaretledi.” anlamındadır.

II. HADİS KİTAPLARINDA “İLİM” KELİMESİ

Arapça klasik sözlük kitaplarından “ilim” kelimesi üzerinde yapmış olduğumuz incelemelerden sonra bu kısımda, kelimenin Hadis kitaplarında nasıl kullanıldığını ele alacağız. Biliyoruz ki, Rasûlullah (s.a.v.)’ın ilmi vahiyle yakından bağlantıdır. Bu nedenle onun ilmi, Şafii’nin (ö. 204) dediği gibi diğer insanların Müslüman ve gayri

⁶⁰ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü’t-Tefâsir*, 1. Baskı, Beyrut, Daru’l-Kur’âni’l-Kerîm, 1981/1401, XVI, 52.

Müslimlerin ilminden farklıdır.⁶¹ Hadis kitaplarını incelediğimizde ilim ve ilim kelimesinin kökünden türeyen kelimelerin anlamları şunlardır:

1. Müeddip ve rehber: Allah Teâlâ Resulünü, insanlar için bir öğretmen, onlara dini nasıl hayata geçireceklerini gösteren bir rehber olarak hazırlamıştır. Resûlullah (s.a.v.) bunu şu sözleri ile ifade buyurmuştur: “Ben bir öğretmen olarak gönderildim”.⁶²

Burada ilim dini konulara özel bir lafız olarak zikredilse de aslında geneldir. Zira Resûlullah’ın sünneti insanların her yönünü ilgilendiren ilimleri ihtiva ettiğinden ilim talep etmek her Müslüman’a farz kılınmıştır. İslami ilimden kasıt amelle bağlantılı ilimdir. Râğıb el-İsfahânî, ilmin nazari ve ameli olmak üzere iki tür olduğunu, ilkinin amelleri tamamladığını ikincisinin ise amelle tamamlandığını söyler.⁶³ Çünkü kişiyi sevapla mükâfatlandırmak amellerine göre olacaktır.

2. Vahiy: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyuruyor:

أَلَا إِنَّ رَبِّي أَمَرَنِي أَنْ أَعْلَمَكُمْ مَا جَهِلْتُمْ مِمَّا عَلَّمَنِي يَوْمِي هَذَا

“Bilin ki! Rabbim, sizin bilmediklerinizi bugün bana öğreterek, bunları size öğretmemi emretti.”⁶⁴

Bu hadisin birçok delâleti vardır. Bunlardan biri: Resûlullah (s.a.v.)’ın ilminden kasıt dinle ilgili vahidir. Resûlullah (s.a.v.)’ın “مِمَّا عَلَّمَنِي يَوْمِي هَذَا” “Bugün rabbimin bana öğrettiklerinden.” sözü bunun açık delilidir. İleride bu konu üzerinde detaylı bir şekilde duracağız.

Resûlullah (s.a.v.) şöyle der:

الْعِلْمُ ثَلَاثَةٌ وَمَا سِوَى ذَلِكَ فَهُوَ فَضْلٌ أَيْةٌ مُحْكَمَةٌ أَوْ سُنَّةٌ قَائِمَةٌ أَوْ فَرِيضَةٌ عَادِلَةٌ

“İnsana öğrenmesi farz olan asıl ilim üçtür. Bu üç ilimden başkasını öğrenmek insana fazilet kazandırır; Muhkem ayet, uygulanan sünnet ve adaleti sağlayan miras ilmi”.⁶⁵

⁶¹ eş-Şâfiî, **el-Ümm**, Kahire, Silsiletu Kitabi’ş-Şa’b, t.y., VII, 255.

⁶² Ahmet b. Hanbel (ö. 1313), **el-Müsned**, Mısır, el-Matbaatü’l-Meymeniye, 1313, I, 379-462.

⁶³ Râğıb el-İsfahânî, **Müfredat**, s. 580- 581.

⁶⁴ Ebu Zekeriya en-Nevevî (ö. 676), **Şerhu Sahihi Müslim**, Beyrut, Daru’l-İlm, 1987, (Kitâbü’l-Cennet) XVII, 197.

3. Kavramak, anlamak ve amel: Ayrıca yukarıdaki hadisten anlıyoruz ki, ilmin delâlet ettiği iki önemli nokta vardır; biri kavramak diğeri amel etmek. Râğıb el-İsfahânî de buna işaret ederek şöyle demiştir: Nazarî ilim, anlamak ve kavramak, amelî ilim ise bildiğini uygulamaktır. Resûlullah (s.a.v.)'ın "muhkem ayet" sözünden kasıt anlamak ve düşündürmektir. "uygulanan sünnet" de bildiklerine uymak ve onu hayata geçirmek demektir.

Resûlullah (s.a.v.) başka bir hadisinde şöyle buyurur: "إن أفضل العلم العلم بالله" "En faziletli ilim Allah'ı bilmektir". Yani Allah'ı isim ve sıfatlarıyla onu hakkıyla tanımaktır.⁶⁶ Onun yarattığı varlıklar üzerinde düşünmek, zira onun yarattığı her şey onun sonsuz ilmi, kudreti ve azametini gösterir. Ayrıca ilim, bilinenin zatına değil onun durumuna ve fazilet gibi özelliklerine gönderme yapar.⁶⁷ Hadisin manasına uygun olan da budur.

Başka bir hadis de bu manayı desteklemektedir; Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurur: "تفكروا في آلاء الله ولا تفكروا في الله" "Allah'ın nimetleri hakkında düşünün, Allah'ın zatı hakkında düşünmeyin".⁶⁸

4. Emâre ve işaret: İlim kelimesi, başka bir hadiste emâre ve işaret manasında kullanılmıştır: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "خبرني ري أي ساري علامة في أمي فإذا" "Rabbim bana ümmetimin içinde bir işaret göreceğimden haber verdi, ben o işareti gördüğüm zaman çokça Allah'ın yüceliğini dile getireceğim Yani سبحان الله diyeceğim".⁶⁹ Bu hadis ilim, marifet, hikmetin fazileti ile ilgili hadislerden değildir. İlmin fazileti ile ilgili çeşitli konu ve münasebetlerle ilim okumanın önemini beyan eden çok sayıda hadisler zikredilmiştir.⁷⁰

⁶⁵ Ahmed b. Hüseyin Ebu Bekr el-Beyhakî (ö. 458), **Sünenü'l-Beyhakî**, thk. Muhammed Ata, Mekke, Daru'l-Baz, 1994/1414, VI, 208.

⁶⁶ el-Hâkim en-Nisaburî, **el-Müstedrek ala's-Sahihayn**, y.y., Dairatü'l-Maarifi'l-Osmaniye, 1334, IV, 68; Bkz. **Sahihu Müslim**, Kahire, Matbaatü Hicazî, t.y., (Kitabu's-Salât) II, 50.

⁶⁷ Tabersî, **Mecmeu'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân**, I, 287.

⁶⁸ Celalettin es-Suyûtî, **el-Fethu'l-Kebîr fi Dammi'z-Ziyâde İle'l-Camii's-Sağîr**, Beyrut, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, t.y., I, 35.

⁶⁹ Muhammed b. Abdurrahman el-Mubarekfürî, **Tuhfetu'l-Ahvezî bi Şerhi Süneni't-Timizî**, thk. Abdurrahman Osman, 2. Baskı, el-Mektebetü's-Selefiyye, 1967, VI, 603.

⁷⁰ Bkz. Ebû Süleyman el-Hattabî, **Mealimü's-Sünen Şerhu Süneni Ebî Davud**, 1. Baskı, Halep, el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1955, IV, 86.

5. Anlayış ve fıkıh: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurur: “يَقْبِضُ الْعِلْمَ يَقْبِضُ الْعُلَمَاءُ” “Ulemaların çekilmesi vefat etmesiyle toplumda ilim azalır”.⁷¹ İbn Kuteybe’nin şöyle dediği nakledilir: İlmin bir fıkıhı vardır. Çünkü ilim fıkıhla olur. Âlim fakihtir. Çünkü o ilmin fikhını bilir. Bu da bir şeyi kendi illeti ile isimlendirmektir.⁷²

6. Bir şeyi istifade amacıyla almak: Bazı hadislerde ilim, sözlük manasında (bir şeyi istifade amacıyla almak) kullanılmıştır. İstiare üslubu ile mecaz manasına gelir. Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “ما اقتبس رجل علما من النجوم إلا اقتبس به شعبة من ”السحر ما زاد زاد Müneccimlikten bir ilim alan kimse, sihirden bir parça almış olur. Müneccimlikten ne kadar fazla alırsa, o kadar fazla sihir öğrenmiş olur”.⁷³

7. Bir şeyi belli bir sebepten dolayı tamamlamak manasına gelir: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “لا تقضين ولا تفصلين إلا بما تعلم” “Ancak bildiğin şey ile bir konu hakkında hükme var ya da o konuya açıklık getir.”⁷⁴ Yani olayla ilgili bütün detaylı bilgileri elde ettikten sonra, net bilgiye dayanarak hükmet ve kararını ver, demektir.

8. Yazılan ya da söylenendekine uygun olarak anlamak kavramak: İbn Abbas’ın anlattığına göre, Resûlullah (s.a.v.) duasında şöyle buyurmuştur: “اللهم علمه ” “Ey Allah’ım ona kitabı öğret.”⁷⁵ Duadaki ‘öğret’ ten kasıt kitabın lafzını öğretmektir. Çünkü lafız manayı ifade eder. Yani birincisinin tahsili ile ikincisi tamamlanır.

9. Bir şeyin artırılmasını istemek: Bu, kelimenin mecazi anlamıdır; Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurur:

من غدا من بيته يطلب علما فرشت له الملائكة أجنحتها رضى بما يصنع

⁷¹ Nasiruddîn el-Elbânî, **Muhtasaru Sahihi Süneni’t-Tirmizî**, 1. Baskı, Riyad, 1988, s. 337-338; Bkz. **Sünenü İbn Mace**, thk. Muhammed Fuad Abdulkaki, Kahire, Daru İhyai’l-Kütübi’l-Arabî, 1952, I, 42.

⁷² Bedruddin el-Aynî (ö. 855), **Umdetu’l-Kârî bi Şerhi’l-Buhârî**, y.y., el-Münîriyye, t.y., II, 49.

⁷³ İbnü’l-Esir, **en-Nihaye fi Ğarîbi’l-Hadis**, Mısır, el-Matbaatü’l-Hayriye, t.y., III, 251; Bkz. Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, I, 227, 311.

⁷⁴ İbn Mace, **Sünen**, I, 21.

⁷⁵ Nasiruddîn el-Elbânî, **Muhtasaru Sahihi Süneni’t-Tirmizî**, 1. Baskı, Riyad, 1988, s. 337-338.

“Kim ilim talep etmek için evinden çıkarsa, melekler onun yaptığına hoşnutluğunu ifade etmek için ona kanatlarını serer.”⁷⁶

10. Kavratmak: “أن أعلمك وأن تعي وحق على الله أن تعي” “Sana öğreteceğim, sen de onu kavramalısın, senin onu kavraman Allah üzerine bir haktır.” Hadisindeki talimden kasıt hakiki manada öğretmektir. Yani bildirmek ve anlatmak manasıdır. Zira bu talimde müşareket söz konusudur.⁷⁷

Kur’ân-ı Kerîm ilim ve marifet ifade eden birbirine benzemeyen çeşitli kelimeler içerdiği gibi, Hadisi şerifler de ilim ve marifet manasını içeren muhtelif kelimeler ihtiva etmektedir. Ancak Kur’ân-ı Kerîm’de varit olan kelimeler Kur’ân-ı Kerîme has mucizelik özelliği ile hadislerden farklıdır. (Yukarıda bunların bazı örneklerinden bahsetmiştik ve ilerleyen sayfalarda da bazı örnekler vereceğiz). Allah Teâlâ’nın kelamı başka her hangi bir insanın sözü ile mukayese edilemez. İnsan sözü ne kadar belîğ olursa olsun Allah’ın kelamının mertebesine asla ulaşamaz.⁷⁸

Resûlullah (s.a.v.) konuşmasında Allah Teâlâ’nın kelamından, Kur’ân-ı Kerîm lafızlarından etkilenmiştir. Resûlullah (s.a.v.) lafızlara önce bilinmeyen bazı yeni delâletler eklerdi. Bazı lafızların sözlük manalarını açıklar, lafızdan kastedilen şerî gerçekleri beyan ederdi. Hz. Peygamber’in salât ve takvâ lafızlarını açıklaması bunun örneğidir. Bu nedenle birçok lafız Kur’ân-ı Kerîm’in indiği dönemde yeni manalar kazanmış ve bu manalar Resûlullah (s.a.v.) tarafından teyit edilmiştir.

Nitekim açık ve fesahatli konuşma yeteneğine sahip olan Resûlullah (s.a.v.) konuşmalarında bu lafızları çeşitli bağlamlarda kullanmış ve o kelimelerin kullanımlarındaki delâletlerini açıkça göstermiştir.⁷⁹

Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyuruyor:

مثل ما بعثني الله به من الهدى والعلم كمثل الغيث الكثير

“Allah’ın benimle gönderdiği hidayet ve ilim, bol yağmura benzer.” “Hidayet ve ilim” (الهدى والعلم) ibaresinde medlul delile atfedilmiştir. Çünkü hidayet delildir ve

⁷⁶ a.e, s. 337-338.

⁷⁷ Taberî, *Camîu’l-Beyân*, XXIX, 56.

⁷⁸ Tâhâ er-Râvî, *Nazarât fi’l-Lüga ve’n-Nahv*, Beyrut, el-Mektebetu’l-Ehliyye, t.y., s. 20.

⁷⁹ İzzuddin Ali es-Seyit, *el-Hadisü’n-Nebevi mine’l-Ciheti’l-Belağîyye*, Kahire, Daru’t-Tibâati’l-Muhammediye, 1973, s. 60-61.

ilim onun medlulüdür. İkisini bir arada toplayan yön bakış açısıdır. Özeli genele atfetmek, şerefi ve önemine özellikle vurgu yapmaktır.⁸⁰ Burada ilmin vahiy manasında kullanıldığını düşünüyoruz.

A. Kur’ân ve Sünnetteki İlim Kelimesinin Delâletleri Arasındaki Uyum

Hadislerde varit olan ilim lafzının medlullerini incelemek oldukça kolaydır. Çünkü Resûlullah (s.a.v.) ilim ve belagatin sırlarını en iyi şekilde bilen biri olarak fesâhatin zirvesinde bulunuyordu. Zira onun hadisleri Allah Teâlâ’nın mesajını tüm insanlığa anlatmaya yöneliktir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ

“Biz seni bütün insanlara ancak müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik; fakat insanların çoğu bunu bilmezler.” (Sebe’ 34/28)

Bazı hadislerde “ilim” kelimesi bağlam itibariyle ifade ettiği delâleti ile birlikte sözlükteki manalarının tamamını ifade eder. Yani “ilim” kelimesinin şerî, örfî, fikhî manaları ile ilim öğrenmek, öğretmek vb. ilmin bütün muhteviyatı kastedilmektedir. Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyuruyor:

إِنَّ الْمَلَائِكَةَ لَتَضَعُ أَعْيُنَهَا لِطَالِبِ الْعِلْمِ رُضًا مِمَّا يَصْنَعُ

“Melekler ilim talep edenin yaptığına hoşnutluğunu ifade etmek için ona kanatlarını serer.”⁸¹

وَإِنْ فَضَّلَ الْعَالَمُ عَلَى الْعَابِدِ كَفَضَّلَ الْقَمَرُ عَلَى سَائِرِ الْكَوَاكِبِ

“Âlimin, âbid (ibadet eden) üzerindeki fazileti, ayın diğer yıldızlar üzerindeki faziletine eşittir.”⁸²

مِنْهُمْ مَنْ لَا يَشْبَعَانِ طَالِبُ الْعِلْمِ وَطَالِبُ الدُّنْيَا

“Doymak bilmeyen iki kişi vardır: Biri ilim talep eden, diğeri ise dünya talep eden.”⁸³

⁸⁰ Bedrüdî el-Aynî (ö. 855), *Umdetu’l-Kârî bi Şerhi’l-Buharî*, (Kitâbü’l-İlm), II, 76-79.

⁸¹ Nasıruddin el-Elbanî, *Muhtasarü Sahihî İbn Mace*, I, 43.

⁸² a.e., I, 43.

⁸³ el-Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 92.

Sünnetin ele aldığı ilim, Kur’ân ayetlerinde geçen ilim kavramının aynısıdır. İslam’da ilmin temel kaynağı Allah Teâlâ’dan gelen vahiydir. İlmin sağlamlık derecesi bu temele dayanma ile doğru orantılıdır. Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyuruyor:

"إِذَا هَمَّ أَحَدُكُمْ بِالْأَمْرِ فَلْيَرْكَعْ رَكَعَتَيْنِ مِنْ غَيْرِ الْفَرِيضَةِ ثُمَّ لْيَقُلْ اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْتَخِيرُكَ بِعِلْمِكَ وَأَسْتَقْدِرُكَ بِقُدْرَتِكَ وَأَسْأَلُكَ مِنْ فَضْلِكَ فَإِنَّكَ تَقْدِرُ وَلَا أَقْدِرُ وَتَعْلَمُ وَلَا أَعْلَمُ وَأَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ اللَّهُمَّ فَإِنْ كُنْتَ تَعْلَمُ هَذَا الْأَمْرَ ثُمَّ تُسَمِّيهِ بَعَيْنِهِ "خَيْرًا لِي فِي عَاجِلِ أَمْرِي وَآجِلِهِ" قَالَ "أَوْ فِي دِينِي وَمَعَاشِي وَعَاقِبَةِ أَمْرِي فَاقْدُرْهُ لِي وَيَسِّرْهُ لِي ثُمَّ بَارِكْ لِي فِيهِ اللَّهُمَّ وَإِنْ كُنْتَ تَعْلَمُ أَنَّهُ شَرٌّ لِي فِي دِينِي وَمَعَاشِي وَعَاقِبَةِ أَمْرِي" أَوْ قَالَ "فِي عَاجِلِ أَمْرِي وَآجِلِهِ فَاصْرِفْنِي عَنْهُ وَاقْدُرْ لِي الْخَيْرَ حَيْثُ كَانَ ثُمَّ رَضِّنِي بِهِ".

“Allah’ım yapmayı düşündüğüm su için işlenmesinden yahut terkinden hangisinin hayırlı olduğunu bana ilminle kolaylaştır. Kudretinle senden güç istiyorum. Senin büyük fazlından ihsan buyurmanı dilerim. Şüphesiz senin her şeye gücün yeter; benim gücüm yetmez. Sen bilirsin, ben bilemem. Sen her şeyi çok iyi bilersin, Allah’ım. Eğer bu işi dinim, yaşayışım ve işimin sonucu veya dünya veya ahiretimin sonucu bakımından benim için hayırlı olduğunu bilersen o işi bana takdir et, kolaylaştır ve onu bana mübarek kıl. Eğer bu işi; dinim, yaşayışım ve işimin sonucu veya dünya veya ahiretimin sonucu bakımından benim için şer olarak bilersen, onu benden, beni de ondan uzak eyle. Nerede olursa olsun benim için hayır olanı takdir et. Sonra da beni bu hayırla hoşnut buyur”.⁸⁴

Bazen ilim dendiğinde, “malum” yani bilinenler kastedilir. Bu halde ilim kelimesine “bazı” ifade eden “مِنْ” takısı eklenir. Hızır’ın Musa’ya dediği gibi:

يا موسى ما نقص علمي وعلمك من علم الله إلا كنقرة هذه العصفور في البحر.

“Ey’ Musa benim ve senin ilmimiz Allah’ın ilminden aldığımız şu serçenin denizden aldığı bir damla su kadardır.” Allah’ın ilminden (من علم الله) kasıt Allah’ın zatiyle kaim ilimdir ve Allah’ın hakiki sıfatıdır. (من علم الله) deki “مِنْ” “bazısı” manasına değildir. Çünkü Allah’ın ilmi bölünmez ve azalma söz konusu da değildir. Ancak hadiste geçen “نقص” azalma kelime “أخذ” manasına dersek o halde teşbih ondan alınan şeklinde değil “أخذ” almak şeklinde olur.⁸⁵ Yani Allah’ın ilminden almak denizden almaya benzer, demektir.

⁸⁴ İbn Mace, *Sünenu İbn Mâce*, (İkametu’s-Salât) I, 440.

⁸⁵ el-Hatip el-Kastallânî (ö. 923), *İrşadu’s-Sari ila Şerhi’l-Buharî*, Bulak, 1323, I, 216; Bkz. Bedruddin el-Aynî (ö. 855), *Umdetu’l-Kâri bi Şerhi’l-Buhari*, (Kitâbü’l-İlm) II, 188.

Bununla beraber Kur'ân-ı Kerîm'in indiği asırda "ilim" kelimesi, Kur'ân okuma ve manasını anlamaya teşvik manasına gelirdi. Nitekim Kur'ân'ın anlaşılması, idrak edilmesi ve en iyi anlaşılmasının başlıca sebebi onun okunması idi. İbn Mesud'dan şöyle rivayet edilmiştir:

من أراد العلم فليثور القرآن.

"İlim isteyen Kur'ân-ı Kerîm'i irdelesin."⁸⁶ ifadesinde geçen ve "yönelsin" diye çevirdiğimiz فليثور kelimesinin asıl anlamı, rakibe karşı atağa geçmek ve rakibindeki her şeyi çekip almak anlamındadır. Burada, bu kelime Kur'ân'ı okuyup manalarını analiz etmek manasında kullanılmıştır.

Nitekim bir hadiste Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "العالم من أخذ السبع" "Âlim, Kur'ân'dan ilk yedi (sûreyi) alan (bilen) kişidir." Yani Kur'ân-ı Kerîm'i öğrenen, öğrendiği ile amel eden âlimdir.⁸⁷

Hadislerdeki "halka" (حَلَقَة) ifadesi, ilim meclisini ifade etmek için kullanılmıştır. Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyuruyor: "فرأى فرجة في الحلقة فجلس فيها" "Bir halka da yani *ilim meclisinde bir boş yer buldu ve orada oturdu*".⁸⁸ Kur'ân'ı okuyup anlama amacıyla toplanan bu meclisi ifade etmek için kullanılan bu lafız ilim lafzının delâletlerindendir.

Resûlullah (s.a.v.)'in hadislerindeki açıklayıcı ifadeler, Arapların önceden bilmedikleri kelimelerdir ve İslami bir kavramı belirlemek mevcut lafızların delâletindeki birer değişikliktir. Bu lafızlar, şerî gerçeklere uygun bir biçimde Resûlullah (s.a.v.) tarafından zaman, zaman ortaya konarak açıklanmıştır.

B. 'İ-l-m (ع ل م) Kelime Kökünün Bağlamıyla Kazandığı Anlamlar

Hadislerde "ilim" lafzını incelerken vardığımız önemli bir sonuç; ilim lafzının delâleti, sadece delâlet ve medlul bağlamında değil nass'ın bütününe incelenmesiyle anlaşılır olduğu görülmüştür. Ayrıca kelimeler üzerindeki değişimler

⁸⁶ Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, **el-Mucemü'l-Kebîr**, thk. Hamdi es-Selefî, Kahire, Mektebetü İbn Teymiyye, t.y., IX, 146.

⁸⁷ Ahmet b. Hanbel, **el-Müsned**, IV, 73.

⁸⁸ el-Aynî, **Umdetu'l-Kari bi Şerhi'l-Buharî**, II, 31.

ve zamanla kelimelere yüklenen yeni manalar göz önünde bulundurulmalıdır. Aksi takdirde kelimedenden kastedilen mana tam anlaşılmayabilir.

1. Din

Konuya şu hadisi örnek olarak verebiliriz: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyuruyor:

سَيَأْتِيَكُم أَقْوَامٌ يَطْلُبُونَ الْعِلْمَ فَإِذَا رَأَيْتُمُوهُمْ فَقُولُوا لَهُمْ مَرْحَبًا مَرْحَبًا بِوَصِيَّةِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَقْنُوهُمْ.

“Sizlere bir kavim gelir ve kendilerine ilim öğretmenizi talep ederler. Onları gördüğünüz zaman Merhaba! Merhaba! Deyin, bu sizlere Resûlullah (s.a.v.) in vasiyetidir. Ve onları eğitin.”⁸⁹ “onları eğitin” diye çevirdiğimiz kelime أَقْنُوهُمْ dur. Ebû Sait el-Hudrî şöyle der: Ben, Hakem’den أَقْنُوهُمْ nedir, diye sordum ve ‘علموهم’ manasındadır, diye cevap verdi. Görüldüğü gibi ilmin delâleti dinin medlulünde süstür. Yani ilimden kasıt dindir ve dindarlık, Kur’ân ve Sünnetin öğrenilmesiyle gerçekleşir. İbn Abbas (r.a) şöyle naklediyor: “Resûlullah (s.a.v.) bana sarıldı sonra şöyle dua etti: “Ey Allah’ım! Ona kitabı öğret”. Yani Kur’ân’daki dini hükümleri öğret, demektir. Çünkü lafızlar ifade ettiği manalarla değerlendirilirler.”⁹⁰

2. İ‘lem (إعلم)

Bazı hadislerde تَعْلَمُ lafzı إعلم manasındadır. Kelime aslında تعلمني şeklinde kullanılması gerekirken deccalın vasfı ile ilgili hadiste hazfedilmiştir. إنه أعور و تعلموا. ⁹¹lafzı إعلموا anlamındadır.

تعلمون’un haber olarak الأمر manasına gelmesi de buna yakındır. Deccalın vasfı ile ilgili hadiste “إعلموا” lafzı Ebû Dâvûd’un rivayetinde “وأن الله ليس” ⁹²lafzı ile varit olmuştur.

Resûlullah (s.a.v.)in hadislerinde “ilim” lafzı çeşitli kipleriyle varit olmuş ve asıl delâletinin dairesinden çıkmamıştır. Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyuruyor:

⁸⁹ İbn Mace, *Sünenu İbn Mâce*, I, 47.

⁹⁰ el-Aynî, *Umdetu’l-Karî bi Şerhi’l-Buhârî*, II, 67.

⁹¹ İbn Hacer el-Askalânî (ö. 853), *Tefsiru Ğarîbi’l-Hadis*, Beyrut, Daru’l-Marife, 1981, (Sahih-i Buhârî’nin şerhi *Fethu’l-Bârî* kitabının giriş bölümünden alınmıştır), s. 172; bkz. İbn Kesir, *en-Nihâye fî Ğarîbi’l-Hadîs ve el-Eser*, III, 141.

⁹² Muhammed Şeref el-Azimabadi, *Avnu’l-Ma’bûd*, 2. Baskı, y.y., el-Mektebetü’s-Selâfiye, 1969, XIII, 141.

لو تعلمون ما أعلم لضحكتم قليلاً ولبكيتم كثيراً.

“Eğer benim bildiklerimi bilseydiniz çok ağlardınız ve az gülerdiniz.”⁹³

3. ‘İlmu’l-Yakîn

Hadiste bahsi geçen “ilim” Resûlullah (s.a.v.)’a has ilimdir. Bu sebeple “لو” yani imtina harfî ile kullanılmıştır. “إعلم” Lafzı gelecek zaman ifade etmek için değil “yakîn” ifade etmek için gelmiştir. Yani şüpheyi ortadan kaldırmak içindir. Bunlar Resûlullah (s.a.v.)’a vahiy yoluyla gelen gaybî ilimlerdir.

4. Mu‘allim

İbn Abbas’ın rivayet ettiği bir hadiste “ilim” kelimesi eğitim ve öğretim mesleği manasına gelir. Aşağıdaki hadiste “muallim” lafzı Resûlullah (s.a.v.)’a atfedilmiştir. Çünkü Resûlullah (s.a.v.) insanlara yeni dini, yeni hayatın prensiplerini ve topluma yönelik temel ilkeleri açıklamıştır. Resûlullah (s.a.v.) İbn Abbas’a hitaben şöyle buyuruyor:

يا غلام إني معلمك كلمات احفظ الله يحفظك.

“Ey! Genç adam ben sana kelimeler öğreteceğim onları koru Allah da seni korusun.”⁹⁴

Başka bir hadiste de Resûlullah (s.a.v.) muallimi övmüştür. O şöyle buyurur:

علموا ولا تُعَنَّفُوا فإن المعلم خير من المعنف.

“Öğretiniz, sert davranmayınız. Zira öğretene güçleştirenden hayırlıdır.”⁹⁵

5. Kişiye ve diğer insanlara faydalı olan şey

Resûlullah (s.a.v.) belagat ve fesahat kaynağı olan Kur’ân-ı Kerîm’in eşsiz ifade üslubunu tatmış bir zattır. Bu nedenle konuşmalarında Kur’ân-ı Kerîm’in ifade tarzını takip etmesinde her hangi bir gariplik yoktur. Resûlullah (s.a.v.) Kur’ân’ı öğrenmek ve öğretmeye teşvikte bulunmuştur. O bu konuda şöyle buyurur:

⁹³ Müslim, *Sahihu Müslim*, II, 105.

⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 293.

⁹⁵ İbn ed-Deyba’ eş-Şeybani Abdurrahman b. Ali (ö. 944), *Teysirü'l-Vusûl ila Camii'l-Usûl min Hadîsi'r-Resûl*, Mısır, Matbbatü Bâbi'l-Halebî, t.y., III, 199.

خَيْرُكُمْ مَنْ تَعَلَّمَ الْقُرْآنَ وَعَلَّمَهُ.

“Sizin en hayırlı olanınız Kur’ân-ı Kerîm’i öğrenen ve öğretendir.”⁹⁶

Hadiste kişinin kendine has yararları/hayırları ile diğer insanlara yönelik olan yararlar bir arada zikredilmiştir. İbn Hacer el-Askalânî bu hadise şöyle bir yorum yapmıştır: ‘Biz deriz ki, Kur’ân-ı Kerîm ilimlerin en şerefliisidir. Bu nedenle Kur’ân-ı Kerîm’i öğrenen ve öğreten başka ilimleri öğrenen ve öğretenen daha şerefli olacaktır. Şüphesiz ki Kur’ân-ı Kerîmi hem öğrenmeyi ve hem de öğretmeyi bir arada yapmak haddi zatında bir mükemmelliktir. Nitekim öğrenen öğrenmekle şerefli bir görev ifa ettiği gibi öğreten de öğrenmesi gerekenleri öğrenmiş bulunmaktadır.’ İbn Kesir, *Fezailu’l-Kur’ân* adlı eserinde de aynı yoruma yer vermiştir.⁹⁷

Ancak hadis şerhlerinden kimileri, bu ve benzeri hadislerden yola çıkarak ilmin delâletlerine ulaşmaya çalışmışlar, kimileri doğruyu yakalarken kimileri de doğruya yaklaşmışlardır.

el-Aynî şöyle der: “الفهم” (kavramak) kelimesini “العلم” (ilm) olarak açıklamak doğru değildir. Nitekim “العلم” (ilm) küllî idraktır. “الفهم” (kavramak) zihinsel bir niteliktir. Zihin, tasavvur ve manaları kabul eden bir yeti olup hissi ve akli idrakleri ihtiva eder.⁹⁸

III. CAHİLİYE DÖNEMİ ŞİİRLERİNDE “İLİM” KAVRAMI

Lafızları kendi delâleti üzere kullanmak, Arapların sosyal ve kültürel hayatını, olaylara bakışı ve düşünce teorilerini bilmeyi gerektirir. Bunu gerçekleştirmenin tek yolu onların konuştuğu lügat sözcükleri iyi incelemektir. Nitekim lügatte yer alan sözcüklerle o dili konuşanların zihniyeti, örf ve adetleri arasında sıkı bağlantı bulunmaktadır.⁹⁹

⁹⁶ İbn Hacer el-Askalani (ö. 853), *Fedâilü’l-Kur’ân*, thk. es-Seyit el-Cemili, Beyrut, Mektebetü’l-Hilâl, 1986, s. 155-156.

⁹⁷ İsmail ibn Kesir (ö. 774), *Fedâilü’l-Kur’ân*, Beyrut, Daru’l-Endülüs, 1985, s. 64.

⁹⁸ el-Aynî, *Umdetu’l-Kari*, II, 52.

⁹⁹ Muhammed el-Mübarek, *Hasaisu’l-Lügati’l-Arabîyye*, Dımeşk, Ma’hedü’d-Dirasati’l-Arabiye, 1963, s. 53.

Arap şiiri, hikmeti ve nesri onların düşünce tarzlarını gösteren en iyi tanıklardır. Özellikle Cahiliye dönemi şiir, nesir ve diğer malzemenin dikkate değer önemi vardır.

Tüm bunlardan önce bir şeye dikkat çekmeliyiz ki, o da şudur: Cahiliye dönemi şiirlerinde dilin kendine has bir özelliği vardır. İki çeşit okunmaya müsait olması bunun en açık göstergesidir. Kastedilen mana karinenin gerektirdiği manadır. Başka bir deyişle manaya göre karine aramak yanlıştır.¹⁰⁰

Sezgi sahibi şairler tarafından izin verilmesi mümkün olan karine, diğer karineler vasıtası ile manayı tamamlayan farazi karinelere dir.¹⁰¹

İbn el-Esir'in dediğine göre: "Nesirde kullanılan her lafzın şiirde kullanılması mümkündür. Ancak şiirde kullanılan her lafzın nesirde kullanılması mümkün değildir."¹⁰²

İbn Esir'in sözünün birinci bölümü kabul edilebilir. Ama ikinci bölümünü kabul etmek mümkün değildir. Nitekim şairin kullandığı kelimeler, bir takım etkiler, ilişkiler ve kelimeye ince ve öz mana veren lafızlarla kuşatılmıştır. Şiirde kullanılması mümkün olan her kelimenin nesirde de kullanılması mümkündür.

Cahiliye dönemi şiirlerinden muallakatı dikkatle incelediğimizde, delâletinde ilim manasını içeren birçok kelimeler buluruz. Ancak bizi ilgilendiren ilim manasında kullanılan sözcükler değil bizzat ilim kelimesi ve aynı kökten türetilen lafızlardır.

Cahiliye dönemi şiir sözlüğünde en çok kullanılan lafız çeşitli türevleriyle "عِلْمٌ" lafzıdır. "عِلْمٌ" Lafzından türetilen ve kendine has delâletleriyle çok sayıda lafız varit olmuştur. Ancak bu lafızların hepsi kendi aslî delâletlerini korumuştur. Şairler bu lafızları aktarmak istedikleri manayı pekiştirmek amacıyla kullanmıştır.

¹⁰⁰ Temam Hassan, **Dirase Epistemolojiyye li'l-Fikri'l-Lügavî İnde'l-Arab**, Bağdat, Dâiretü's-Şuûni's-Sekafiyye, 1988, s. 81.

¹⁰¹ Mahmud es-Sa'ran, **İlmü'l-Lügah Mükaddimetu'l-Kari-i'l-Arabî**, Kahire, Daru'l-Fikr, 1962, s. 296.

¹⁰² İbn Esir, **el-Meselu's-Sâir fî Edebi'l-Kâtib ve's-Şâir**, thk. Muhyiddin Abdülhamid, Matbaatü Bâbi'l-Halebî, 1939, I, 168.

“عرف” Lafzının iki mefule geçişli olarak kullanıldığını görüyoruz. Eğer “عرف” manasında ise bir mefule geçişli olur.

Züheyr b. Ebî Selma şöyle der:

وما الحرب إلا ما علمتم وذقتم وما هو عنها بالحديث المرجم.

“Savaş sizlerin bildiğiniz ve tattığınız şey / Ondan bahseden tahmini sözler değildir.”¹⁰³

ez-Zuzenî (ö. 486) beyitteki “علمتم” lafzını “عرفتم” bildiniz, ya da “جربتم” tecrübe ettiniz olarak açıklar. Bunu aşağıdaki yarı beyitte açıkça ifade eder:

ليس الحرب إلا ما عهدتموها وجربتموها.

“Savaş sizlerin bildiğiniz ve tecrübe ettiğiniz şey.”¹⁰⁴

“سيعلم” “سيعرف” manasındadır. Yani her insan yaptığı iyi ve kötü amellerini Allah katında hesaba çekilirken tanıyacak.

Lübeyt “i-l-m” (ع ل م) maddesinden Allah ile ilgili olarak vasfı ile mübalağa ifade eden çeşitli kipler türetmiştir. O bir beytinde şöyle der:

فأقنع بما قسم المليك فإنما قسم الخلائق بيتا علامها.

“Melik’in sana verdiği kanaat et / halklara, onları en iyi bilen ev vermiştir.”

Burada şairlerin kâinatla ilgili ilmi ve o ilmin sırlarını Allah’a atfettiklerini görüyoruz. Züheyr şöyle der:

فلا تكتن الله ما في نفوسكم ليخفى، ومهما يكتن الله يعلم.

“Ortaya çıkmasın diye nefislerinizde olanları, Allah’tan gizlemeyin, ne kadar gizlense de Allah onu bilir.”¹⁰⁵

Cahiliye döneminde yaşayan şair Züheyr bu beyit ile demek istiyor ki, Allah gizli olanları, sırları bilir. Ona kulların nefislerinde olan hiçbir şey gizli kalmaz. Bu

¹⁰³ Zevzenî, *Şerhu’l-Muallakâti’s-Seb’a*, Bağdat, Mektebetü’n-Nika’, t.y., s. 147.

¹⁰⁴ Zevzenî, *Şerhu’l-Muallakâti’s-Seb’a*, thk. Muhammet el-Fazılî, Beyrut, el-Mektebetü’l-Mısriyye, 1424/2003, s. 116.

¹⁰⁵ Zevzenî, *Şerhu’l-Muallakâti’s-Seb’a*, thk. Muhammet el-Fazılî, s. 165.

nedenle kalplerinizde kötülük beslemeyin, ahidlerinizi bozmayın. Zira gizlediklerinizi Allah bilir ve sizleri cezalandırır.¹⁰⁶

Şairler kendilerinin gaybı bilmediklerini dile getirirler. Yani cahiliye dönemi şairlerine göre insanlar gelecekte (bu gelecek isterse yarın olsun) kendilerine ne takdir edildiğini bilmezler. Antere b. Şeddât¹⁰⁷’ın şu beyti bunu açıkça ortaya koymaktadır:

ولا تحتشوا مما يقدر في غد فما جاءنا من عالم الغيب مخبر.

“Yarın takdir edilecek olanlardan korkmayın, zira gaybı bilenden bir haberci gelmedi.”¹⁰⁸

Bu, dünya işleri hakkında düşünmeye bir davet değil, aksine hayatlarını kendilerine takdir edildiği şekilde ve o an olduğu gibi kabullenmelerine yapılan davettir. Çünkü ilim, o ilimden haberi olmayana her hangi bir yarar sağlamaz. Nitekim şair el-Husanu’l-Humam el-Murri şöyle der:

وأبلغ تليدا إن عرضت بن مالك وهل ينفعن العلم إلا معلما

“İbn Malik’i görürsen Telid’e haber ver, ilmin öğretilenden başkasına yararı var mı?”¹⁰⁹

“علم” Maddesinden türetilen “العلامة” lafzı bir şeydeki iz ve eser manasınadır. Şair şöyle der:

فلعمر من جعل الشهور علامة قدرا فبين نصفها وهلالها

“Ayları bir alamet ve ölçü yapan ve onun hilalini ve ay yarısını beyan edene yemin olsun.”¹¹⁰

¹⁰⁶ Zevzenî, *Şerhu’l-Muallakâti’s-Seb’a*, thk. Muhammet el-Fazılî, s. 116.

¹⁰⁷ Bkz. el-Galayini, *Ricalu’l-Muallakati’l-Aşara*, Saydâ, el-Mektebetu’l-Asriyye, 1990, s. 211-227.

¹⁰⁸ Antere b. Şeddâd b. Amr el-Absi, *Divanu Antere*, thk. Fevzi Atvâ, Lübnan, Tibaatu’ş-Şeriketi’l-Lübnaniyye li’l-Kitab, 1968, s. 135.

¹⁰⁹ Mufaddal es-Sendubî, *el-Mufaddaliyyât*, thk. Hasan es-Sandûbî, y.y., Matbaatü’r-Rahmâniyye, 1926, s. 20.

¹¹⁰ Ahmed b. Hüseyin, *Şerhu Divani Meymun b. Kaysi’l-A’şî*, Beyrut, Daru’n-Nahdati’l-Arabî, 1974, s. 31.

“التعليم” mastardır. Örneğin: “علمه الشيء (تعليمًا) فتعلم” ona bir şey öğretti, O da öğrendi. Lübeyt b. Rabîa, muallim’i müeddip olarak ifade etmiştir. O bir beyitte şöyle der:

ولقد بلوتك وابتليت خليقتي ولقد كفاك معلمي تأديبي

“Seni ve kendimi sınadım, muhakkak benim öğretmem yani eğitmem sana yeterlidir.”¹¹¹

Cahiliye dönemi lügatinde, “تعلم” kipinin “إعلم” manasına kullanımı da yaygındır. Bunu Kays b. Züheyr’in aşağıdaki beytinde görüyoruz:

تَعْلَمُ أَنْ خَيْرَ النَّاسِ مَيِّتٌ عَلَى جَفْرِ الْمَبَاءَةِ مَا يَرِيمُ

Beyitte geçen “تعلم” lafzı “إعلم” manasındadır.¹¹²

“الأعلم” lafzı, üst dudakta meydana gelen yarık anlamında da kullanılmıştır. Zira dudakta meydana gelen yarık yüzde iz bırakır. Bu çeşit delâlet Antere b. Şeddât’ın aşağıdaki şiirinde görülmektedir:

وَحَلِيلٌ غَانِيَةٌ تَرَكْتُ مَجْدَلًا تَمَكُّوْا فَرِيصَتُهُ كَشِدْقِ الْأَعْلَمِ

“Nice güzeller güzeli kadınların kocalarını yere serdim, onların yaralarından kanlar akıyor. Tıpkı üst dudaktaki çatlaktan akan kan gibi.”¹¹³

Burada “الأعلم” lafzı, üst dudakta meydana gelen yarık manasında kullanılmıştır.¹¹⁴

Şairler, ilim manasını ifade etmek için başka lafızlar da kullanmışlardır. Örneğin: “ليت شعري” keşke bilseydim. “شعري” ya da “شاعر” kelimesi Cahiliye döneminde kabile reisine verilen isimdir. “شعور”, “burhan” derecesinden önce “hilm” derecesinden sonra gelen bir ilim derecesidir. Kelimesi ise belgilenmeyen bir nevi ilim yani halimliğin azlığı anlamındadır. Buna binaen, “شعر” kelimesi “علم” manasındadır.¹¹⁵

¹¹¹ Lübeyd b. Rebîa, **Divanu Lübeyd**, s. 110.

¹¹² Adil Bematî, **Şi‘ru Kays b. Zuheyr**, Nejef, Matbaatu’l-Âdâb, 1973, s. 33.

¹¹³ Zevzenî, **Şerhu’l-Muallakâti’s-Seb’a**, s. 80.

¹¹⁴ Antere b. Şeddâd b. Amr el-Absi, **Divanu Antere**, thk. Fevzi Atvi, Lübnân, Tibaati’ş-Şeriketi’l-Lübnaniyye li’l-Kitab, 1968, s. 15.

¹¹⁵ Zemahşerî, **Esâsu’l-Belağa**, “ش ع ر” md., s. 393.

ليت شعري وأشعرن إذاما وقيل إقرأ عنوانها وقرئت

“ليت شعري” yani “ليت علمت” keşke bilseydim.¹¹⁶

“الشُّعار” kelimesi, savaşta bir birini tanımak için kullanılan parola, işaret manasınadır. Nabiğa’nın aşağıdaki şiirinde buna işaret edilmiştir:

مستشعرين قد ألفوا في ديارهم دُعاء سُوع ودُعْمِي وأيوب

“Su‘, Du‘mî ve Eyyub gibi, vatanlarına gelenlerden korktuklarında korkudan birbirlerini parolalarıyla çağırdılar.”

“مستشعرين” kelimesi “معلمين” işaretleyen demektir.¹¹⁷

Sosyal gerçekler, örf ve adetlerden bahsederken “العلم” ilim ile “الظن” zan’ı bir birbirinden ayırt etmiştir. Çünkü ilim “zan”ın aksine yakîn mertebesinde kullanılır.

Turfa İbnu’l-Abd¹¹⁸ şöyle diyor:

واعلم علما ليس بالظن أنه إذا ذل مولى المرء فهو ذليل

“Zan değil gerçek olarak ki, Allah bir insan’ı alçaltırsa, o artık alçaktır.”¹¹⁹

Turfa’nın yukarıdaki şiirin tek beytinde beyitli şiirinde sözünü ettiği zan, ilim değildir. Öyle ise zan ilim cinsinden olamaz. Ayrıca zan asılsız uydurmadır. Cahiliye dönemi şairlerinden Alkame b. Abd buna açıkça işaret etmiştir. O’nun şu beytine göz atalım:

من ذكرى سلمى وما ذكر الأوان لها إلا السفاه وظن الغيب ترجيم

“Selma’yı ve onunla geçen anları hatırlamak aptallık ve uydurmaktan başka bir şey değildir.”¹²⁰

Ancak bazı şiirlerde ilmin zan manasına geldiğini görüyoruz. Nitekim Bazı şairler övdükleri kimse hakkında hüsnüzana (bilgiye) sahiplerdi. Şiirde geçen “الظن”

¹¹⁶ Abdulmelik b. Garib Ebu Said el-Esmâi, **el-Esmâiyyât**, thk., Ahmet Şakir ve Abdusselam Harun, 2. Baskı, Mısır, Daru’l-Maârif, 1964, s. 85.

¹¹⁷ Nabiğa ez-Zübyânî, **Divanü’n-Nâbiğati’z-Zübyânî**, Beyrut, Daru Sâdır, t.y., s. 16.

¹¹⁸ Bkz. **Ricalu’l-Muallakati’l-Aşara**, s. 113.

¹¹⁹ el-E’lem Şentemrî, **Eş’aru’s-Şuarâi’l-Cahiliyyîni’s-Sitte**, şerheden: Muhammed Abdulmunim Hafâcâ, y.y., Mektebetü Hanefî, 1954, II, 79.

¹²⁰ Şintimirî, **Eş’aru Şuarâi’l-Cahiliyyeti’s-Sitte**, I, 151.

zan ilim manasındadır. Zira şair methettiği kişinin halini biliyor. Nitekim Nabîğa bir şiirinde şöyle der:

حلفت يمينا غير ذي مشنوية ولا علم إلا حسن ظن بصاحب

“Tekrarı olmayan bir yeminde bulundum, sahibi hakkındaki hüsnüzandan başka bir bilgi yoktur.”¹²¹

Şiirin bu beytinde birbiriyle eş anlamlı iki kelime “العلم” ve “حسن الظن” bir arada gelmiştir. Burada “الظن” zan kelimesinin manası yakîni ilimdir. Bu konuyu daha sonra detaylı olarak özel bir bölümde ele alacağız.

Toshihiko İzutsu şöyle diyor: İlim kelimesinin esas manası bir insanın bir şeyden yola çıkarak ikinci bir şeyi bilmesidir. İstidlal yoluyla bilmek öğrenme yoluyla bilmek gibidir.

Bu esas mananın konuya bağlılığı derecesine göredir. Kelime ister Cahiliye dönemi şiirlerinde ister Kur’ân-ı Kerîm’de isterse dini bilgilerde kullanılsın aynı kavramı temsil eder. Lakin dolaylı manası itibariyle, temel bir düzenden ikinci düzene değişiklik gösterir. Farklılığı yaratan marifetin kendisinden temin edildiği (kaynak) kavramdır.¹²²

Japon yazar İzutsu, ilim kelimesinin yapısı, delâlet ve gerçek manasını belirlemek için şöyle bir soru ile devam ediyor: “Sen marifetini nereden türettin?” Eğer marifetin istidlal yoluyla olduğunu zikredersek bu noktayı anlamamız kolay olacaktır. İlmin tarifi bize şu hükmü veriyor ki o, bir nevi türetilmiş marifettir. Yani belli verileri araştırarak varılan marifet.¹²³

Turfa b. el-Abd şöyle diyor:

واعلم علما ليس بالظن أنه إذا ذل مولى المرء فهو ذليل

“Zan değil gerçek bilgin olsun ki, Allah bir insanı alçak yaparsa O artık alçaktır.”¹²⁴

¹²¹ Nabîğa ez-Zübyânî, **Divanu’n-Nâbiğati’z-Zübyânî**, Beyrut, Daru Sâdır, t.y., s. 10.

¹²² Toshihiko İzutsu, **Allah ve’l-İnsan fi’l-Kur’ân**, çev. Hilal Muhammet el-Cihad, 1. Baskı, Beyrut, Merkezü Dirasâti’l-Arabiyye, 2007, s. 104.

¹²³ Toshihiko İzutsu, **Allah ve’l-İnsan fi’l-Kur’ân**, s. 104.

¹²⁴ Turfe b. el-Abd, **Divanu Turfe b. el-Abd**, thk. Fevzi Atvi, Beyrut, Şeriketü Lübnaniyye li’l-Kitab, 1968, s. 111.

O şöyle demek istiyor:

Tecrübelerimden bilirim ki, bir insanın yakını ya da amcasının oğlu bir zilletle ise o insanın kendisi de öyle olur. Şair burada böyle bir durumu kendisinin bildiğini vurgulamak istiyor. Onun bu konudaki bilgisi zan değil gerçek ilme dayalıdır. Yani o bu ilmi tecrübelerden yararlanarak kazandığı için söz konusu o bilgi mutlak biçimde yakîni bir ilimdir. Temeli olmayan bir nevi düşünce ya da objektif olmayan bir bilgi değildir.¹²⁵

Bu manayı Allah Teâlâ'nın şu ayetinde de görebiliyoruz:

﴿فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ﴾

“Bil ki, Allah'tan başka ilah yoktur” (Muhammed 47/19)

Ayette geçen “ilim” yani bilmenin inanç gibi bir yönü vardır ve kazanılan bir ilimdir ve sırf akli kullanarak Allah’tan başka ilah olmadığını ispat etmektir.¹²⁶

Bu ve benzeri bilgilerden yola çıkarak söyleyebiliriz ki, “ilim” kelimesi ile cahiliye döneminde, (ilk zamanlarda) bir şeyin tanınması yani o şeyle ilgili bir çeşit marifet kastediliyordu. Başka bir ifadeyle, insanın bir konu hakkında tecrübelerle elde ettiği marifete ilim denirdi. Eğer çalışmalar sonucu elde edildiyse marifet, düşünce ve fikir yürütme sonucu elde edildiyse zandır. Bundan dolayı, yukarıdaki beyitte görüldüğü gibi herhangi bir temele dayalı değildir.

Cahiliye döneminde ilmin başka bir delâleti de geçmiş olaylardan tecrübe ile elde edilen ya da teoriye dayalı marifettir. Cahiliye dönemi şairlerinden el-Haris b. Halza¹²⁷ şöyle diyor:

هل علمتم أيام ينتهب الناس غواراً، لكل حي غوارٌ

“Elbette bildiniz İnsanların talan edildiği o günleri, bir birine saldırır, her köyün kusurluları.”¹²⁸

Burada “هل” edatı “قد” manasına kullanılmıştır. Yani soru edatı değil pekiştirme ve olayın gerçekliğine işaret etmek içindir. Beyitte şöyle denmek

¹²⁵ Toshihiko Izutsu, *Allah ve'l-İnsan fi'l-Kur'ân*, s. 105.

¹²⁶ Galip Hasan, *Nazariyetü'l-İlm fi'l-Kur'ân*, Müessesetü'l-Araf li'n-Neşri, s. 64.

¹²⁷ el-Galayini, *Ricâlu'l-Muallakâti'l-Aşara*, s. 243.

¹²⁸ Zevzenî, *Şerhu'l-Muallakâti's-Seb'a*, s. 231-232.

istenmiştir: Sizler geçmiş tarihinize bakarak kesin olarak bilirsiniz ki, insanlar birbirine saldırır ve ellerindeki talan ederlerdi. Saldırıdan acı çekenlerin ağlamaları ve çılgınlıkları fezaya yükselirdi. Sizler acı içinde kıvranırken bizler sizlere yardım ederdik, her zaman feryadınıza yetişirdik. Sizler bunları biliyorsunuz değil mi?

Cahiliye dönemi tasavvurunda, ilmin kaynağı kabile örf ve adetleri değil başka bir kaynak da olabilir. Bu nedenle o, kabilenin desteklediği bir yetkiye sahiptir. Fakat gerçek anlamda bu marifet birinci tür marifetten farklı değildir. Çünkü o, muhtelif şahısların çeşitli alanlardaki kişisel tecrübelerinden başka bir şey değildir. İnsanların uzun tarih diliminde nesilden nesile taşıdığı toplumsal, manevi değerler manzumesidir.¹²⁹

Antere b. Şeddat şiirlerinin birinde “ilim” kelimesini “kudret” manasında kullanır. O, savaşta yaralanan atını ölmeden önce şöyle vasıflamaktadır:

فازور من وقع القنا بلبانه وشكا إلي بعبرة وتحمحم
لو كان يدري ما المحاورة اشتكا ولكان لو علم الكلام مكلمي

“Göğsünden yaralanmış atım, ibretli bakışlarıyla benden merhamet istercesine başını bana doğru eğdi. Eğer O, sohbet etmeyi bilseydi benimle sohbet eder, konuşmayı bilseydi benimle konuşurdu.”¹³⁰

Antere başka bir şiirinde “ilim” kelimesini sözlük manasında (işaretleme ve belgeleme) kullanır. O şöyle der:

ومشك سابعة هتكت فروجها بالسيف عن حامي الحقيقة مُعلم

“Savaş meydanının düşmanların zırhlarını kılıcımla parçaladım, savaş meydanında öylesine kahramanlık gösterdim ki, gerçekten herkesin parmakla gösterdiği bir alamet oldum.”¹³¹ Şiirde geçen “muallim” kelimesi işaret edilen manasına kullanılmıştır. Bu da “ilim” kelimesinin sözlük manalarından biridir.

“العَلَم” kelimesi ise üst dudakta meydana gelen çatlak manasına kullanılmıştır.

Antere başka bir şiirinde şöyle der:

¹²⁹ Toshihiko Izutsu, *Allah ve'l-İnsan fi'l-Kur'ân*, s. 105.

¹³⁰ Zevzenî, *Şerhu'l-Muallakâti's-Seb'a*, s. 218.

¹³¹ Zevzenî, *Şerhu'l-Muallakâti's-Seb'a*, s. 213-214.

وَحَلِيلٍ غَانِيَةٍ تَرَكْتُ مَجْدَلًا تَمَكُّوْ فَرِيصَتَهُ كَشِدْقِ الْأَعْلَمِ

“Nice güzeller güzeli kadınların kocalarını yere serdim, onların yaralarından kanlar akıyor. Tıpkı üst dudaktaki çatlaktan akan kan gibi.”¹³²

Turfa b. el-Abd, devesinin burnunu vasıflarken şöyle der:

وَأَعْلَمُ مَخْرُوتٌ مِنَ الْأَنْفِ مَارِنٌ

Yani “burnu delinmiş ve yarık.”¹³³

“مَعْلَمٌ” yolu bulabilmek için bırakılan iz (işaret) manasına kullanılır:

أَوْ رَوْضَةً أَنْفًا تَضْمَنُ نَبْتَهَا غَيْثٌ قَلِيلٌ الدَّمَنِ لَيْسَ بِمَعْلَمٍ

Yani “ilgiden yoksun kalmış bahçe, yağmur sularıyla sulanmış güzel bitkilerle muhteşem. Nitekim orada birilerinin bulabilmesi ya da koyunların oraya gidip otlayabilmesi için her hangi bir iz bırakılmamış. Hayvanlar basmadığı için havası da olağan üstüdür.”¹³⁴

Amr b. Kulsum’un, aşiretleriyle övünerek söylediği aşağıdaki şiirden de “ilim” kelimesinin tecrübe istidlal yoluyla bir neticeye ulaşmak manasına geldiğini öğreniyoruz:

وَقَدْ عَلِمَ الْقَبَائِلُ مِنْ مَعْدٍ إِذَا قَبَبٌ بِأَبْطَحِهَا بَنِينَا
بِأَنَا الْمُطْعَمُونَ إِذَا قَدَرْنَا وَأَنَا الْمُهْلَكُونَ إِذَا ابْتَلَيْنَا

“Muid kabilelerinin o kalabalık fertleri bilmiştir ki, biz onları doyuruyoruz ve düşman olarak karşılaşsak yok ederiz.”¹³⁵

Muid kabilesi, tarihten aldıkları tecrübelerle dayanarak biliyorlar ki, onlar kalabalıktırlar biz elimizden geldiği ölçüde onları yediriyor ve doyuruyoruz, şayet bize düşman olurlar da bizimle savaşırlarsa onları yok ederiz. Kabile bu düşünceye, tarih boyu onlarla olan bağlantılarını tecrübe ederek bilmektedir. Geçmiş asırlara uzanan tarih sürecinde tekrarlanan tecrübeden elde edilen bu tür ilim, kolaylıkla kabile sınırlarının ötesine intikal edebildiği gibi tüm Arapların ulusal değerleri yerine

¹³² Zevzenî, *Şerhu'l-Muallakâti's-Seb'a*, s. 210-211.

¹³³ Zevzenî, *Şerhu'l-Muallakâti's-Seb'a*, s. 80.

¹³⁴ Zevzenî, *Şerhu'l-Muallakâti's-Seb'a*, s. 202.

¹³⁵ a.y.

de geçebilir. Bu nevi marifet mutad olarak kalıplaştırılır, geliştirilir ve masal şeklinde nesilden nesile aktarılır. Bundan dolayı Eski devirlerde, Arap Yarımadasında, masallar büyük ölçüde manevi değerler içerirdi. Bu nevi kültürel birikimlere hikmetli ve etkileyici ibareler ilave etmek şairlerin en büyük görevlerinden sayılırdı.¹³⁶

Sözlüğün ifade ettiği bu manayı, Cahiliye dönemi şairlerinden Amr b. Kulsum'un Benî Bekr aşiretine gözdağı vermek için söylediği şiirlerinde de tespit edebiliriz. Yılların verdiği tecrübeler sayesinde Benî Tağlib aşiretinin gücünü bildikleri için savaşmamaları gerektiğini vurgularlar. Zira Benî Bekri aşireti şairlerince Benî Tağlib'in gücü ve kudreti iyi bilinirdi ve bu hakikat önceki yıllarda patlak veren savaşlarda ispatlanmıştı. Amr b. Kulsum'un konu ile ilgili şiiri şöyledir:

إليكم يا بني بكر إليكم ألما تعرفوا منا اليقيناً
ألما تعلموا منا ومنكم كتائب يطعن ويرتمينا

Yani “Ey! Beni Bekri bize meydan okumaktan ve düşman olmaktan uzak durun. Bize yan gözle bakmayın. Bizim gücümüzü biliyorsunuz. Geçmişte dersinizi iyi vermiştik. Unutmayın yine sizin haddinizi bildiririz.” Şiirdeki “ألما تعرفوا” ibaresi “قد علمتم” demektir.¹³⁷

Amr b. Kulsum aşiretini methederken de şöyle der:

Çok iyi biliyorsunuz ki, biz atalarımızdan kalan şerefe sahibiz. Şerefimiz için mücadele ederiz ve bu şerefi kimseye kaptırmayız.¹³⁸

Şairlerin bilgilerinin araştırma, fikir yürütme ve uzun çalışmalar neticesinde elde edildiğini dolayısıyla bilgilerinin yakını ifade ettiğini iddia etmelerine rağmen, geleceğe yönelik bilgi edinme konusunda zayıf olduklarını ifade ederler. Amr b. Kulsum'un konu ile ilgili bir şiiri şöyledir:

وإن غدا وإن اليوم رهن وبعد غد بما لا تعلمين

Yani “günler senin ilminin kuşatamadığı olaylarla tutsaktır.”¹³⁹

¹³⁶ Toshihiko Izutsu, *Allah ve'l-İnsan fi'l-Kur'ân*, s. 105.

¹³⁷ Zevzenî, *Şerhu'l-Muallakâti's-Seb'a*, s. 189 - 188.

¹³⁸ Zevzenî, *Şerhu'l-Muallakâti's-Seb'a*, s. 181.

¹³⁹ Zevzenî, *Şerhu'l-Muallakâti's-Seb'a*, s. 174.

Muallakatın büyük şairlerinden Zühreir b. Selma'nın bir şiirinde de buna işaret edilmiştir. O, ilgili şiirinde geniş idrak ve derin bilgisiyle geçmişin ve günün olaylarını mükemmel bir şekilde bildiğini ancak gelecekte olacakları ve beklentileri bilmediğini ifade eder:

وأعلم ما في اليوم والأمس قبله ولكنني عن علم ما في غدٍ عم

“Geçmiş ve bugünü ilmim kuşatmıştır, ama gelecekte olacaklar ve beklentileri bilmem.”¹⁴⁰

Cahiliye dönemi şiir kamuslarında “ilim” kavramının iz bırakmak, zuhur etmek ve işaret etmek manalarına kullanıldığını görüyoruz. Bunların hepsi eş anlamlı kelimelerdir. Konu ile ilgili bazı örnekler:

Zühreir b. Selma muallakatında şöyle der:

ومهما تكن عند امرئ من خليقة وإن حالها تخفى على الناس تعلم

“Güzel ahlaka sahip bir adam kendisinin bu güzelliği başkalar tarafından bilmediğini zannetse de o zuhur eder.”¹⁴¹ “تَعْلَمَ” kelimesi تظهر manasında “تخفى” kelimesinin karşıtı olarak kullanılmıştır.

Zühreir b. Selma başka bir şiirinde şöyle der:

فلا تكتمن الله ما في نفوسكم ليخفى ومهما يكتنم الله يعلم

“Sizlerin gizlediklerinizi; hainlik ve ahit bozma için beslediğiniz gizli niyetlerinizi Allah bilir. Ne kadar gizlesiniz de bilir. Ona hiçbir şey gizli kalmaz. Şair demek istiyor ki, şüphesiz ki Allah zahir ve batın her şeyi bilir.”¹⁴² Zahirî Allah bilir, kalbimizde gizli olanlar Allah katında zahirin hükmündedir. Yani zahir ve batın Allah katında aynıdır. Nitekim Allah ilmiyle her şeyin hakikatini bilir.

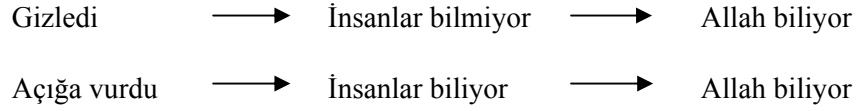
İnsan içindeki bazı düşüncelerini gizler ve ortaya çıkmasına mani olur. Bunlar bize göre gizli ve sır sayılır. Zahir değildir bilinmezler. Çünkü bizler kalplerdeki sırları bilemeyiz. Şairimiz açıkça ortaya koymak istiyor ki, sırları gizlemek, açığa çıkarmak Allah katında aynıdır. Bu nedenle şair nefiste olanları ıslah etmek için

¹⁴⁰ Zevzenî, Şerhu'l-Muallakâti's-Seb'a, s. 123-124.

¹⁴¹ Zevzenî, Şerhu'l-Muallakâti's-Seb'a, s. 127.

¹⁴² Zevzenî, Şerhu'l-Muallakâti's-Seb'a, s. 116.

mücadele etmektedir. Aksi takdirde bir gün Allah katında sorguya çekilecektir. Çünkü O, her şeyi bilendir. Bunu aşağıdaki şekilde daha açık anlatmak mümkündür:

Sonuç olarak diyebiliriz her iki durum arasında Allah’a göre hiçbir fark yoktur.

Turfa b. el-Abd de bir şiirinde aynı manayı ifade etmektedir:

كريم يروي نفسه في حياته ستعلم إن متنا غدا أينا الصدي.

“Hayatında hep şarap içen saygın adam yarın öldüğünde; susuzluğun nerede olduğu aşikâr olacak.” Yani dünyada şaraba doymuş ama ölürken susuzluktan ölecek.¹⁴³ Beyitteki “ستعلم” kelimesi “ستظهر” manasınadır.

Cahiliye dönemi şiirleri lüğatinde İlim “العلم” kelimesi bazen sonuç çıkarma, fikir yürütme, istidlal ve sağlam sonuçlar elde etmek için ilmi öncüllere dayanan derin araştırma manalarında kullanılmıştır. Bu derin manayı Muallaka şairlerinden Züheyr b. Ebi Selma şöyle ifade eder:

وما الحرب إلا ما علمتم وذقتم وما هو عنها بالحديث المرحم.

“Savaş sizlerin bildiği ve acısını tattığınız olaydır. Ben savaştan bahsederken yılların geçmesiyle kazandığım tecrübe ve gerçek kanıtlara dayanarak söylüyorum.”¹⁴⁴

Son olarak cahiliye dönemi Araplarının anladığı şekilde ilmin kısaca tarifini verelim:

İlim, kişisel ya da toplumsal tecrübe neticesinde elde edilen ve zihinde yerleşen töresel uygulamalardır. Bu nedenle mutlak meşruiyete sahip objektif bilgiler olarak kabul edilmiştir.

Ayrıca “ilim” kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de en önemli dini bir kavram haline gelmiştir. Fakat kelimenin meşruiyetinde temel değişiklikler meydana çıkmıştır. İlim, kendisinin objektifliği ile meşruiyet kazandığı ve sağlam tasavvurlara dayandığı için

¹⁴³ Zevzenî, *Şerhu’l-Muallakâti’s-Seb’a*, s. 89.

¹⁴⁴ Zevzenî, *Şerhu’l-Muallakâti’s-Seb’a*, s. 116.

mutlak surette töresel bir uygulamadır. Buna binaen, “ilim” kelimesi ister cahiliye dönemi şiirlerinde ister Kur’ân-ı Kerîm’de varit olsun asıl manasından hiçbir zaman uzak kalmamıştır. Fakat her iki durumda da ilmin kaynağı oldukça farklıdır.¹⁴⁵

Kur’ân-ı Kerîm’de kullanılan ilim kelimesi, vahiyden kaynaklanarak beslendiği için cahiliye dönemi şiirlerinde göremediğimiz bazı delâletler kazanmıştır.¹⁴⁶ Bu konuyu üçüncü bölümde detaylı bir şekilde ele alacağız.

¹⁴⁵ Zevzenî, *Şerhu’l-Muallakâti’s-Seb’a*, s. 147.

¹⁴⁶ Toshihiko Izutsu, *Allah ve’l-İnsan fi’l-Kur’ân*, s. 106.

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN'DA “İLİM” KELİMESİNİN SEMANTİK ALANI

Manalar daima bir sistem içinde değer kazanmaktadır. Bu bakımdan ilim kelimesi de manasını bir takım anahtar kavramlar dairesi içinde kazanmıştır. Bu anahtar kavramlar odak kelime “ilim” kavramının etrafında kümelenmiş yakın ve zıt anlamlı kelimelerdir. Bu kümelerden yakın olanını; bilmek, anlamak, derinlemesine kavramak, görmek (basiret), hissetmek, görmek (ru’yet), kesin bilgi, şuur, idrak etmek, akıl etmek, düşünmek, haber, kürsî (Allah’ın makamı), tezekkür, tedebbür kavramları oluştururken; zıt olanını ise, “cehalet” ve “zan” kavramları oluşturmaktadır.

I. KUR’ÂN’DA “İLİM” KAVRAMI İLE YAKIN ANLAMLILAR

A. Marifet (المعرفة)

Marifet, cehaletin zıttıdır. Dolayısıyla ilim demektir. İrfan da bu köktendir. Me’arif, yüz güzellikleri anlamına gelir. Ta’rif, bulunan bir malın duyurulması demektir. Me’arifü’l-arz, yeryüzüdür. Arîf, kahin ve kabile reisinin altında yer alan nakîbtir (kabilenin ikinci adamı).

Bir kişi, bir şer için hazırlık yapınca اعرورف الرجل denir. Denizin dalgaları yükselince اعرورف البحر denir. ‘Arf, güzel veya kötü koku anlamındadır. Şu beyitte bu anlamda kullanılmıştır:

لولا اشعال النار فيما جاورت ما كان يعرف طيب عرف العود.

“Ateşin, bitiştiği şeyde tutuşması olmasaydı çöpün güzel kokusu bilinmezdi.”
Yani ateş, tütsünün çöpünü tutuşturmasaydı güzel kokusu bilinemezdi.

‘İrf, (عِرْف) sabır anlamındadır; ‘arûf (عَرُوف) kelimesi de sabırlı anlamına gelir.¹⁴⁷

‘Urfu’l-arz (عُرْفُ الْأَرْضِ), yüksek yer anlamındadır. ‘Urf (عُرْف), yenilebilir kıvama gelen hurmadır. Ma‘ruf (مَعْرُوف), beğenilen fiiller demek olup münkerin karşıtı olarak kullanılan dini bir terimdir. Çünkü ma‘ruf (مَعْرُوف), ma‘rifetten (مَعْرِفَة); münker (مُنْكَر) ise nekra (نَكْرَة)’dan (tanınmamak) türetilmiştir.¹⁴⁸

İbn Fâris şöyle demiştir: ‘a r f harfleri iki sahih köktür. Bu köklerden biri bir şeyin aralıksız birbirinin ardı sıra geldiğini gösterir. İkincisinde ise sükunet ve huzur anlamı vardır.¹⁴⁹ Marifet, düşünerek ulaşılan “eksik ilim” için kullanılır.¹⁵⁰ عرفت الشيء fiili bildim anlamında olup marifet mastarı da muzârîsi يَفْعِلُ vezninde (ikinci baktan) gelen bu fiilin kıyasi olmayan mastarı olarak kullanılmıştır. Çünkü bu babın (mimli) mastarı genellikle مَفْعَل kalıbında gelir.¹⁵¹

İbn Fâris şöyle diyor: Marifet ve irfan, bir şeyi bilmek demek olup kişinin, bildiği şeye aşinalığını gösterir. Çünkü bir şeyi yadırgayan (inkâr eden) kişi ondan kaçır.¹⁵²

Şu halde marifet bir şeyi ayrıntılı olarak bilip onu başkaları arasından seçmektir. İlim ise mücmel (genel) ve bitişik olur. Bundan anlaşılıyor ki marifet, ilimden daha özeldir. Çünkü marifet bir şeyi başkalarından ayıracak şekilde bilmektir. Her marifet ilimdir; ama her ilim marifet değildir. Çünkü marifet, bilinen şeyi başkaları arasından seçip ayırmayı ifade eder. İlim lafzının ise böyle bir delâleti yoktur.¹⁵³

¹⁴⁷ İbn Sîde, *el-Muhassas*, III, 28; Cevherî, *Sihâhu’l-Lüga*, IV, 1400, “ع ر ف” md.

¹⁴⁸ İbn Manzur, *Lisânü’l-Arab*, “ع ر ف” md.; İbn Sîde, *el-Muhkem ve’l-Muhîtu’l-A‘zam*, II, 79-80.

¹⁴⁹ İbn Fâris, *Mu‘cemü Mekâyisi’l-Lüga*, IV, 281.

¹⁵⁰ Rağib el-İsfahani, *Müfredâtü Elfâzi’l-Kur’ân*, s. 561.

¹⁵¹ İbnü’l-Katta’, *el-Ef‘al*, I, 12.

¹⁵² İbn Fâris, *Mu‘cemü Mekâyisi’l-Lüga*, IV, 281.

¹⁵³ Ebu Hilal el-Askerî, *el-Furuku’l-Lügaviyye*, s. 62; Zemahşerî, *Esasü’l-Belağa*, “ع ر ف” md.

Marifet, düşünülerek ulaşılan şey hakkında söylenir ve kendisi değil ama izleri algılanan şey için kullanılır. Mesela *عرفت الله* “Allah’ı tanıdım” denir. İlim ise ancak kendisi algılanan şeyler için kullanılır.¹⁵⁴

Marifet, bir şeyi duyu organlarından biriyle algılamaktır.¹⁵⁵ İlim ile marifet arasındaki fark kendisinde müphem bir icmal (kapalılık) bulunan yerden ayırt edilir. Mesela Zeyd’i başkalarından ayırdığını ifade etmek için *عرفت زيدا* “Zeyd’i tanıdım” dersin. Bundan dolayı “marifet, bilinen şeyleri birbirinden ayırmaktır” denilmiştir.¹⁵⁶

Marifet bir şeyi, izleri üzerinde düşünerek algılamaktır. Genellikle de bir şey algılandıktan sonra kalbe arız olan bir şey ile gerçekleşir. Bir şeyi tanıyan (arif) kişi, bir şeyi açık bir şekilde algıladıktan sonra başkalarına benzediği için yadırgayan; ama sonra zikri Tâhâkkuk eden şeyi tanıyan kişidir, çünkü onu tam olarak algılamıştır. Bu sebeple marifetin anlamı ilimden daha özeldir. Çünkü duyularla ve kalben görmekle ilgili olup tanınan (maruf) şeyi başkalarından ayırmayı ifade eder.

Marifetin anlamı, düşünce ilminden (ilmü’l-fıkr) alınmış olan ilimden daha geniştir. Marifet tikellerin bilgisi iken, ilim tümellerin bilgisidir.¹⁵⁷

Marifet kelimesinin zıttı inkârdır. Mesela şu ayette böyle kullanılmıştır:

﴿أَمْ لَمْ يَعْرِفُوا رَسُولَهُمْ فَهُمْ لَهُ مُنْكَرُونَ﴾

“Yoksa onlar peygamberlerini tanımadılar da onun için mi yadırgıyorlar.” (Müminûn 23/69) Şu ayet de böyledir:

﴿فَعَرَفَهُمْ وَهُمْ لَهُ مُنْكَرُونَ﴾

“Yusuf onları tanıdı, onlar ise onu tanııyorlardı.” (Yusuf 12/58) Şu ayet de böyledir:

﴿يَعْرِفُونَ نِعْمَةَ اللَّهِ ثُمَّ يُنْكِرُونَهَا﴾

“Allah’ın nimetini tanıyorlar, sonra (dilleriyle) inkâr ediyorlar.” (Nahl 16/83)

¹⁵⁴ Ahmed b. Yusuf İbnü’s-Semîn el-Halebî, *Umdetü’l-Huffâz fî Tefsîri Eşrâfi’l-Elfâz*, Beyrut, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1996, III, 59.

¹⁵⁵ İbrahim Enis v.d., *Mu’cemü’l-Vasît*, s. 624.

¹⁵⁶ Ebu Hilal el-Askerî, *el-Furuku’l-Lügaviyye*, s. 63.

¹⁵⁷ Fîrûzâbâdî, *Besâiru Zevî’t-Temyîz*, IV, 47; Nizamuddin en-Neysaburi, *Garâibü’l-Kur’ân*, I, 256.

يعلم الله “Falanca Allah’ı tanır” denir de bir mefule geçişli olarak الله “Allah’ı bilir” denmez. Çünkü beşerin Allah hakkındaki marifeti zatını algılamak yoluyla değil, eserleri üzerinde düşünerek gerçekleşir. Bunun aksine كذا الله يعلم “Allah falanca işi bilir” denir de كذا الله يعرف “Allah falanca işi tanır” denmez. Çünkü marifet, ancak düşünerek ulaşılan kâsır (kısıtlı) bilgi için kullanılır.

Bu kelimenin temel anlamı عرفت الشيء “Bir şeyin kokusunu aldım” ya da “Sınırına ulaştım” fiillerinden alınmıştır.¹⁵⁸

Marifet kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de, ilim lafzıyla karşılaştırıldığında sınırlı sayıda kullanılmış olup fiil ve değişik türevleriyle birlikte 24 yerde geçmektedir.¹⁵⁹

Bu kök genellikle duyularla algılanabilir bilgi için kullanılır ve bir şeyi diğerlerinden ayırt etmeyi ifade eder. Mesela Medine Yahudilerinden bahseden şu ayette böyle kullanılmıştır:

﴿ فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ فَلَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الْكَافِرِينَ ﴾

“Tanıdıkları şey gelince onu inkâr ettiler, Allah’ın laneti inkâr edenlere olsun.” (Bakara 2/89) Tanıdıkları şey ile kasıt Kur’ân-ı Kerîm’dir. Yani onlar Kur’ân’ı, dış dünyada gerçekleşmiş nitelikleriyle tanıdılar; ama yine de dalaletlerinden dolayı bu sıfatların Kur’ân’a uygun düştüğünü bilemediler. Çünkü zahire göre İsrâil oğullarının çoğu Kur’ân’ın ve Hz. Peygamber’in doğruluğunu kabul etmiyorlar, bazıları ise buna inanıyor; ama hasedinden bilmezlikten geliyordu.¹⁶⁰ İsrâil oğullarından bazıları Hz. Peygamber’i dinlediler ve gerçeğin farkına vardılar. Kur’ân’ın kendilerine bildirilen kitaba uygun düştüğünü gördüler. Çünkü İsrâil oğulları kendi kitaplarından ahir zaman peygamberine indirilecek bir kitap olduğunu biliyorlar ve niteliklerini tanıyorlardı. Gelen kitabın niteliklerini kendi kitaplarındaki ile karşılaştırdınca arada tam bir uyum olduğunu gördüler.

Buradaki görme, kendi kitaplarında yazılı olanla beraber Kur’ân’ın harici sıfatlarını tanımakla olmuştur. Fakat onlar inkâr ettiler. Çünkü kitabın kendilerinden olan birine inmesini istiyorlardı. Onların bu ayırt edişleri, duyularla algılanabilir bir

¹⁵⁸ Râğıb el-İsfahani, **Müfredatü Ğarîbi’l-Kur’ân**, s. 561-562.

¹⁵⁹ Muhammed Fuad Abdülbaki, **Mu’cemü’l-Müfrehes li-Elfâzi’l-Kur’ân**, “ع ر ف” md.

¹⁶⁰ İbn Âşûr, **et-Tahrir ve’t-Tenvîr**, I, 602.

marifetle gerçekleşmiş olup bu, onların Hz. Peygamber'e gelen kitabı idrak ettiklerini ve bildiklerini ifade eder.¹⁶¹

Şimdi bize bu delâleti daha iyi açıklayacak olan başka bir ayet üzerinde duralım. Bu ayet yine Medine Yahudilerinden bahsetmektedir.

Allah (c.c.) şöyle buyurmuştur:

﴿الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمْ﴾

“Kendilerine kitap verdiklerimiz O’nu çocuklarını tanır gibi tanırırlar.” (En’âm 6/20) Yani ehli kitap Kur’ân’ın Allah katından olduğunu bilir. Yani öyle tanırırlar ki onun hakkındaki bilgileri Hz. Peygamber’in doğruluğunu ortaya koyar. Bu tanıma, onların Hz. Muhammed’in peygamberliğine şahitlik etmesi mesabesindedir.¹⁶²

Burada “Onu oğullarını tanır gibi tanırırlar” buyrularak bir marifetin başka bir marifete benzetilmesi o kitabın vaat edilen kitap olduğunu kesin olarak teyit etmek anlamındadır. Kendisine benzetilen marifet, kişinin oğlunu tanıması kılınmıştır. Çünkü kişi, oğlu ile karşılaşınca onun zatı ve şahsı konusunda tereddüt etmez ve onun kendi oğlu olduğunu bilir.¹⁶³

Bazı müfessirlere göre “onu tanırırlar” ifadesindeki zamir Hz. Peygamber’e döner. Buna göre anlam şöyle olur: Onlar Muhammed’i oğulları arasındaki sıfatlarıyla bilirler.¹⁶⁴ Bir başka ayette *يعرفونه كما يعرفون أبناءهم* “Onlar onu kendi oğullarını tanır gibi tanırırlar” (Bakara, 146) buyrularak “bilirler” yerine “tanırırlar” ifadesi kullanılmıştır. Çünkü marifet genellikle zatlarla ve duyularla algılanabilen hususlarla ilgilidir. Mesela bir ayette

﴿تَعْرِفُ فِي وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ النَّعِيمِ﴾

“Onların yüzlerinde nimetlerin parlaklığını / güzelliğini tanırırsın / okursun.” (Mutaffîfîn 83/24) buyrulmuştur.¹⁶⁵

‘a r f, lafzı şu ayette rubai (dört harfli fiil) olarak kullanılmıştır:

¹⁶¹ Ebu Zehra, *Zehratü’t-Tefâsîr*, I, 311.

¹⁶² Kurtubî, *el-Cami’ li-Ahkâmî’l-Kur’ân*, VI, 369; Ebu Zehra, *Zehratü’t-Tefâsîr*, V, 2466.

¹⁶³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, VII, 171.

¹⁶⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 10; Fîrûzâbâdî, *Tenvîru’l-Mikbâs fî Tefsiri İbn Abbas*, s. 21.

¹⁶⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, II, 40.

﴿وَإِذْ أَسَرَّ النَّبِيُّ إِلَىٰ بَعْضِ أَزْوَاجِهِ حَدِيثًا فَلَمَّا نَبَّأَتْ بِهِ وَأَظْهَرَهُ اللَّهُ عَلَيْهِ عَرَفَ بَعْضُهُ وَأَعْرَضَ عَنْ بَعْضٍ فَلَمَّا نَبَّأَهَا بِهِ قَالَتْ مَنْ أَنْبَأَكَ هَذَا قَالَ نَبَّأَنِيَ الْعَلِيمُ الْخَبِيرُ﴾

“Hani peygamber hanımlarından birine bir sır vermişti. O, bu sırrı (başkalarına) haber verip Allah onu bundan haberdar kılınca o, bunun bir kısmını bildirdi, bir kısmından yüz çevirdi. Ona bunu haber verince hanımı ona “Sana bunu kim bildirdi” dedi. O da “her şeyi bilen ve her şeyden haberdar olan bildirdi” dedi.” (Tahrîm 66/3)

Yani eşi Hafsa’ya Allah’ın kendisini muttali kıldıklarından bir kısmını bildirdi ve bir kısmını da bildirmek istemedi.”¹⁶⁶

Kisâî, ayetteki bu fiili sülâsî olarak عَرَفَ biçiminde okumuştur. Zeccâc diyor ki: Bu kıraate göre sır olarak söylediği her şeyi anlamıştır / bilmiştir.¹⁶⁷

Şu halde burada عَرَفَ fiili sülâsî olan عرف anlamında kullanılmıştır.

Fakat aynı siyga bir başka yerde mecâzî anlamda kullanılmıştır. Allah (c.c.) şöyle buyuruyor: وَيُدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ عَرَفَهَا لَهُمْ “Allah onları güzel kokularla bezediği cennete sokar” (Muhammed, 6) Bu da Kur’ân dilinde kelimenin başka bir anlamıdır. Çünkü عَرَفَ fiili burada "koku almak" anlamındaki عرف fiilinin türevlerindendir. Burada عرف güzel koku anlamında olup kelimenin ikinci anlamıdır. Buna göre ayetin anlamı “cenneti güzel koku ile bezemiştir” demek olur.¹⁶⁸

İbn Âşûr şöyle diyor: Bu ifade “Ona güzel koku verdi” anlamındadır. Güzel koku vermek yani misafirin bulunacağı ortama güzel kokturmak da ağırlamayı güzelleştiren unsurlardandır.¹⁶⁹ Buna göre anlam, ayeti açıklarken de açıkladığımız gibi şudur: عَرَفَ fiili burada güzel koku anlamındadır. Yani Allah, cenneti güzel koku ile bezeyerek müminleri oraya sokar.¹⁷⁰

¹⁶⁶ Muhammed b. Ali eş-Şevkânî (ö. 1250), **Fethu’l-Kadîr**, thk. Abdurrahman Umeyra, Riyad, Daru’n-Nedveti’l-İlmiyye, 2005, V, 332; Kurtubî, **el-Camî’ li-Ahkâmî’l-Kur’ân**, XVIII, 165.

¹⁶⁷ Ebu’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, **Zadü’l-Mesîr fî İlmi’t-Tefsîr**, Amman, el-Mektebü’l-İslamî, 2002, s. 1452.

¹⁶⁸ Mücahid b. Cebr, **Tefsiru Mücahid**, II, 598.

¹⁶⁹ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, XXVI, 84.

¹⁷⁰ İsmail Hakkı Bursevî, **Tefsiru Rûhi’l-Beyân**, thk. Ahmed İnaye, Beyrut, Daru İhyai’t-Türas, 2001, VIII, 674. Ayrıca bkz. Âlûsî, **Rûhu’l-Meânî**, XIII, 200.

Bu kökten Kur’ân-ı Kerîm’de humâsî (beş harfli) fiiller (تعارف يتعارفون) de kullanılmıştır. Allah (c.c.) şöyle buyurmuştur: وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا “Tanışasınız diye sizi kollara ve kabilelere ayırdık.” (Hucurât 49/13)

Kollara ve kabilelere ayırmanın illeti tanışmadır. Yani “birbirinizi tanıyın diye.”¹⁷¹ Bunun aslı لَتَتَعَارَفُوا biçiminde olup “t” (ت) harflerinden biri (muzaraât harfî) hazfedilmiştir. Anlamı “birbirinizi tanıyasınız diye” demektir.¹⁷²

Çünkü Allah’ın bu ayırma ile hikmeti tanışma illetidir. Tanışma yukarı doğru tabaka tabaka gerçekleşir. Bir aile kendi içinde tanışır; sonra ailelerden kurulu aşiret kendi arasında tanışır. Çünkü aralarında mutlaka ya nesep, ya da dünürlük ilişkisi vardır. Sonra aşiretler kendi aralarında tanışırlar. Allah’ın onlara sapasağlam bir düzen olarak ilham ettiği bu taksim / ayırma, hiçbir zorluk olmaksızın onların köklerini bağlamak içindir. Çünkü bir işin çok yaygın insanlar arasında gerçekleşmesini kolaylaştırmak önce onu az sayıda sağlamakla olur. Böylece bütün ümmeti veya bütün insanlığı kapsar. Benzer medeniyetler de ancak böyle hikmetli bir kanunla yayılmıştır. Buradaki tanışma, beşeri ve insanlığı çeşitli marifet ve tecrübelerle kucaklayan tek bir tabiat üzere açılmaktır. Böylece insanlık gittikçe tekamül eder. İşte bu çeşitliliğin amacı tanışmaktır.¹⁷³

﴿وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ كَأَن لَّمْ يَلْبُثُوا إِلَّا سَاعَةً مِنَ النَّهَارِ يَتَعَارَفُونَ بَيْنَهُمْ﴾ “Ve Allah’ın onları haşrettiği gün. Sanki (kabirlerinde) sadece gündüzün kısa bir anı kadar kalmışlar gibi, kendi aralarında da tanışıyor olacaklar.” (Yunus 10/45)

Ayetin kendilerinden bahsettiği kişiler, Allah’ın huzuruna çıkacaklarını ve yeniden dirileceklerini yalanlayanlardır. Onlar diriliş gününde kabirlerinden çıktıklarında birbirini tanıyor olacaklardır. Buradaki marifet ile kastedilen şey, onların birbirini tanıyor olmasından çok öte bir şeydir. O günün ürpertici hali, akla ilk gelen tanışmadan insanları fazlasıyla meşgul edecektir. Buradaki “tanışmadan”

¹⁷¹ Âlûsî, **Rûhu’l-Meânî**, XIII, 313.

¹⁷² İsmail Hakkı Bursevî, **Rûhu’l-Beyân**, IX, 108.

¹⁷³ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, XXVI, 259-260; Muhammed Fadlullah, **Min Vahyi’l-Kur’ân**, XXI, 160.

kasıt onların birbirinin dünyada iken içinde bulundukları yanlış ve küfür haline aşına olmalarıdır.¹⁷⁴

Burada teâruf, عرف fiilinin tefâul babına nakli ile elde edilmiştir. Yani o gün, herkes dünyada iken tanıdığı kimseleri tanıyacaktır; onlar da onu tanıyacaklardır. Ayet bize, insanların dünyada iken bulundukları hal üzere haşredileceklerini tasvir ediyor. İnsanlar birbiriyle konuşmaya ve mücadele etmeye başlayacaklardır. Herkes bu kötü sonun sorumluluğunu birbirinin üzerine atacaktır.¹⁷⁵

Bu tanıma ve idrakleri yeniden dirilişi imkânsız görmelerinin batıl olduğunu çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır.¹⁷⁶ Sanki يتعارفون “tanışıyor olacaklar” ifadesi, يعترفون “itiraf edecekler” anlamını da taşımaktadır. Yani “rezil olarak dünyada iken doğrulamadıkları şeyi ikrar edecekler.” Dolayısıyla onların tanışıklığı helaki idrak ettiklerini sezdirmektedir. Bu helak de cehennemde kalacakları yeri gözleriyle görmeleridir. Buradaki “teâruf”, kapsamlı olmayan “teâruf”un özel bir türünde gerçekleşmektedir. Çünkü bu “teâruf” mahşer günü olacaktır.¹⁷⁷

Kapsamlı olmayan teâruf ifadesi önemli bir anlam taşımakta olup يتعارفون بينهم lafzının anlamını açıklar. Onlar birbirleriyle tanışmayacaklar, aksine aralarında tanışacaklar, yani herkes dostunun kötü amellerini bilecek ki bu, bir ayıplama tanışmasıdır. Şöyle ki orada herkes, dünyada iken olacağını kabul etmedikleri diriliş gününde, dünyada beraber olduğu kimselerin, yardımsız bırakılışının emârelerini görecektir. Aynı zamanda kendisinin de yüz üstü ve hüsrân içinde bırakıldığı görülecektir. Sanki onlar dünyada iken işledikleri suçları itiraf edecekler ve yeniden başlayacaklar. يتعارفون بينهم yani “aralarında konuşup tartışacaklar, her biri, başına gelen kötü akıbetten başkasını sorumlu tutacak.”

Kur’ân’da عرف fiilin üçüncü anlamı da bir şeyi itiraf ve ikrar etmektir. Yukarıda geçen ayet, yani يتعارفون بينهم (Yunus 10/45) ifadesi bu anlamı da taşımaktadır.

¹⁷⁴ Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, VI, 122.

¹⁷⁵ Muhammed Fadlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, XI, 318.

¹⁷⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, XI, 183.

¹⁷⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 238; *Tenvîru’l-Mikbâs*, s. 128; Fadlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, XI, 318. Bkz. Kurtubî, *el-Camî’ li-Ahkâmî’l-Kur’ân*, VIII, 312; Ebu Zehra, *Zehratü’t-Tefâsîr*, VII, 3581.

Şu ayette de bu anlamda kullanılmıştır:

﴿قَالُوا رَبَّنَا أَمَتْنَا اثْنَتَيْنِ وَأَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا فَهَلْ إِلَى خُرُوجٍ مِنْ سَبِيلٍ﴾

“Dediler ki: Rabbimiz! Bizi ikişer ikişer öldürdün ve ikişer ikişer dirilttin. Biz de günahlarımızı itiraf ettik. Çıkış için herhangi bir yol yok mu?” (Gâfir 40/11)

Yukarıda açıklandığı üzere marifet, duyular yoluyla elde edilir. Kâfirler diriliş gününü gözleriyle görünce onu inkâr etmekle günah işlediklerini / hata ettiklerini anlayacaklar. فاعترفنا بذنوبنا “günahlarımızı itiraf ettik” ifadesi günahların ikrarıdır. Bundan dolayı mazi fiil kullanılmıştır ancak “günahlarımızı itiraf ediyoruz” anlamındadır. Böyle diyerek itirafı bir tür tövbe yerine koymuşlardır ve sanmışlardır ki o gün tövbe işe yarar.¹⁷⁸ Ne var ki pişmanlığın fayda etmediği gün pişman olmuşlar ve itirafın fayda etmediği zamanda itirafta bulunmuşlardır.¹⁷⁹

İsmail Hakkı Bursevî, اعترفنا ifadesinin “ikrar ettik” anlamında olduğunu açıklamıştır.¹⁸⁰ Yani “sana sadık bir imanla ve samimi bir tövbe ile döndük.”

“Ve günahlarını itiraf ettiler” (Mülk 67/11) ayetinde de aynı anlamda kullanılmıştır.¹⁸¹ Onların bu itirafı peygamberlere karşı cahilce davrandıklarının ikrarı olmuştur.¹⁸²

Kelimenin bir diğer anlamı da örf yani maruftur ki iyiliğin bir türüdür. Ayette şöyle geçmektedir:

﴿خُذْ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ﴾

“Affi tut, marufu (iyiliği) emret ve cahillere aldırış etme!” (Araf 7/199)

Kemâhî (ö. 1171) şöyle demiştir: Ey Muhammed! Senin görevin sana haksızlık edenı affetmektir. (Marufu emret) yani sıla-i rahim ve takva gibi akıl ve dinin razı

¹⁷⁸ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, XXIV, 98.

¹⁷⁹ Şevkânî, **Fethu'l-Kadîr**, IV, 636.

¹⁸⁰ İsmail Hakkı Bursevî, **Rûhu'l-Beyân**, VIII, 220.

¹⁸¹ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, XXIX, 28; Muhammed Fadlullah, **Min Vahyi'l-Kur'ân**, XX, 23; Kurtubî, **el-Cami' li-Ahkâmî'l-Kur'ân**, XVIII, 186; Şevkânî, **Fethu'l-Kadîr**, V, 347.

¹⁸² İbnü'l-Cevzi, **Zâdü'l-Mesîr**, s. 1457; Zemahşerî, **el-Keşşâf**, IV, 123.

olduğu övgüye değer davranışları emret.¹⁸³ Ayrıca beğenilen fiilleri emret. Çünkü bu, insanlara daha yakındır ve bunu yadırgayan, karşı gelen de pek çıkmaz.¹⁸⁴

Çünkü örf, maruf kelimesinin eş anlamlısıdır. Maruf ise nefislerin tanıdığı yani (şahsi ve psikolojik) amaçlarıyla baş başa bırakıldığında yadırgamadığı fiildir. Marufu emretmek, münkeri yasaklamak demektir. Çünkü bir şeyi emretmek zıttını yasaklamak sayılır.¹⁸⁵

Bu metin, Hz. Peygamber'in emrettiği ve Kur'ân'ın getirdiği her şeyin akılların çıkaracağı şeye uygun olacağını gösterir. Bu, insanların muamelelerinde ve toplantılarında ilahi dinlerin emrettiği her şeye uygun ve akılların çıkardığı şey ile uyumludur.¹⁸⁶

Örf kelimesinin bu anlamı, kelime kökünün lügat anlamından çıkmıştır. Çünkü lügat anlamı, insanların, menfaat ve maslahatlarıyla bağlantısını idrak ettikleri için, fitratları ile tanıdıkları ve tabiatları ile yadırgamadıkları şeydir. Bu ise, dine konu olan her şey için geçerlidir.

Hutay şöyle diyor:¹⁸⁷

من يفعل الخير لا يعدم جوازيه لا يذهب العرف بين الله والناس

Yani: “Kim iyilik (maruf) yapar ve insanlara övgüye değer fiillerle iyilik ederse ameli Allah katında zayi olmaz, iyiliği de insanlar arasında zayi olmaz.”

Kanaatimize göre bağlam delâleti bunun çok daha ötesindedir. Çünkü burada örf ile kastedilen şey vahiydir. Bu, ayetin bağlamından anlaşılmaktadır. Buna göre ayetin bağlamdan çıkan anlamı şöyle olur: Allah'ın sana emrettiği ve vahiy yoluyla öğrendiğin her şeyi emret.¹⁸⁸

Şu ayette de aynı anlamda kullanılmıştır: كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ “Siz insanlar için çıkartılan en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği

¹⁸³ Osman Yakup el-Kemahi, *el-Müheyye' fî Keşfi Esrari'l-Muvatta*, Kahire, Daru'l-hadis, II, 125.

¹⁸⁴ Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, V, 137; Fîrûzâbâdî, *Besâiru Zevî't-Temyîz*, IV, 57.

¹⁸⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, IX, 227-228; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, III, 380.

¹⁸⁶ Ebu Zehra, *Zehratü't-Tefâsîr*, VI, 3043.

¹⁸⁷ Ebu'l-Hasen Ali b. Bessam eş-Şenterini, *ez-Zahira fî Mehasini Ehli'l-Cezira*, thk. İhsan Abbas, Beyrut, Daru's-Sekafe, 1997, I, 24.

¹⁸⁸ Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, V, 137.

(maruf) emreder, kötülüğü yasaklarsınız ve Allah'a iman edersiniz.” (Âl-i İmrân 3/110)

Hiz. Peygamber (s.a.v..) kendisine haksızlık edeni bağışladı ve kendisine karşı cahilce davranışlar sergileyenlere yumuşak davranırdı. Çünkü o, Kur'ân'ın prensiplerini kendisine ahlak edinmişti ve Allah Peygamberine kendisine kötülük edenleri affetmesini ve onların yaptıklarına benzer karşılık vermemesini ve insanlara Allah'ın kitabını tebliğ etmesini emretmiştir. Bir diğer emri ise cahillerden yüz çevirmesiydi. Bütün bunlar Hiz. Peygamber'e (s.a.v..) emredilmiş yani vahyedilmiş olan bir örfdür ve onun da buna tâbi olması ve bunu insanlara duyurması gerekmektedir.

A'râf -ki yüksek yer demektir- bu kökün beşinci anlamıdır. Bu anlamda şu ayette geçmektedir: وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ يَعْرِفُونَ كُلًّا بِسِيمَاهُمْ “ve Arafta herkesi simasından tanıyan insanlar vardır.” (Araf 7/46)

Aynı ayette birinci anlamıyla يعرفون “tanırlar” ifadesi de geçmektedir ki bu anlam, duyulara dayalı marifettir. Çünkü araftakiler cennetliklerden ve cehennemliklerden herkesi Allah'ın verdiği bir emâre ile tanıyacaklardır. Cehennemlikler yüzlerindeki karalıkla, cennetlikler ise yüzlerindeki aklıkla tanınacaklardır.¹⁸⁹

İkinci kelime ise ayetin “ve Arâf üzerinde” bölümündeki “Arâf” kelimesidir. Cennetle cehennem arasındaki sur/duvar anlamında olup ayetin bu bölümü “engelin üzerinde” demektir. Çünkü burada “araf” kelimesi “urf” kökündendir ki “urf”, yüksekçe olan şey demektir, yani surun en tepesi demektir. Çünkü orası aşağılara göre daha yüksektir ve daha iyi tanınır.¹⁹⁰

Araf kelimesi bu surede şu ayette de geçmektedir: وَنَادَى أَصْحَابُ الْأَعْرَافِ رِجَالًا يَعْرِفُونَهُمْ بِسِيمَاهُمْ “Araftakiler simasından tanıdıkları bazı kişilere seslendiler.” (Araf 7/48) Burada da aynı anlamda yani yüksekçe yer anlamındadır.

Arafat kelimesinin de bu anlamdan (yüksek yer) geldiği kuvvetle muhtemeldir. Arafat kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de bir yerde geçmektedir. Arafat Mekke'de bir

¹⁸⁹ Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, Beyrut, Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 2004, I, 376.

¹⁹⁰ Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, IV, 363.

dağdır ve Arafe/Arafat diye adlandırılır. Allah (c.c.) şöyle buyurur: فَإِذَا أَفْضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَادْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ “Arafat’tan aktığınızda/yola çıktığınızda Meş‘ar-i Haram’da Allah’ı zikrediniz.” (Bakara 2/198)

عرف fiilinin Kur’ân-ı Kerîm’de altıncı anlamı da vardır. Şöyle ki melekleri niteleyen bir ayette عُرْفًا وَالْمُرْسَلَاتِ عُرْفًا “Peş peşe gönderilenlere andolsun.” (Mürselât 77/1) buyrulmuştur. Buradaki عرفا ifadesi ardışıklık anlamındadır. Buna göre ayetin anlamı “birbirinin ardı sıra gelen meleklerle andolsun” demek olur. Urf, kelimesi atın alındaki kılların adıdır (at yelesi). Cümlede hâl olduğu için “mansub” olmuştur. Burada teşbîh-i belîğ sanatı vardır. Şöyle ki melekler birbirinin ardı sıra gelişleri konusunda atın yelesine benzetilmişlerdir.¹⁹¹

Hadislerde de bu kelime lügat anlamı ile yani duyularla elde edilen bilgi anlamında ve diğer anlamlarda kullanılmıştır ki bu anlamlarda biri, gaybı bildiğini iddia eden kişi / kâhin anlamıdır. Hz. Peygamber (s.a.v..) şöyle buyuruyor: مَنْ أَتَى عَرَفَاً فَسَأَلَهُ عَنْ شَيْءٍ لَمْ يَقْبَلْ لَهُ صَلَاةٌ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً “Kim bir kahine gider de bir şey sorarsa kırk gün namazı kabul edilmez.” Çünkü gayb bilgisi, Allah’a özel olan şeylerdendir.¹⁹²

“Muarrif”, sahihsiz bir mal (yitik) bulan kişi anlamında da kullanılmıştır. Şöyle ki İbn Abbas’tan rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.v..) şöyle buyurmuştur: لَا يَلْتَقِطُ لِقَظَتَهَا إِلَّا مَنْ عَرَفَهَا “Orada tarif edecek (yani ilan ederek sahibini arayacak) kişi dışında kimse tarafından buluntu mal alınmaz.” Bir başka rivayette de إِلَّا لِمَعْرِفٍ diye nakledilmiştir.¹⁹³

B. Fehim (الفهم)

Fehim (الفهم) : Kalben bilecek şekilde bir şeyle yakınlığın ve sevginin oluşmasıdır.¹⁹⁴ Muhatabın sözünü duyduğu veya öğrendiği andaki manasından daha derin bir şekilde düşünmek ve anlamaktır.

Çok ince ve gizli anlayış olduğu da söylenmiştir. Bir başka şeye binaen öğrenilen ilimden daha özeldir. Onun için Allah’ı bununla vasıflandırmak doğru

¹⁹¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, XXIX, 421; İbn Kuteybe, *Tevîlû Müşkili’l-Kur’ân*, s. 126.

¹⁹² Aynî, *Umdetü’l-Kari Şerhu Sahihi’l-Buhari*, XVII, 7.

¹⁹³ Muhammed b. İsmail el-Buhari, *Sahihu’l-Buhari*, thk. Mustafa Dîb el-Buğa, Beyrut, Daru İbn Kesir, 1987, II, 856.

¹⁹⁴ Ebu Hilal el Askeri, *el-Furûku’l-Luğaviyye*, s. 69.

değildir. Çünkü “fehim”deki idrak değişik şekillerde anlaşılabilir. Tereddüt, yani bir şey hakkında haber sorma ihtiyacı, o şeyin aksini ifade etmemektir. Her anlaşılan şey de bilinmemektedir. Belki mahiyeti tahmin edilmekte ve zannedilmektedir. Bir şey tam manasıyla anlaşıldığında (فهِمَتُ الشَّيْءِ فَهْمًا وَ فَهَامِيَّةً وَ) (فَهَامِيَّةً / fehimtü, fehmen, fehâmiyeten ve fehâmeten) kalıplarıyla ifade edilir. (رَجُلٌ) (فَاهِمٌ) demek, çabuk kavrayan, anlayan adam demektir.¹⁹⁵

Fehim (الفهم), insanın en güzel halinin gerçekleştiği bir durumdur.¹⁹⁶ O da, manayı güzel düşünmektir.¹⁹⁷ Burada esas olan kast olunan manadır.

Ebû Hilâl el-Askerî’nin belirttiği gibi; fehim, duyduğu zaman sözün anlamını bilmektir.¹⁹⁸

Bazıları da manayı düşünüp lafızlardan çıkarmaktadır demektedir. Bu, nefsin güzel olanı gerçekleştirdiği andaki durumudur. Bunun haricinde bir şey gerçekleşirse muhatabın sözüdür.

Bu kelime bazen mâzî-muzaaf (ماضى مضارع) vezninde gelmektedir. Nitekim bir ayette:

﴿ فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ وَكُلًّا آتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًا ﴾

“Böylece bunu (bu fetvayı) Süleyman’a biz anlatmıştık. Biz onların her birine hüküm (hükümdarlık, peygamberlik) ve ilim verdik.” (Enbiyâ 21/79)

Ayette fehmemehü (فَهَّمَهُ), anlamasını sağladı, demektir.

Allah aynı anda Davut (a.s)’un da iştirak ettiği bir olayda hüküm verirken, hak ve doğru olanı anlamada Süleyman (a.s)’a öncelik verdi. Ona isabetli hüküm verme ve doğruyu anlama yeteneğini daha fazla verdi.¹⁹⁹ Bu anlama gücü, ancak ruhuna inen ilahi ilhamla veya Cenab-ı Zülcelal’in lütfu olarak gönderdiği vahiy ile olabilir.

¹⁹⁵ Cevherî, **Sıhahü’l-Luga ve Tacü’l-Arabiyye**, V, 2005; Bkz. İbn Sîde el-Endelûsî, **el-Muhkem ve’l-Muhitu’l-Â’zam**, “ف ه م” md.

¹⁹⁶ İsfahani, **el-Müfredat fî Garibi’l-Kur’ân**, s. 646.

¹⁹⁷ Muhammed Halefullah v.d., **Mücemu’l-Vasit**, İstanbul, el-Mektebetü’l-İslamiyye, II. Basım, 1972, s. 737.

¹⁹⁸ Ebu Hilal el Askeri, **el-Furûku’l-Luğaviyye**, s. 69.

¹⁹⁹ Fahrettin Razi, **Tefsiru’l-Kebir**, 2. Baskı, Beyrut, Daru’l-Kütübi’l-İlmiye, XXII, 169-170.

Bu, anlama hüküm ve fetva vermek içindir.²⁰⁰ Zemahşerî, Keşşaf adlı eserinde, “Böylece bunu (bu fetvayı) Süleyman’a biz anlatmıştık. Biz bunların her birine hüküm ve ilim verdik.” (Enbiyâ 21/79) ayetinin tefsirinde pek çok görüşler olduğunu rivayet ediyor ve bunların arasından; Davut ve Süleyman (a.s) birbirinin isabetli hüküm verdiği görüşüne meylediyor. Çünkü ayette Yüce Allah: “Her birine hüküm (hükümdarlık ve peygamberlik) ve ilim verdik” diye bildiriyor. Ancak Süleyman (a.s)’ın verdiği hükümler Davut (a.s)’a göre daha isabetliydi, demektir.

Bir görüşe göre onlardan her birine hükümler vahyedilmiştir. Diğer bir görüşe göre de her birinin verdiği hükümler içtihatî hükümlerdir. Allah, hükmün mahiyetini anlamayı öncelikle Süleyman (a.s)’a vermiştir.²⁰¹

“Fehime” kelimesi, Kur’ân’da sadece bir defa yukarıda bahsi geçen ayette Enbiyâ Sûresi’nde geçmektedir.²⁰² Kur’ân’ın ifadesiyle, işittiği esnada sözün ifade ettiği manayı bilmek ve anlamaktır. Aynen Süleyman (a.s)’ın şikayeti duyduğu anda anlaması gibi.

Fehim (الفهم), zihnin, dışarıdan konuyla ilgili hususu algılayarak intikal etmesi ile olmaktadır.

Fıkıh ise fehmin daha ileri noktasıdır, daha fazla anlamaktır. O, zihinde algılanan, belirlenen şeklin, mananın onaylamakla kesinleşmesi ve istikrar bulmasıdır. Buna göre fıkıh, fehimden sonra olmaktadır.

C. Fıkıh (الفقه)

Fıkıh (الفقه), ilim ve maharet ile beraber bütün gayretini ortaya koyarak en hassas ve ince bir şekilde anlamak ve açıklamaktır.²⁰³

Fıkıh kelimesi, aslen yarmak ve açmak demektir. Çünkü Arapçada “fe” (ف) ve “gaf” (ق) harfleri ve onların peşinden gelenler bu manaya delâlet ederler. Şu kelimelerde olduğu gibi (فقر، فقح، فقص، فقغ، فقح / fegae, fegaha, fegasa, fega’a

²⁰⁰ Nizamüddin Nisaburî (ö. 728) **Garaibi’l-Kur’ân ve Rağaibü’l-Furkan**, thk. İbrahim Avaz, Halebi Baskısı, 1968, XVII, 44.

²⁰¹ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, III, 125.

²⁰² Muhammet Fuad Abdülbaki, **Mücemü’l-Müfehres**, “ف ه م” md.

²⁰³ Ebu Mansur Muhammed b. Ahmet el-Ezheri (ö. 374), **Tehzîbu’l-Luğa**, thk. Daru’l-Mısriyye bünyesindeki bir grup araştırmacı, 1384/1964, V, 405.

ve fegara... vs.) Fakih ise hükümleri yaran, açan, hakikatleri araştıran ve örtülü olanı açıp ortaya çıkaran insandır.²⁰⁴

Fıkıh, dini bilmektir, denilmektedir. Burada, bilmekten kasıt sözün gerektirdiği, ifade ettiği bütün anlamlardır.²⁰⁵

Gaf harfinin fethalı okunmasıyla fegahe (فَقَّهَ), (فَقَّهًا / يَفْقَهُ، فِقَاهَةً، و فَقَّهًا) (yefgahü, fegâheten ve feghen) siygası; birisi anlamada bir başkasını geçtiği veya başkasından daha iyi anladığında söylenen bir ifadedir. Buna ileri zeka da denilir.

Gaf harfinin zammeli okunmasıyla faguhe (فُقَّهَ) (yefgahü, fegâheten ve feghen) sigasından “fakih” kelimesi türer ve ilimde söz sahibi, ehil insan demektir. Buradan hareketle fikhın bir derinliği ifade ettiği manası vardır ki, bu sıfatlarda da kullanılır.

Tefakkuh, fıkıh öğrenmek demektir.²⁰⁶

Fıkıh, öneminden, faziletinden ve İslami konularda en ince detaylara kadar ilgilenmesinden dolayı ilim kelimesinden daha fazla kullanılmaktadır.²⁰⁷

Kur’ân’da fıkıh kelimesi, fiil olarak yirmi yerde geçmektedir.²⁰⁸ Bir ayette şöyle buyrulmaktadır:

﴿قَالُوا يَا شُعَيْبُ مَا نَفْقَهُ كَثِيرًا مِّمَّا تَقُولُ وَإِنَّا لَتَرَاكَ فِينَا ضَعِيفًا﴾

“Dediler ki: Ey Şuayb! Söylediklerinin çoğunu anlamıyoruz ve içimizde seni cidden zayıf (aciz) görüyoruz.” (Hûd 11/91)

Ayette “söylediklerinin çoğunu anlamıyoruz” derken fıkıh kelimesi fehime manasına, yani anlama manasına delâlet etmektedir.²⁰⁹

²⁰⁴ Zemahşerî, **el-Fâik fî Garîbi'l-Hadîs**, thk. Ahmet Ebu'l-Fazl ve el-Becevî, Halebi Baskısı, XI, 134. Bkz. Ebu Hilâl el-Askerî, **el-Furûku'l-Luğaviyye**, s. 69.

²⁰⁵ el-Ferahidi Halil b. Ahmet, **el-Ayn**, thk. Mehdi el-Mahzûmî ve İbrahim es-Semerrâî, y.y., Dâru Raşîd, 1981, III, 370.

²⁰⁶ İbn Sîde el-Endelusi, **el-Muhkem ve'l-Muhitu'l-Â'zam**, IV, 92.

²⁰⁷ Ahmed b. Fâris, **Mücmelü'l-Lüğa**, III, 703.

²⁰⁸ Muhammed Fuad Abdülbaki, **el-Mücmü'l-Müfehres**, “ف ق ه” md., s. 667.

²⁰⁹ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, II, 107.

Fıkıh: Bir şeyi bilmektir. Onu fehmetmek, yani anlamak ve kavramaktır. Eldeki görünen verilerle ve ilimi meleke sayesinde, görünmeyen gaybi ilme ulaşmaktır.²¹⁰ Şu ayet bunun delilidir:

﴿أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا يُدْرِكُكُمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُشِيدَةٍ وَإِنْ تُصِيبُهُمْ حَسَنَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَإِنْ تُصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِكَ قُلْ كُلُّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ فَمَالِ هَؤُلَاءِ الْقَوْمِ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدِيثًا﴾

“Nerede olursanız olun ölüm size ulaşır; sarp ve sağlam kalelerde olsanız bile! Kendilerine bir iyilik dokunsa “bu Allah’tandır derler; başlarına bir kötülük gelince “bu senden” derler. “hepsi Allah’tandır” de. Bu adamlara ne oluyor ki, bir türlü laf anlamıyorlar, söz dinlemiyorlar!” (Nisâ 4/78)

Ayette cihattan, dövüşmekten korkan münafıklardan bahsedilmektedir. Çünkü onlar, Allah’tan korkar gibi Araplardan korktular ve bu durumlarının Allah tarafından teyit edildiğini de pek çok yerde ve zamanda hissettiler. Fakat bu hissettikleri ilahi teyit ile yakın gelecekte kendilerini bekleyen Müslümanların zafer ve başarısı arasında irtibat kuramadılar. Halbuki onlar da Allah’ın emrettiğine uysalar ve itaat etseler, Allah onlardan da razı olacaktır, fakat onlar bunu anlayamamaktadırlar.

Hemen ardından Allah onlara hitap ederek: *“nerede olursanız olun ölüm size ulaşır.”* diyor. Yani, siz harp meydanında da olsanız, başka yerlerde de olsanız ölüm gelip sizin yanınıza yapışır, muhkem kalelerde, özel güvenlikli yerlerde bile olsanız bundan kurtulamazsınız.

Bunlar, korkaklardır. Eğer onlara bir iyilik, bir nimet nasip olsa, sevinirler ve bu bize Allah’tan geldi derler. Ama herhangi bir zorlukla, sıkıntıyla ve kuraklık gibi afetlerle imtihan olsalar, hemen Allah’ın Peygamberine ihanet ederek ona bahane bulurlar. Hâlbuki ayetin sonunda yüce Allah gerçeği hatırlatıyor ve diyor ki: *“Deki hepsi Allah’tandır.”* Çünkü rızıkları istediği gibi dağıtan da, istediğini mahrum eden de, hikmetiyle tasarruf eden de sadece Allah’tır. Ama bu adamlar “bir türlü laf anlamıyorlar.” Onlar da biliyorlar ki, veren de alan da Allah’tır; bütün bunlar onun hikmetinden ve doğru yapmasındandır.²¹¹

²¹⁰ el-Fîyrûzâbâdî, **Basairu Zevi’t-Temyîz**, IV, 210.

²¹¹ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, I, 527.

Bütün bu değerlendirmelerden anlaşılmaktadır ki; fıkıh, ilimden daha derin ve daha ince manalar ifade etmektedir. Fıkıhla gayb ile ilgili ilimlere de, hâl-i hazırda ilimlere de ulaşmak mümkündür.

Ayetteki “hadis” kelimesinden kastedilen Kur’ân’dır. Beyzâvî bu konuda şöyle demektedir: Eğer onlar Kur’ân’ı anlayabilseler, manasını düşünseler, her şeyin Allah katından olduğunu anlayacaklar ve bileceklerdir. Fakat onlar, anlama gücü olmayan hayvanlar gibidirler.²¹²

Sem’ani (ö 489), konuyla ilgili şöyle demektedir: Ayette “*Onlara ne oluyor ki anlamıyorlar*”, derken kastedilen, Kur’ân’ın manasını anlamıyorlar, demektir.²¹³ Çünkü karşılaştıkları iyiliklerin hepsi Allah katındandır.²¹⁴

“Fakihe” (فَكِّهَ) ve “fakuhe” (فَقَّهَ) kelimelerinin arasındaki farkı anlamak için aşağıdaki ayetin manasına bakmamız gerekmektedir. Yüce Allah diyor ki:

﴿قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ﴾

“*Anlayan bir toplum için ayetleri ayrıntılı bir şekilde açıkladık.*” (En’âm 6/98)

Burada fiil muzârî siygasıyla “yefkahûne” şeklinde gelmiştir. O da “fagihe” (فَكِّهَ) fiilinin, -gaf harfinin kesreli olarak- muzârîsidir, yani geniş ve şimdiki zamanıdır.

İşin ehli olanlar bilirler ki, burada kastedilen mana “faguhe” (فَقَّهَ) şeklinde gafın zammeli haliyle ifade edilmez. Çünkü bu, anlamanın en yüksek derecesidir. Manası “fakih oldu” demektir.

Buna göre “fakihe” -kesreli haliyle-, derece itibarı ile “alime”den daha düşüktür. Çünkü “fagihe”nin manası “fehime” gibi, anladı, demektir. Fehime de ilmin en düşük derecelerindendir.²¹⁵

²¹² Beydâvî, **Tefsirü’l-Beydâvî**, Beyrut, Daru’l-Fikr, II, 221. Bkz. Ebu’l-Leys es-Semerkandî, Nasır b. Ahmet, **Tefsîru’s-Semerkandî**, Beyrut, Daru’l-Fikr, thk. Mahmut Mataracı. I, 345.

²¹³ Ebu’l-Muzaffer Mansur b. Muhammed es Sem’anî, **Tefsîru’s-Sem’anî**, thk. Yasir İbrahim ve Güneym Abbas, I. Baskı, Riyad, Daru’l-Vatan, 1418/1998, I, 450.

²¹⁴ Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah İbn Ebî Zemenîn (ö. 399 h), **Tefsiru İbn Ebî Zemenîn**, thk. Hüseyin Ukâşe, Kahire, Dâru’l-Fâruk, I. Baskı, 1423/2002. I, 388.

²¹⁵ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, II, 48.

En'âm Sûresi'nde zikrettiğimiz ayetin bir önceki ayetinde: “*Gerçekten biz, bilen bir toplum için ayetleri geniş geniş açıkladık.*” ifadesi geçmektedir. (En'âm 6/97) Ayetlerin seyrinde Yüce Mevlâ'nın hitabı “ta'lemon” (تَعْلَمُونَ) diyerek, yani biliyorsunuz diyerek değil de “tefgahun” (تَفْقَهُونَ) diye yani; en ince detayına kadar bilip anlıyorsunuz, diye değişmektedir.

Ayetlere baktığımızda önceki ayetin başlangıcında Yüce Mevla, tabiattaki kudretini gösteren ayetlerden, gezegenlerden, yeryüzünde ve denizlerdeki mahlukata bakıp ibret almaktan bahsediyordu. Bütün bunlar insanın şahsının dışındaki şeylerdir. Olaya bunların yaratılışının gayesini anlayacak şekilde, ilim ve hikmet nazarıyla bakıp düşünmeye ihtiyaç vardı. Onun için ayetin sonu “*Gerçekten biz, bilen toplumlar için ayetleri geniş geniş açıkladık*” (En'âm 6/97) şeklinde geldi.

Ama ardından gelen ayet, bizzat insanın kendisinden bahsediyor. İnsanın kendi nefisinden bîhaber kalmasını, kendisini anlamamasını, çevresindeki yıldızlara, gezegenlere ve onların çalışmasına bakıp ibret almamayı daha berbat ve daha kötü bir cehalet olarak kabul etmektedir.

“Fakihe” kelimesi ilmin en düşük derecesi olunca ifade edilmek istenen sadece anlamak oluyor ve bu cehaletin en kötü iki yönünü de kabul etmemekten ibarettir. Zira insanlar kendi nefislerine hiç dönüp bakmıyorlar. Dolayısıyla en düşük dereceyi kabul etmemek, en büyük dereceyi kabul etmemekten daha korkunçtur. Burada iki gruptan durumu daha kötü olanı özellikle belirtilmektedir.²¹⁶

Beyzâvî bu konuda şöyle demektedir: Yüce Mevla, yıldızları zikredince sonunda “ya'lemon/biliyorlar” (يَعْلَمُونَ), demiştir çünkü durumu açıktır. Bununla beraber insanoğlunun yaratılışından bahsedince “yefgahun” (يَفْقَهُونَ) yani derinlemesine en ince teferruatına varıncaya kadar anlayıp kavrarlar demektedir çünkü onların bir nefisten yaratılması, çeşitli şekillerde hareket etmeleri daha ince bir iş ve daha bir karışık durumdur. Onun için daha fazla kıvrak zekaya ve daha fazla

²¹⁶ Ahmed b. Müneyyir es-İskenderî, **el-İntisaf**, 1.Baskı, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995, II, 48-49.

incelemeye ihtiyaç vardır.²¹⁷ Daha fazla hüccet ve gerekçenin elde edilebilmesi için bu gereklidir.²¹⁸

Bütün bu bahsedilenlerden anlıyoruz ki, Kur’ân’da geçen “fakihe” (فقيه) ve “faguhe” (فقه) kelimeleri dereceleri düşük dereceli de olsa yüksek dereceli de olsa “anlamak” manasına gelmektedir.

Kur’ân’da “dini anlayan veya dinde anlayış sahibi” manasında bir yerde kullanılmıştır. O da Tevbe Sûresi’ndeki şu ayettir:

﴿وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِن كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ طَائِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ﴾

“Müminlerin hepsinin toptan harp için sefere çıkmaları doğru değildir. Onların her kesiminden bir gurup dinde (dini ilimlerde) bilgi sahibi olmak, dinlerini anlayıp öğrenmek ve kavimleri (savaştan) döndükten sonra ikaz etmek ve dinlerini onlara öğretmek için geride kalmalıdır. Umulur ki dikkat ederler (ve yanlış yapmazlar.)” (Tevbe 9/122)

Yani Müslümanlardan bir kısım insanlar harbe çıkmaktan geri kalıp dinlerini anlayıp öğrensinler ki, harbe gidenler sağ salim geri döndüklerinde onlara dinlerini öğretsinler. Kendileri yokken neler olup bittiğini öğrensinler, ihtiyaç duydukları gereksinimleri karşılasınlar.²¹⁹

“Tefaggehe”, fıkıh öğrendi ve sahasında uzmanlaştı demektir.²²⁰

el-Furûku’l-Lüğâviyye’de ifade edildiğine göre fıkıh, sözün ve kelamın muhtevasını, gerektirdiği manayı bütün derinliği ve inceliği ile bilmektir. Bu yönüyle fıkıh, “fehime” kelimesinden daha geniş bir mana ifade etmektedir.²²¹ “Fehime” kelimesini açıklarken de belirttiğimiz gibi o, zihne, insan belleğine dışarıdan gelen ve işlenen bir uyanış şeklidir.

²¹⁷ Beydavî, *Tefsîr’ul-Beydavi*, II, 434.

²¹⁸ Abdurrahman b. Nasır es Sa’dî, *Tefsiru’s-Sa’dî*, thk. İbn-Useymin, Beyrut, Müessesetü er-Risale, 1421/2000, s. 267.

²¹⁹ Mücahid b. Cebr (ö. 104), *Tefsiru Mücahid b. Cebr*, thk. Abdurrahman es Sureti, Beyrut, *Mektebetü’l-İlmiyye*, t.y., I, 289.

²²⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 221.

²²¹ Ebu Hilal el-Askerî, *el-Furûku’l-Lüğâviyye*, s. 70-71.

Fıkıh ise, zihinde uyanan bu anlayışın kesinleşip devamlı bir tasdik ve kabul haline gelmesidir. Buna göre “fıkıh” kelimesinin manası “fehim” den sonra olmaktadır. Daha önce de açıkladığımız gibi kelimenin dalaleti bazen sözlük manasındakine uygun olmakta bazen de yeni bir manaya dalalet etmektedir. Bir ayette şöyle denilmektedir:

﴿وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي . يَفْقَهُوا قَوْلِي﴾

“Dilimden (şu) bağı çöz, ki sözümü anlasınlar.” (Tâhâ 20/27-28) diyerek Musa (a.s.), dua ediyor. Allah’ın keliması açık, net ve anlaşılır olmasına rağmen, insanların da bu ilahi kelimayı ve ilahi mesajı almasını istiyor.²²²

Bazen de özel bir anlam yüklenmektedir. Mesela bazen dinî, şer’î hükümleri bilmek manasını ifade eder. Allah bir ayetinde: لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ “Dinde derin ve geniş bir bilgi elde etmek için...” (Tevbe 9/122) diyerek bu manayı ifade etmektedir.

Burada fıkıh, sözlük manasının dışına çıkmamaktadır.²²³ Dolayısı ile manası, anlamaya çalışmak ve bütün zorluğuna rağmen anlamaya çalışırken sabretmektir.²²⁴ İlmin ve dinin kurallarını öğrenmektir.²²⁵

Bazen de manası, anlamak ve tabiat olaylarının mahiyetini kavramaya delalet etmek şeklinde gelmektedir. Ve bu delalet şekline sözlüklerde de rastlanmamaktadır. Bir ayette şöyle buyrulmaktadır:

﴿قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ﴾

“Muhakkak ki ayetleri, anlayan bir toplum için ayrıntılı bir şekilde açıkladık.” (En’âm 6/98) Konuyla ilgili açıklama daha önce geçmişti.

Görünen o ki, Kur’ân kelime hazinesinde يَفْقَهُونَ kelimesi önemli manalar grubunda zikredilmelidir. Böylece يَفْقَهُونَ lafzının değişik kullanımlarını öğrenmiş bulunuyoruz. Allah bir ayette şöyle buyurmaktadır:

﴿وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ التَّجُومَ لِتَهْتَدُوا بِهَا فِي ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾

²²² Ebussuûd, *İrşadü Akli’s-Selîm*, VI, 12. Bkz. Semerkandi, *Tefsîru’s-Semerkandî*, II, 393; Sem’ânî, *Tefsîru’s-Sem’ânî*, III, 328.

²²³ İbn Ebî Hâtim er-Razi (ö. 327), *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, thk. Esad es-Sayb, Sayda, el-Mektebetü’l-Asriyye, t.y., VI, 1912.

²²⁴ Kadi Beydâvî, *Tefsîru’l-Beydâvî*, III, 179.

²²⁵ Semerkandî, *Tefsîru’s-Semerkandî*, II, 98.

“O kara ve denizlerin karanlıklarında kendileri ile yol bulasınız diye sizin için yıldızları yarattı. Gerçekten biz, bilen bir toplum için ayetleri geniş geniş açıkladık.” (En’âm 6/97)

Bir diğer ayette ise şöyle buyrulmaktadır:

﴿وَهُوَ الَّذِي أَنشَأَكُم مِّن نَّفْسٍ وَاحِدَةٍ فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ﴾

“O, sizi bir tek nefisten (Âdem’den) yaratandır.(sizin için) bir kalma yeri, birde emanet olarak konulacağınız yer vardır. Anlayan, derinlemesine düşünen bir toplum için ayetleri ayrıntılı bir şekilde açıkladık.” (En’âm 6/98)

Kur’ân “yefgahun” kelimesini gören, herkesin bildiği birçok tabiat olaylarının bünyesinde zikretmektedir. Buradan da anlaşılmaktadır ki, yüce kitabımızın bu kelimeyi kullanmasının gayesi, tabiatın dışı vuran yüzünü anlamaktır. Onun delâlet ettiği büyük olaylardaki hikmeti, Cenabı Mevla’nın sistemi nasıl çalıştırdığını insanlara kavratmaktır.

Fıkıhın anlama aracı akıldır. Bir ayette şöyle demektedir:

﴿وَطُيعَ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ﴾

“Onların kalplerine mühür vuruldu. Bu yüzden onlar anlamazlar.” (Tevbe 9/87).

Ve yine başka bir ayette:

﴿صَرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ﴾

“Onlar anlamayan bir kavim oldukları için Allah onların kalplerini (imandan) çevirmiştir.” (Tevbe 9/127)

Fıkıh’ın tarifinde de ifade edildiği gibi, bilme ve anlama azalıp çoğalabilir ya da tümüyle yok olabilir. Ayet-i kerime’de şöyle der:

﴿بَلْ كَانُوا لَا يَفْقَهُونَ إِلَّا قَلِيلًا﴾

“Bilakis onlar, pek az anlayan kimselerdir.” (Fetih 48/15)

Bir diğer ayete de:

﴿وَلَكِنَّ لَا تَفْقَهُونَ تَسْوِيعَهُمْ﴾

“Fakat siz onların tesbihlerini, zikirlerini anlamasınız.” (İsrâ 17/44) diye ifade eder.

Zemahşerî fıkıhı, ilmin en düşük derecesi olarak görmektedir. Fakat bu, üzerinde durulup düşünülmesi gereken bir konudur. Yukarıdaki açıklamalarımız incelendiğinde görülür ki, Zemahşerî kelimenin sadece lügat ve sözlük yönünden manaya delaleti üzerinde durmaktadır. Kur’ân yönünden delâletinin üzerinde durmayıp, sözlük delaletiyle yetinmektedir.

Râzî’ye göre ise fıkıh, kanun koyucunun hitabındaki hedefi, gayeyi bilmektir. Fehim (الفهم) (anlama), muhatabın sözünden hareketle bir şeyi düşünmek ve anlamaktır. İfham (الإفهام), manayı sözle dinleyiciye ulaştırmaktır.

﴿فَمَالِ هَؤُلَاءِ الْقَوْمِ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدِيثًا﴾

“Bu adamlara ne oluyor ki bir türlü laf anlamıyorlar (söz dinlemiyorlar).” (Nisâ 4/78) ²²⁶

Netice olarak; fıkıh kelimesi sözlükte ve mecazî anlamda ilmin en düşük mertebesi olarak kullanılmaktadır. Mesela “bu adam anlamaz” dediğimizde, onun ilmin zerresini bile anlamadığını veya anlama gücünün olmadığını ifade etmek isteriz. İbnü’l-Müneyyir el-İskenderî de kelimeyi bu şekilde anlamıştır. ²²⁷

Kelimeye Kur’ân kelime hazinesinin yüklediği mana ise; fıkıh derecesi itibariyle ilimden daha öncedir, anlamayı ve anlamanın bütün yönlerini kapsaması ile farkını ortaya koyar, şeklindedir. İnsanın marifetten elde ettiği mananın kökleşmesinin ve yerleşmesinin özü fehimdir, anlamaktır. Bütün yönlerini kapsayacak şekilde anlamak da yüzeysel veya mana yönüyle olabilir. Bu da derin ve köklü bir marifettir.

Özetleyecek olursak; fıkıh çok farklı manalarda kullanılmıştır.

Ya normal bir sözün anlaşılması için kullanılır. *يَفْقَهُوا قَوْلِي* “Sözümü anlasınlar.” (Tâhâ 20/28) ayetinde olduğu gibi; ya da dinin hükümlerini ve kurallarını anlamak

²²⁶ er-Râzî, **Mefatihu’l-Ğayb**, I, 282-283.

²²⁷ Ahmed b. Müneyyir es-İskenderî, **el-İntisaf**, 1.Baskı, Beyrut, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1995, II, 48-49.

için kullanılır. *لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ* “Dini konuları en geniş şekilde anlamanız için” (Tevbe 9/122) ayetinde olduğu gibi.

Veya da kâinatın dışı yansıyan yönünü, insanın ve hayatı anlatır:

﴿قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ﴾

“Anlayan bir toplum için ayetleri ayrıntılı bir şekilde açıkladık.” (En’âm 6/98)

Bu da konunun üzerinde ciddiyet ile durulmasını, derinliğine ve sağlam bir araştırma ile yaratılışın sırlarının araştırılmasını gerektirmektedir.

Ayetin ifade ettiği mana ile ilgili ortaya konan görüşler arasında tercihe şayan olan görüş, insanoğlu Âdem’den yaratılmıştır. Yaratılan bu insan nesli, sayısının çokluğuna ve yer yüzündeki yaygınlığına rağmen, aslı yine Âdem (a.s)’dir.

Buradan hareketle fıkıh, kainatı ve hayatı en geniş manası ile anlamak ve sözün manalarını en ince ayrıntısına kadar bilmektir. Fıkıhı anlamamanın dereceleri vardır. Zemahşerî’nin de daha önce işaret ettiği gibi bazen bu yok da olabilir.

O zaman “fıkıh” kelimesinin manası, delâlet ettiği sözlük manası olan yarmak, açmak²²⁸, anlamak ve bilmek manasına değişmiş olur. Ve bu değişiklikten sonra kelimenin manasını şöyle anlamak mümkündür: Bir şeyi yarmak, kapıları açıp ilerileri keşfetmek. Böyle olunca onu tam manası ile bilmiş ve anlamış oluruz. Fıkıh kelimesi bu manası ile cahiliye dönemi şiirlerinde kullanılmıştır.²²⁹

Selâmet b. Cendel bir şiirinde şöyle demiştir:

وقفت بها ما أن تبين لسائل وهو تفقه الصم الخوالد منطقي

“Soranın sorusunu açıklamak için durdum düşündüm / Hiç ebedi sağır olan konuşmayı anlar mı?”²³⁰

Burada da ifade edilmek istenen şudur: duymaktan yoksun olan sağır, şairin konuşmasını, meramını nasıl anlar?

²²⁸ İbn Manzur, *Lisanu’l-Arab*, “ف ق هـ” md.

²²⁹ Avde Halil Ebû Avde, *et-Tetavvuru’d-Delali beyne Letfetü’s-Ş’ir ve Letfetu’l-Kur’âni’l-Kerim*, 1. Baskı Ürdün, Mektebetü’l-Menar, 1985/1405, s. 171.

²³⁰ Ebu Said Abdülmelik b. Gurayb el-Esmâî, *el-Esmiyyet*, thk. Ahmet Şakir, Abdüsselam Harun, Mısır, Darü’l-Maarif, 1964, s. 133.

Daha önce de belirttiğimiz gibi lügat kitaplarında fıkıh kelimesinin karşılığı, anlamak ve bir şeyi bilmek olarak şeklindedir. Ama dini literatürde faziletinden, şerefinden ve yüceliğinden dolayı dini bilgileri derinlemesine bilmek ve anlamak manasına kullanılması ağırlık kazanmıştır.²³¹

Lügat kitapları, ansiklopediler kelimenin sadece bu anlamıyla yetinmiş daha önce açıkladığımız fıkıhın diğer manalarına yönelmemişlerdir. Çoğu tefsirciler de tefsirlerinde bu dil bilimci lügatçilerin anladığı mananın dışına çıkmamışlardır.

Hazîn'in tefsirinde zikrettiği açıklama bunun en belirgin örneklerinden biridir. Ayet-i kerime'de yüce Mevla:

﴿ فَلَوْلَا نَفَرَ مِن كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ طَائِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ ﴾

“Onların her kesiminden bir grup dinde (dini ilimlerde geniş ve derin bilgi edinmesi için (geride kalmalıdır).” buyurmuştur. (Tevbe 9/122)

Hazin bunu açıklarken, “indirilen Kur’ân’ı dinlemeleri için” diye tefsir etmiştir. Beğavî ise Kur’ân’ı, sünneti, miras hukukunu ve dinin diğer hükümlerini öğrenmeleri, savaştan dönenlere onların olmadığı dönemde yaşananları, Kur’ân’dan neler indiğini haber vermeleri içindir. Sırayla bu dönem gidenler bilmediklerini öğrenmek için geride kalırken, onların yerine başkaları sefere giderler, diye yorumlamıştır.²³² Bu sadece dil bilimcilerin sözlüklerinde belirttikleri mana ve yorumdur.

İbn Haldun da şu kanaati belirtmiştir: Fıkıh, mükellefin fiillerindeki farz, vacip, sünnet, mübah, mekruh ve haram gibi Allah’ın murat ettiği hükümlerini bilmektir. Bu hükümler de kitap, sünnet ve hüküm koyucunun tayin ettiği kaynaklardan çıkartılır. Bu delillerden çıkartılan hükme fıkıh denir.²³³

Bu yaklaşım ve tahlil, daha önce belirttiğimiz yorumlardan birisi olan “din öğrenimine delâlet etmesi” yorumuna uymaktadır.

²³¹ İbn Manzur, **Lisanu'l-Arab**, “ف ق هـ” md.

²³² el-Hâzin, **Hâzin Tefsiri (Lübâbü't-Tevîl fî Me'âni't-Tenzîl)** ve beraberinde Ebu'l-Hasan el-Hüseyin el-Ferra el-Begavî'nin Mealimu't-Tenzil isimli eseri, y.y., el-Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübra, t.y., III, 136.

²³³ İbn Haldun, **Mukaddimetü İbn Haldun**, Beyrut, Daru'l-Beyan, t.y., s.445.

Vaz‘ edildiği günden bu yana fıkhnın manasını, Mevla’nın murat ettiği, Kur’ân’ın işaret ettiği gibi anlayabilmek ve çözebilmek için uğraşlar devam edip gitmektedir. Bu uğurda uğraş verenlerden birisi de Ebû Halîl’dir. O da şöyle demiştir: Fıkıh; kelamın umumî ve hususî manalarını bilmekten açık ve gizli manalara delâletini anlamaktan ibaret değildir. Arapçayı bilenler, inceliklerine vakıf olanlar bunlarla yetinmez. Çünkü fıkhnın gayesi; hüküm koyarken ifade edilen manayı, hükmü etkileyen sebepleri, ortak özellikleri, benzeyen yönlerini ve hüküm koyucunun hüküm koymada göz önünde tuttuğu, itibar ettiği hususları bilmektir. Hüküm çıkarmada -icthâat etmede- gerekli olan birinci öncelik, hüküm koyucunun kastını, gayesini bilmektir.²³⁴

Şimdi de fıkhnın delâlet ettiği manaya Seyyid Kutub’un *Fî Zilâli’l-Kur’ân*’da nasıl yaklaştığına bakalım:

Fıkıh, dini hükümleri ve Müslümanlar için ihtiyaç duyulan bu hükümleri çıkarma yollarını bilmektir. Fıkha verilen bu manayı Kur’ân’ın kullanma üslûb ve şekli de teyit etmektedir. Fıkıh, sözlük manasında, şimdiki ve geniş zaman -muzârî-siygası ile Kur’ân-ı Kerîm’de yirmi defa zikredilmiştir. “Tefgahûne”, “tefaggahe”, “yefgahû”, “yefgahûhu”, “yetefeggahû” (تَفَقَّهُونَ، تَفَقَّهَ، يَفْقَهُوا، يَفْقَهُوهُ، يَتَفَقَّهُوا). Çünkü tefekkuh, yani anlamak şimdiki zamanda ve gelecek zamanda olur. Meydana gelen olaylar insanlara acı verecektir. Onlar da yaşadıkları bu olayın hükmünü öğrenmeye çalışacaklardır. Ve hakkında hüküm verilen olaylar da zamanı geçmiş bir olay olmayacak.

Bunun manası, önceki fikhî hükümlerin geçerliliği kalmamıştır, artık onlarla amel edilemez demek değildir. Burada anlatılmak istenen, biz bu söz konusu olan hükümlerden halen devam edenleri ve sabit olanlarını alabiliriz. Mesela namaz, hac, zekat ve sadakalar gibi ibadetle ilgili hükümler bu türdendir. Fakat diğer yandan her gün yeni yeni ortaya çıkan, geçmişte rastlanmamış, dolayısıyla yeni icthâat gerektiren ve Müslümanları ikna edici hüküm bekleyen meseleler vardır. Mesela bankalardaki ve şirketlerdeki mali işlemler, aile hukuku ve aile hayatıyla ilgili problemler, dünyadaki gelişmelerden ve sistemlerden etkilenen siyasi konular gibi Müslüman

²³⁴ Şevki Ebu Halil, **Men Dayyaa’l-Kur’ân**, Dimeşk, Daru’l-Fikr, 1. Baskı, 1975, s. 227.

fıkıhçıların yeni içtihatlarını, Dinin Hak ve doğru şekilde anlaşılmasını sağlayacak gayretlerini bekleyen konular gibi.²³⁵

Bu bölümde Seyyid Kutub fıkıh kelimesinin kendisine has delâlet ettiği manayı ortaya koymaktadır.

D. Basîret (البصيرة)

Basîret, بصر “bir şeyi görmek”ten gelmektedir. Bir şeyi bilen kişiye “onu bildi” manasına (بَصُرَ بِهِ، وَ قَدْ بَصُرَ بِهِ) denir. Onu bilmiştir ve basîret ve görüş sahibi olmuştur. Onu birisine öğrettiğin zamanda (بَصَّرْتَهُ بِهِ) denir. Öğrenen de, falanca bana öğretti manasına (تَبَصَّرَ لِي فَلَانًا) der.

İmruu'l-Kays'ın bir şiiri şöyledir:

تَبَصَّرَ خَلِيلِي هَل تَرَى مِنْ ضَعَائِنِ.

“Şunu iyi bil dostum, kinden hasetten bir şey mi görürsün.”

Mecazi anlamda, açıklık (الوضوح) ifade eder. Mesela şöyle denir: bu ayet, açıklayan, yol gösteren bir ayettir. Bir şeyi açıkladığında yol gösterdi manasına (أَبَصَرَ الطَّرِيقَ) deriz.

Basîret kelimesi başka manalara da gelmektedir.

Bazen (الرقيب) kontrol eden, şahit olan manasını ifade eder: “Beni onların üzerine kontrol etmekle görevlendir” dediğimiz gibi.

Bazen da ibret manası ifade eder: Mesela, “ibret almaz mısınız?” derken (أَمَا لَكَ) deriz. Bu manada bir başka örnekte şair Kussu'nun şu şiiridir:

فِي الذَاهِبِينَ الْأَوَّلِينَ مِنْ الْقُرُونِ لَنَا بَصَائِرُ.

“Yüz yıllar önce gidenlerde /Bizim için ibret vardır.”

Yani geçmiş ümmetlerde ve hayat hikâyelerinde bizim için pek çok ibretler vardır.

Açıklık ve ibret manalarının dışında bir üçüncü olarak da mecazi manası vardır ki gerçek, doğru ve feraset demektir. Mesela “onun basîret gözü açık” anlamında,

²³⁵ Seyyid Kutub, **Fî Zılali'l-Kur'ân**, Beyrut, 7. Baskı, Daru İhyau't-Turasi'l-Arabi, 1971, IV, 344.

gerçekleri görme feraseti var derken (له فراسة ذات بصيرة) deriz. Kelimenin bu manaya kullanılışı şair es Kümeýt'in şiirinden alınmıştır. Kümeýt, ehl-i beyt şairlerindendir. Şöyle demiştir.

و رأوا عليك في المهدي التهي ذات البصائر.

“Sen daha beşikte iken, hakikati görme ferasetine sahip insanlar senin zekanı gördüler.”

Yani, sen beşiğinde, yatağında küçücükken, insanlar sende zeka ve doğruluğun izlerini, işaretlerini fark ettiler.

Yine şöyle denir: Onun basîreti, görmesi kılıçladır.²³⁶

Aslında basîret (البصيرة) kelimesi basâir (البصائر) kelimesinin çoğuludur. O da kalkan manasına gelmektedir. Sahibini düşman oklarından korumaktır.

Şair el-Es'ar el-Cühfi'nin de dediği gibi;

راحوا بصائرهم على أكتافهم و بصيرتي عتد وأى.

“Onlar kalkanları omuzlarında gittiler / Benim kalkanım ise atımın gücü, kuvveti ve hızıdır.”²³⁷

Zihinde uyandığı mana ise, gafletten uzaklaştıran, sıkıntıdan kurtaran kıvrak zeka demektir. “A-te-de” (عتد) ve “Ve-e-ye” (وأى) kelimeleri kuvvetli ve hızlı atlar için kullanılan iki sıfattır. Atları tarif ederken bu iki sıfat arasında herhangi bir farklılık yoktur.

Genel manası: Diğer askerler kendilerini omuzlarında ki kalkanları ile “basâiri ile” (بصائرهم) koruyorlar. Fakat şairin omzunda kalkana ihtiyacı yok. Onu koruyan basîretidir, yani güçlü ve hızlı atıdır.

“Ba-sa-ra” fiili “be” harf-i cerri ile müteaddî (geçişli) fiil haline gelir ve bu durumda “bildi” manasına gelir.²³⁸

Basîret kelimesi, ifade edilen zihni manasını, Kubeyse b. Nuaym'in İmrûu'l-Kays yanına geldiğinde Benî Esed kabilesinin ileri gelenlerinin babasının kan

²³⁶ Zemahşerî, **Esasu'l-Belağa**, s. 44-45.

²³⁷ el-Esmai, **el-Esmaiyyat**, s. 141.

²³⁸ el-Esmai, **el-Esmaiyyat**, s. 158; bkz. Zemahşerî, **Esasu'l-Belağa**, s. 41.

davasını sordukları zaman söylediği sözlerde ifadesini bulmuştur: Himmetler hedefleri geçmiyor, şu kadar var ki, sana döndüğümde, yani yanına geldiğimde, senin şahsında görüşün en kıymetlisini, anlamanın en doğrusunu gördüm. Yani insanı hedeflerine ulaştıracak anlayışta ve şekilde buldum.

Bu, eski Arapların sözlerindendir. İbn Esîr'in dediği gibi bunda kimsenin gözünden kaçmayan bir incelik ve güzellik vardır.²³⁹

“Ba-su-ra” kelimesi (بَصُرَ بِالشَّيْءِ بِصَارَةً) diyerek, “za-ru-fe” (ظُرِفَ) siygasında kullanıldığı zaman “be” (ب) harf-i cerri ile geçişli (müteaddî) hale gelir. Bir ayette şöyle buyrulmaktadır:

قَالَ بَصُرْتُ بِمَا لَمْ يَبْصُرُوا بِهِ فَقَبَضْتُ قَبْضَةً مِنْ أَثَرِ الرَّسُولِ فَنَبَذْتُهَا وَكَذَلِكَ سَوَّلَتْ لِي نَفْسِي

“O da, “ben onların bilmediklerini bildim, gördüm. Zira elçinin izinden bir avuç (toprak) alıp onu (erimiş mücevheratın içine) attım. Bunu böyle nefsim bana hoş gösterdi” dedi.” (Tâhâ 20/96) yani bilmediklerini bildim diye ifade etti.²⁴⁰

“Basîr” (البصير) kelimesi Kur’ân’da bilhassa Yüce Mevla’nın ilmini ifade etmek için gelmiştir. Bu sıfatı yaratılmışlara, insanlara atfetmek doğru değildir. Kur’ân’da Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

﴿إِنَّكَ كُنْتَ بِنَا بَصِيرًا﴾

“Şüphesiz sen bizi bilmektesin.” (Tâhâ 20/35)

Yani bizim halimizi bilensin, demektedir. Allah Teâlâ kullarının halinden haberdardır. En ince detayına kadar ne yaptıklarını bilmektedir.²⁴¹

Bu, Kur’ân’da “Basura” kelimesinin “alime” manasına kullanıldığını gösteren ayetlerdendir.

Kurtubî, Hattabî’den naklederek şöyle demiştir: “el-Basîr” işlerin gizli kapaklı olanını bilen Allah’tır. Yani bizleri bilen, yaptığımız küçük şeylerden bile haberdar olan ve bize ihsanda ve iyilikte bulunandır.²⁴²

²³⁹ Zikredilen örnek için bkz. İbn Esîr, **el-Meselü’s-Sâir**, I, 170.

²⁴⁰ Ebu Ubeyde Mamer b. el-Musennâ (ö. 210), **Mecazü’l-Kur’ân**, thk. Muhammed Fuad Sezgin, Beyrut, Daru’l-Fikr Baskısı, 1970, I, 26.

²⁴¹ Zemahşerî, **el-Keşşaf**, III, 60; Ebussuûd, **İrşadü el-Aklî Selim**, VI, 14; **Tefsiru’l-Beydavi** IV, 49; **Tefsiru’s-Semerkandi**, II, 394; **Tefsiru’s-Sem’ani**, III, 328.

Bu kelime Kur'ân kelime hazinesinde ve Kur'ân ilimleriyle ilgili eserlerde başka manalarda kullanılmıştır. Bunlar genelde görünen eşyalara delâlet etmesi, onu görmek veya görünen eşyaları görünür hale getirmektir. Mesela biz günlük konuşmalarımızda şöyle deriz: Allah kulları için Basîr'dir. Yani kullarını eşyayı görecektir, fark edecek hale getirir.²⁴³

Bu dalalet şekli “alime” manasına gelen “basura”dan gelmemektedir. Bu da görme manası ifade den “el-Basar” kelimesinden alınmıştır. Bu manadaki görmede göz ile görme veya kalp ile görme fark etmemektedir.²⁴⁴ Yüce Mevla'nın sözünden anladığımız da budur:

﴿لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ﴾

“Gözler onu göremez, hâlbuki O gözleri görür. O eşyayı pek iyi bilen, her şeyden haberdar olandır.” (En'âm 6/103)

Burada kastedilen, gözler Allah'ı görüp idrak edemeyeceği, manasıdır. Çünkü o, gözlerin kendisini görmesinden ve idrak edebilmesinden daha yücedir. Gözler onu göremez, çünkü görme ancak etrafımızdaki cisimler gibi varlıklarda gerçekleşir. Allah Teâlâ görünenleri idrak ettiği ve ince detayına kadar bildiği için, insanın gözleri ile fark etmediğini de idrak edip bilendir.²⁴⁵

Basîret (البصيرة) kelimesi Kur'ân'da dokuz yerde görme olarak geçmektedir. Şu ayette olduğu gibi: ﴿قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ﴾ “De ki; görenle görmeyen (kör) bir olur mu?” (En'âm 6/50)

Burada lügatlerdeki sözlük manası, hiç gözüyle görenle görmeyen kör bir olur mu, demektir. Burada ifade ettiği mana ise mümin ile kâfir veya hidayete ermiş olanla dalalette olan bir olur mu, demektir.

²⁴² Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmet el Ensari el-Kurtubî, **el-Câmi' li Ahkami'l-Kur'ân**, thk. Şeyh Hişam el-Buhari, Riyad, Dar'ul-Alemi'l-Kütüb, 1443/2003, VI, 194. Bkz., el-Vahid en-Nisaburî, **Tefsiru'l-Vasit**, II, 694.

²⁴³ Abdurrahman b. İshak ez Zeccac (ö. 337), **İstikaku Esmailah**, thk. Abdulmuhsin el-Mubârek, Necef, Matbaatü Numan, 1974, s. 99.

²⁴⁴ Mukatil b. Süleyman el-Belhi, **el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerim**, el-Hey'etü'l-Misriyye li'l Kitab, 1975, s. 25.

²⁴⁵ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, II, 51-52.

Çünkü “basar” kelimesinin ifade ettiği manalardan biri de görme hissidir. İster gözle olsun, ister kalple olsun fark etmez, ikisi de aynıdır.

Mecazi manadaki dalaleti ise kalple görmek demektir. Yani hidayet ve delâlet manasını ifade eder.

Mücâhid ayeti açıklarken; “Hiç görenle görmeyen bir olur mu?” yani Müslüman ile kâfir bir olur mu demiştir.²⁴⁶ Bu manadaki bir yaklaşım İslam’dan önceki cahiliye döneminde bilinmeyen, Kur’ân’ın kullanması ile Arapçaya giren bir kullanımdır.

“Basar” kelimesinin görme olarak ifade edildiği bir diğer örnek de şu ayeti kerimedir:

﴿قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلِ اللَّهُ قُلْ أَفَاتَّخَذْتُمْ مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ لَا يَمْلِكُونَ لِأَنْفُسِهِمْ نَفْعًا وَلَا ضَرًّا قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ أَمْ هَلْ تَسْتَوِي الظُّلُمَاتُ وَالنُّورُ أَمْ جَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ خَلَقُوا كَخَلْقِهِ فَتَشَابَهَ الْخَلْقُ عَلَيْهِمْ قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ﴾

“(Resulüm) De ki; Göklerin ve yerin Rabbi kimdir? De ki; Allah’tır. O halde, de ki; onu bırakıp da bizzat kendilerine fayda ya da zarar verme gücüne sahip olmayan dostlar mı edindiniz? De ki; gözü kör olan ile gören bir olur mu hiç? Ya da karanlıkla aydınlık eşit olur mu? Yoksa onun yarattığı gibi yaratan ortaklar buldular da bu yaratma onlarca birbirine benzer mi göründü? De ki; Allah her şeyi yaratandır ve o birdir, güçlüdür ve kahredicidir.” (Ra’d 13/16)

Bu, Allah’tan başkasına ibadet edenlerin delâletini ve sapıklığını gösteren bir örnektir. Burada “kör”den kasıt inkârcı kâfirdir. “Gören” de mümin olandır. Karanlık sapıklığa; aydınlık hidayete delalet etmektedir. Yani görenle görmeyenin, karanlıkla aydınlığın bir olmadığı gibi; hakkın nurunu gören mümin ile bu nuru göremeyen kâfir ve müşrik de bir değildir. Hak ile batıl arasındaki fark, gören insanla görmeyen kör insan arasındaki fark gibi açık ve nettir. Aynı şekilde iman ile sapıklık arasındaki fark da, aydınlık ile karanlık arasındaki fark kadar belirgindir ve ortadadır.²⁴⁷

²⁴⁶ en-Nehhâs, **Meâni’l-Kur’ân**, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, Mekke, Ümmü’l-Kura Üniversitesi, 1.Baskı, 1409, II, 428.

²⁴⁷ Sâbûnî, **Safvetü’t-Tefâsir**, II, 43-44.

Sözlükte “basir” kelimesi açık bir şekilde görme organı ile görmek, demektir. Bu görme organı da gözdür.

“Basir” sözcüğünün bir diğer manası da görme özelliğinin yeniden kazanılması, gözün tekrar görür hale gelmesidir. Bu mana siyak delaletinden anlaşılmaktadır. Bu da bir ayette şöyle ifade edilmiştir:

﴿ فَلَمَّا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ أَلْقَاهُ عَلَىٰ وَجْهِهِ فَارْتَدَّ بَصِيرًا ﴾

“Müjdecî gelince, gömleği onun üzerine koydu ve gözleri görececek duruma döndü, görmeye başladı.”²⁴⁸ (Yusuf 12/96)

Bir olay olmadan “onu gördük” demiyoruz. Çünkü görmek ancak göz ile olur, o da gözün bizzat görmesi ile bir şeyi gerçek haliyle bilmesiyle olur. Kelimenin bu manada kullanılması ancak daha önceden bildiğimiz bir olay için “bu olayı olmadan önce gördüm” dediğimiz zaman gerçekleşir.

“Ebsara” kelimesi “basura” kelimesinin yerine, yani bilmek ve görmek manasına kullanılmıştır. Bir ayette: ﴿ وَأَبْصِرْهُمْ فَسَوْفَ يُبْصِرُونَ ﴾ “Onların halini gör, onlar da görecekler.” (Sâffât 37/175)

Bir diğer ayette: ﴿ وَأَبْصِرْ فَسَوْفَ يُبْصِرُونَ ﴾ “Onlara göster, Allahın azabını anlat, onlar ileride anlayacaklar.” (Sâffât 37/179)

Yani Allahın gazabını onlara bildir. Onlar ileride karşılaştıklarında durumu anlayıp bileceklerdir.²⁴⁹ Veya senin teyit edilmene, ilahi yardıma mazhar olmana ve sevap kazanmana hükmettiğimizi anlayacaklar.²⁵⁰

“Basir” lafzı “ilim” manasına en fazla Yüce Mevlâ’nın sıfatlarını zikreden ayetlerde geçmektedir: ﴿ إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴾ “Çünkü O, sizin yaptıklarınızı çok iyi bilendir, görendir.” (Hûd 11/112)

﴿ وَاللَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ ﴾

“Allah onların yaptıklarını görmekte ve bilmektedir.” (Âl-i İmrân 3/163)

﴿ وَاللَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ ﴾

²⁴⁸ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, II, 484. Bkz. Celaleddin Muhammed b. Ahmed el-Mahalli ve Celaleddin es-Suyuti, **Tefsiru Celaleyn**, Şam, Mektebetü'l-Muhalla, t.y, VI . 43-44.

²⁴⁹ Fîrûzâbâdî, **Tenvîrü'l-Mikbâs min Tefsiri İbn Abbâs**, Mısır, Halep Baskısı, 1378/1949, s. 380.

²⁵⁰ Beydâvî, **Tefsiru Beydâvî**, V, 31.

“Allah onların yapmakta olduklarını eksiksiz görür, bilir.” (Bakara 2/96)

﴿وَكَانَ رَبُّكَ بَصِيرًا﴾

“Rabbin her şeyi hakkı ile görüp bilmektedir.” (Furkan 25/20)

Yani Allah Teâlâ onların amellerini ve amellerinin gerçek durumunu en iyi şekilde bilmektedir.²⁵¹

“Basîret” kelimesi, Kur’ân’da iki yerde geçmektedir. Bunlardan biri Yusuf sûresi 108. ayette, diğeri de Kıyamet sûresi 14. ayettedir.

Yusuf sûresinde şöyle buyrulmaktadır:

﴿قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُو إِلَى اللَّهِ عَلَى بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي وَسُبْحَانَ اللَّهِ وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾

“(Rasulüm) De ki: İşte bu, benim yolumdur. Ben Allah’a sığınıyorum. Ben ve bana uyanlar aydınlık bir yol, açık bir burhan üzerineyiz. Allah’ı ortaklardan tenzih ederim! Ve ben ortak koşanlardan değilim.” (Yusuf 12/108)

Burada “basîret” kelimesi “açık ve net delil” olarak²⁵² ve “açıklamak” olarak²⁵³ gelmiştir. Bu durumda ayetin manası şu demektir: O Peygamber savunduğu hak davasını ortaya koyabilmek ve davası ile ilgili ortaya sürülen şüpheleri yok edebilmek için hakiki olan, hakikati açıklayan şüphe götürmez net deliller ile savunma yapmaktadır.

“el-Basîra” (البصيرة) kelimesi, feîle (فَعِيلَة) vezninde olup olayın faili manasıdır. Bir delilin ve hüccetin “basîret” olarak nitelendirilmesi, aklî yönden mecazî olarak kullanılmasıdır.

Yani, o Peygamber, insanları Allah’ın dinine gerçek delillerle ve Hakkı göstererek davet etmektedir.²⁵⁴ Laf olsun diye²⁵⁵, körü körüne bir anlayışla davet etmemektedir.²⁵⁶

²⁵¹ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, II, 416; I, 426; III, 264. Bkz. Sâbûnî, **Safvetü’t-Tefâsîr**, I, 66.

²⁵² Zemahşerî, **el-Keşşâf**, II, 489.

²⁵³ Sâbûnî, **Safvetü’t-Tefâsîr**, VI, 36.

²⁵⁴ Muhammed Tahir b. Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, Tunus, ed-Dâru’t-Tunusiyye li’n-Neşr, 1984, XIII, 65.

²⁵⁵ Ebu Ali Fâzıl b. Hasan et-Tabersi, **Mecmau’l-Beyân fi-Tefsiri’l-Kur’ân**, Beyrut, Müessesetü’l-Alemiyye lil-Matbûât, 1. Baskı, 1995, III, 464.

Ebû Mansur el-Mâtürîdî bütün bunları şöyle özetlemektedir:

“el-Basira” burada ilim, açıklık ve kesin manalarıdır. O zaman ayeti şöyle anlamak mümkündür: İşte bu, benim sizi davet ettiğim yoldur. Ama ben sizi oraya bilerek, açık ve net bir şekilde, kesin bir delil ve inkâr kabul etmez gerekçelerle davet ediyorum. Diğer dinlerin yaptığı gibi, ortada her hangi bir delil ve gerçek dayanak olmadan, sadece nefsanî ve şehvani duygularla çağırıyorum.”²⁵⁷

Mâtürîdî bu yaklaşımı, yüksek düzeyde bir anlayıştır. İnkâr edilemez delillerin ve ince bir anlayışın ürünüdür. İlim, bu tür açıklamaları açıklık ve netlik olarak nitelemektedir. Yani denilebilir ki ilim, her şeyin açık bir şekilde yücelmesi, yükselmesi manasına gelen “basîr” kelimesinden alınmıştır.²⁵⁸ Bu hususta Allah şöyle buyurmaktadır:

﴿بَلِّ الْإِنْسَانُ عَلَىٰ نَفْسِهِ بَصِيرَةً . وَلَوْ أَلْقَىٰ مَعَاذِيرَهُ﴾

“Artık insan, kendi kendinin şahididir. Özürlerini kusurlarını sayıp dökse bile.” (Kıyamet 75/14-15)

Burada ifade edilmek istenen delil ve şahit kelimeleri mecazi olarak “basîret” diye ifade edilmiştir.

Aynı şekilde alametler de “basîret” lafzıyla ifade edilmiştir. Bir ayette şöyle buyrulmuştur:

﴿فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ آيَاتُنَا مُبْصِرَةً﴾

“Ayetlerimiz apaçık olarak onlara gelince...” (Neml 27/13)

“Basîret” kelimesi burada mecazi anlam ifade ederek düz tümleç (meful) olarak gelmiştir. Yani görünen alametlerin bizzat kendileri, işaretler olarak gelmiştir.

²⁵⁶ Ebussuûd Muhammed b. Muhammed el-Ammadi, **İrşadü Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kur'ân'il-Kerîm**, 4. Baskı, Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1994, IV, 310.

²⁵⁷ Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed Mâtürîdî es-Semerkindî, **Te'vîlâtü'l-Kur'ân**, thk. Hatice Boynukalın, İstanbul, Daru'l-Mîzan, 2006, VII, 372.

²⁵⁸ Çâlib Hasan, **Nazariyyetü'l-İlm fi'l-Kur'ân**, s. 34.

İnsan yaptıklarından haberdar edilir. Haber verilmese bile kendi nefsinde ona yeterli haberi verecek işaretler vardır. Çünkü o kendi nefesine ve onun neler yaptığına şahit olmuştur. Organları bunu söylemektedir.²⁵⁹

“Basîret” (بَصِيرَة) kelimesinin sonunda gelen “ة” mübalağa içindir. Buradaki durum, âlim ve allame (عالم - علامة) yani “bilen” ve “her şeyi bilen” kelimelerinde olduğu gibidir.

İbn Abbas şöyle diyor: İnsan tek başına kendi nefesine şahittir. Gözü, kulağı ve ayakları onun aleyhine şahitlik yapacaklardır.²⁶⁰ Yani insan her şeyi bilip görmektedir. O gün kendi kendine bildikleri yetecektir.

“بَصِيرَة” kelimesi “على” harf-i cerri ile gözetken kontrol eden manalarını ifade etmekte ve sıfat olmaktadır. Mecazi olarak delil konumunda olmaktadır. Ayet-i Kerîme’de yüce Allah şöyle diyor:

﴿قَالَ لَقَدْ عَلِمْتَ مَا أَنْزَلَ هَؤُلَاءِ إِلَّا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ بَصَائِرَ﴾

“(Hz. Musa Firavuna) Pekala biliyorsun ki, bunları göklerin ve yerin Rabbi birer ibret, birer açıklayıcı olarak indirdi dedi.” (İsrâ 17/102)

Bir başka ayette:

﴿وَآتَيْنَا ثَمُودَ النَّاقَةَ مُبْصِرَةً﴾

“Nitekim Semut kavmine açık bir delil, mucize olmak üzere dişi deve göndermiştik.” (İsrâ 17/59)

Burada sıfatlanan “النَّاقَةُ” yani dişi deve kelimesi müennes (dişi) siygası ile geldiği için onun sıfatı konumundaki “مُبْصِرَةً” kelimesi de müennes siygası ile gelmiştir.²⁶¹

“بَصِيرَة” kelimesi Kur’ân kelime hazinesinde kuvvetli ilim manasına gelir; açık ve net gerekçelere dayanan yüksek düzeyde anlamayı ifade ederken kullanılır. Daha önce de bu konu geçmişti.

²⁵⁹ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, IV, s. 648.

²⁶⁰ Muhammed b. Cerir, **Tefsiru’t-Taberî**, XXIX, 115.

²⁶¹ Muhammed Tahir b. Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, XXIX, 347-348.

Yine “بَصِيرَة” kelimesinin ifade ettiği manalardan biri de “burhan”dır. Yani delil, açıklayıcı demektir. Onun için böyle bir ilim; açık, aydınlık, kesinleşmiş, gerçekleşmiş diye anlatılır. Ayeti Kerîme’de şöyle ifade ediliyor: ﴿أَدْعُو إِلَى اللَّهِ عَلَىٰ بَصِيرَةٍ﴾ “Açık bir yolla, açık bir delille, burhanla Allah’a çağırıyorum.” (Yusuf 12/108)

Açık bir şekilde herhangi bir şeyi bilmek “basar” kelimesi ile ifade edilir. Bilindiği gibi bu belli seviyede bir ilmi, daha fazla anlamayı, bu anlayışın zihinde yer etmesini ve üzerinde dikkatle düşünmeyi gerektirmektedir.²⁶²

E. Hiss (الحس)

His (الحس), gizli sese, denir. Bir ayette şöyle buyrulmaktadır:

﴿لَا يَسْمَعُونَ حَسِيسَهَا وَهُمْ فِي مَا اشْتَهَتْ أَنْفُسُهُمْ خَالِدُونَ﴾

“Bunlar onun uğultusunu, gizlice çıkan sesi duymazlar. Canlarının istediği nimetler içinde ebedi kalırlar.” (Enbiyâ 21/102)

Âyet-i Kerîme’deki, “onun uğultusunu, çıkardığı sesi duymazlar” ifadesi, inanan müminlerin cehennemden uzaklığını ifade eden bir manadır. Çünkü onlar onun sıcaklığını hissetmezler, korkunç manzarası ile karşılaşmazlar ve sesini de duymazlar.

Ses, gözle görülen en uzak noktadan kulağa ulaşır.

Uğultu ise uzaktan işitilen hafif sestir.²⁶³ Ondan uzaklaşırlarsa onun uğultusunu bile duymazlar.²⁶⁴

“Hiss” (الحس): Öldürmek, manasınadır. Fiilin aslı sezgiye, algıya denk gelme manasına gelen ve kökü (حَسَّ) olan algı, sezgi manasındaki üçlü fiildir.²⁶⁵

Bu manada Kur’ân-ı Kerîm’de yalnızca bir yerde kullanılmıştır.²⁶⁶ O da şu ayeti Kerîme’dedir:

²⁶² Galip Hasan, *Nazariyetü'l-‘İlmi fi'l-Kur’ân*, s. 34.

²⁶³ Muhammed Zahir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XVII, 156.

²⁶⁴ el-Mâtürîdî, *Te’vîlatü'l-Kur’ân*, c.IX, s. 329. Bkz. et-Tûsî, *el-Beyân fî Tefsiri'l-Kur’ân*, VII, 282.

²⁶⁵ Ebu Hayyan el-Endelûsî, *Tuhfetü'l-Erîb bi mâ fi'l-Kur’ân mine'l-Garîb*, thk. Ahmet Matlup ve Dr. Hatice el Hadise, Bağdat, Matbatü'l-Ani, 1977, s. 85.

﴿وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللَّهُ وَعْدَهُ إِذْ تَحُسُّونَهُمْ بِإِذْنِهِ﴾

“Siz Allahın izni ile düşmanlarınızı öldürürken, Allah size olan vadini yerine getirmiştir, buyurmaktadır.” (Âl-i İmrân 3/152)

“el-Has” (الْحَسَّ) -“Ha” harfinin fethalı gelmesi halinde- öldürmek manası ifade etmektedir. Çoğu dil bilimcisi bunu mutlak olarak yani genel olarak anlamışlardır. Keşşaf’ta ise manayı sınırlayarak “boğazlayarak öldürmektir” denmektedir ki doğrusu da budur.²⁶⁷

Bu durumda mana şu şekildedir: Müminler hislerine kapılmadan kafirleri çok öldürdüler, ²⁶⁸ onların ileri gelenlerine hadlerini bildirdiler demektir.²⁶⁹ Yani özetle, hislerinize kapılmayarak, devre dışı bırakarak onları çarparsınız. Bu da öldürmekle gerçekleşir.

Hassehu (حَسَّه) demek, hisleri hasta oldu, dumura uğradı (köreldi) demektir. Kalbi yanan, acı çeken kişiye “ciğeri yandı” denildiği gibi burada da böyle kullanılmaktadır.

İsfahanî bu konuda şöyle demiştir: (حَسَّتْ، و حَسَّيْتُ، و أَحَسَّتْ) filleri iki durum için söylenir.

Birincisi: Hissederek onu idrak etti, anladı, yakaladı, demektir. Hissedilen şey de buradan anlaşılmalıdır.

İkincisi: “Onu özünden vurdum” denir. Yani “ciğerinden, kalbinden vurdum”, der gibi.

Ayet-i Kerîme’de de ifade edildiği gibi öldürmek manası buradan çıkarılınca “Tehussûnehüm” (تَحُسُّونَهُمْ) ifadesi onları öldürüyorsunuz manasına gelir.²⁷⁰ O zaman “Hasestühu” (حَسَّتْهُ) ifadesi de, onu fena şekilde öldürdüm manasını ifade eder.²⁷¹

İhsas (الاحساس): Var olmak ve görmek demektir. “Ehasse” (أَحَسَّ) de, bildi ve buldu, manasınadır.²⁷²

²⁶⁶ Muhammed Fuad Abdülbaki, **Mücemü’l-Müfehres li Elfazi’l-Kur’âni’l-Kerim**, “ح س س” md.

²⁶⁷ İbni Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, III, 127.

²⁶⁸ Ebussuûd, **İrşadü Akli’s-Selîm ilâ Mezâya’l-Kur’ân’il-Kerim**, II, 99.

²⁶⁹ Muhammed b. Yusuf Ettafeyyîş, **Teyşiru’t-Tefsîr**, y.y., 1. Baskı, 2004, III, 36.

²⁷⁰ Muhammed Ebu Zehra, **Zehratü’t-Tefsîr**, Daru’l-Fikri’l-Arabî, t.y., III, 1453.

²⁷¹ Muhammed Abduh, **Tefsîru’l-Menâr**, Kahire, Mektebetü’l-Kahire, t.y., IV, 182.

﴿ فَلَمَّا أَحْسُوا بَأْسَنَا إِذَا هُمْ مِنْهَا يَرْكُضُونَ ﴾

“Azabımızı gördüklerinde, onu hissettiklerinde birde bakarsın ki oralardan (azap bölgesinden) kaçıyorlar.” (Enbiyâ 21/12) Yani azabı bildiklerinde demektir.

Mâtürîdî: Ehassü (أَحْسُوا) kelimesini, azabı bildiler, diye ifade etmiştir.²⁷³

Ebû Zehra da: Yani büyük sıkıntının alametleri görününce, hisleri ile onu bildiler, diye yorumlamıştır.²⁷⁴

Tahir b. Âşûr da şöyle diyor: Burada “iẖsas” hisleri ile idrak etmek, hissetmek ve algılamak demektir. Bu da onu rahatsız eden, korkutan şeyi görmekle veya helak olup eziyet çekenlerin seslerini, ızdıraplarını duymakla mümkün olur.²⁷⁵ Allah Teâlâ bir ayette şöyle buyurmaktadır:

﴿ وَكَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ هَلْ تُحِسُّ مِنْهُمْ مِنْ أَحَدٍ أَوْ تَسْمَعُ لَهُمْ رِكْرًا ﴾

“Biz, onlardan önce nice nesilleri helak ettik. Sen onlardan her hangi birinden (bir varlık emâresi) hissediyor veya onlara ait cılız bir ses işitiyor musun?” (Meryem 19/98)

Burada “iẖsasın” manası hissederek idrak etmek, algılamaktır. Yani onlardan hiç birisini görmeden hissetmektir!²⁷⁶ Bu şekliyle “iẖsas” kelimesini görme manasına anlamak yeni bir anlayıştır.

Allah Teâlâ Peygamberine söylüyor: Onlardan hiç birisini görmeyeceksin ve fark etmeyeceksin.²⁷⁷

“Tehassüs” (التحسس): Araştırmak ve ilim öğrenmektir. Yüce Mevlâ ayet-i Kerîme’de bu manayı ifade etmiştir:

﴿ يَا بَنِيَّ اذْهَبُوا فَتَحَسَّسُوا مِنْ يُوسُفَ وَأَخِيهِ وَلَا تَتَّبِعُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ ﴾

“Ey oğullarım! Gidin de Yusuf’u ve kardeşini iyice araştırın, Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin.” (Yusuf 12/87)

²⁷² Mukatil b. Süleyman el-Belhî, el-Eşbâh ve’n-Nezâir fi’l-Kur’âni’l-Kerim, s.134.

²⁷³ Mâtürîdî, Te’vilatu’l-Kur’ân, IX, 263.

²⁷⁴ Muhammed Ebu Zehra, Zehratü’t-Tefâsîr, IX, 4837.

²⁷⁵ İbn Âşûr, et-Tahrîr ve’t-Tenvîr, XVII, 25.

²⁷⁶ İbn Âşûr et-Tahrîr ve’t-Tenvîr, XVI, 178.

²⁷⁷ Mâtürîdî, Te’vilâtü’l-Kur’ân, IX, 173.

Ayet-i Kerîme’de “tehassesü”nün manası: onların durumunu bilin, öğrenin, haberdar olmaya çalışın, demektir. Bir şeyi fazlasıyla araştırmak onu bilmek demektir.²⁷⁸ Fiilin kökü “iltimas”(اللتماس) anlamındadır. Yani Yusuf’u araştırın ve nerede olduğunu bilin demektir.²⁷⁹

Tûsî’nin (ö. 460) görüşü: “Tehassüs” bir şeyi ısrarla istemek ve onu algılayarak bilmek demektir. Bir şeyi yapmak için dua etmek “tehassüs” sayılmaz.²⁸⁰

“Tâhâssüs”te, danışma, tetkik ve inceleme manası da²⁸¹, aşırı bilme ve arzu etme manası da vardır. Tecessüsten daha genel bir mana ifade eder. Çünkü o gizli ve örtülü olanı da ister. Buradan şöyle ince bir mana çıkar: Yusuf’u bulmaktan ümidinizi kesmeyiniz.²⁸²

Ebû Zehra ayete bakış açısını daha da derinleştirerek şöyle demiştir: Burada “tehassüs” gizli veya açık duygularla olayı bilmektir. Ona göre ayette “min” (من) harf-i cerri, “an” (عن) harf-i cerrinin manasında kullanılmıştır. Yani Yusuf’un durumunu bilin, izini ve haberlerini takip edin.²⁸³ Bu da sevgi ile basîretle ve sabırla araştırmakla olur.²⁸⁴

“Hasse” kelimesinin geçtiği ayetler derinlemesine incelendiğinde görülmektedir ki o, duyu organlarından birisi ile idrak etmek anlamındadır. İhsas önceleri görmek için, daha sonra vicdan ve duyu organları ile elde edilen ilim için kullanılır oldu.

İnsanın hisleri, fark edip anlattıklarıdır. Bir şeyi hissetmek, algılamak onu kuşatmak gibidir. “Hissettim” demek “bildim, anladım” demektir. Bu da ancak hissetme yoluyla bilindiği zaman söylenir.²⁸⁵ Şu ayette olduğu gibi;

²⁷⁸ Fîrûzâbâdî, **Basâiru Zevî’t-Temyîz**, II, 153. Bkz. Zemahşerî, **el-Keşşâf**, II, 340; Fîrûzâbâdî, **Tenvîru’l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbas**, s. 202.

²⁷⁹ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, **Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân**, XIII, 314.

²⁸⁰ Ebu Cafer Muhammed b. Hasan et Tûsî, **et-Tibyân fî Tefsîri’l-Kur’ân**, VI, 185.

²⁸¹ Ebu Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el Maverdi el-Basri (ö. 450) **en-Nüket ve’l-Uyûn (Tefsiru Maverdi)**, Kitabı gözden geçirip ilgili talikleri yapan, Seyyid Abdülmaksud, Beyrut, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Baskı, 1992, III, 72.

²⁸² Tahir b. Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, XIII, 46.

²⁸³ Muhammed Ebu Zehra, **Zehratü’t-Tefsir**, VII, 3853.

²⁸⁴ Seyyid Kutup, **Fî Zılali’l-Kur’ân**, 11. Baskı, Kahire, Daru’s-Şurûk, 1985/1405, IV, 2026.

²⁸⁵ Galip Hasan, **Nazariyetü’l-İlm fi’l-Kur’âni’l-Kerim**, s. 33.

هَلْ تُحِسُّ مِنْهُمْ مِنْ أَحَدٍ “Onlardan her hangi birini ortada görüyor musun (varlığını hissediyor musun)?” (Meryem 19/98)

Yani, daha önce de ifade edildiği gibi, “onlardan herhangi birinin varlığını duyu organlarıyla hissedebiliyor musun” demek isteniyor. Şu ayet-i Kerîme’de geçtiği gibi:

﴿ فَلَمَّا أَحَسَّ عِيسَى مِنْهُمُ الْكُفْرَ ﴾

“Hz. İsa onların inkârcılığını, yalanlamasını hissedince, anlayınca...” (Âl-i İmrân 3/52)

Yani İsa (as), kendisini yalanladıklarını ve onu istemediklerini duydu ve onlara gönüllerinin meylettiğini haber verdi.²⁸⁶ Burada küfür kalple ilgili bir husus olmasına rağmen küfürlerini başkalarının da hissedip anlayacağı kadar açığa vurmalarına işaret etmektedir. Çünkü “ihsasın” aslı algılayarak, hissederek idrak etmek demektir.

Bu ihsas şekli, onların İsa (a.s) ile olan ilişkilerindeki üsluptan kaynaklanmaktadır. Ellerindeki imkânlarla onu kontrol altına alma gayretine girdiler. Onun mesajını kabul etmediler, imana davetinden yararlanmaktan yüz çevirdiler. Onunla diyaloga girerek mesajını ve gayesini anlamak istemediler. İnat ve itiraz için bütün yolları kullandılar.

Bu durumda onun önünde sadece mevcut konumu koruyup kollamak, onlarla gerektiğinde yeniden diyaloga girebilmenin yollarını bulabilmek ve baştan beri Allah’ın davasına baş kaldıran bu insanlarla görüşmenin yollarını bulup denemek kalıyordu.²⁸⁷

Ebû Zehra bu hususu şöyle özetlemiştir: İhsas; hissederek, algılayarak duyu organları ile edinilen ilimdir. “İhsas”ı mücerret ilim diye genellemek, kesin ve yakîn olan ilmi, hislerimiz yoluyla edinilen ilme benzetme kabilinden bir şey olur. İsa (a.s) bu durumu kesin bir şekilde öğrenince, dua edip kendisinden istenilen makama yönelmiştir.²⁸⁸ Ayet-i kerimenin devamında bu durum görülmektedir.

²⁸⁶ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, III, 255.

²⁸⁷ Seyyid Muhammed Hasan Fadlallah, **Min Vahyi’l-Kur’ân**, Beyrut, Daru’l-Melâk, 2. Baskı, 1998/1419, VI, 39-42.

²⁸⁸ Muhammed Ebu Zehra, **Zehratü’t-Tefâsîr**, III, 1236.

Tefsir kitaplarından bu ayet-i kerime derinlemesine incelendiğinde görülmektedir ki, İsrâil oğullarının küfrü hissedilir derecede açığa çıkmıştır. Hissetmek ilmin başlangıcıdır; o da öncelikle ilimdir.²⁸⁹

F. Ru'yet (الرؤية)

“Ru'yet” (الرؤية): Göz, kalp ve zihinle bakmaktır. “er-Ru'ye” (الرؤية) kelimesi (رَأَى الشَّيْءَ، يَرَاهُ، رَأْيًا، وَرُؤْيًى) çekiminde görüldüğü gibi “ra'â” fiilinin mastarıdır.

Fiilin, muzârî/geniş ve şimdiki zaman siygasındaki aslı “yar'ey” (يَرَى) dir. Fakat telaffuzu hafifletmek için ortadaki hemze terk edilmiştir.

Emir kipi “ra” (رَا) dir. Çekimi ise, (رَا، رَا، رَا، رَا، رَا، رَا، رَا، رَا) dir.

“Ra'â” (رَأَى) kelimesi görmek manasına gelir ve bir meful alır. Ama “ra'â” derken kalp gözü ile görmek kastedilirse o zaman iki meful alır. Mesela: (هَلْ رَأَيْتَ) “Gördün mü?” veya (أَرَأَيْتَ) “gördün mü?” denildiğinde “şöyle bir haber sana ulaştı mı?” demek istenmiştir²⁹⁰

Araplar “ru'yet” fiilini gerçekleştirdiği ortama göre farklı farklı anlamaktadır. “Ru'yet” uykuda olur. Uyanırken olan “ru'yet”e görmek denir. “Ru'yet” görmek kalp ile biliniirse gözle görülmez.²⁹¹

Mesela; “şunu gördün mü” dediğimizde, “o şeyin haberi sana ulaştı mı” demek isteriz. Fil sûresinde Allah Teâlâ şöyle demektedir:

﴿أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِأَصْحَابِ الْفِيلِ﴾

“Rabbinin fil sahiplerine nasıl (muamele) ettiğini görmedin mi?” (Fil 105/1)

Burada “ru'yet” mecâzî anlamda gelmiştir. Burada yakîn derecesinde kesinliğe ulaşan ilmin yerine kullanılmıştır. Çünkü Allah Teâlâ'nın fil ordusuna yaptıkları tevatür derecesinde kesindir.

²⁸⁹ Galip Hasan, *Nazariyetü'l-İlm fi'l-Kur'ân*, s. 34.

²⁹⁰ Hasan el-Keramî, *el Hâdî ilâ Luğati'l-'Arâb*, 1. Baskı, Beyrut, Daru Lübnan li't-Tıba'ati ve'n-Neşr, 1991/1411, II, 114.

²⁹¹ İbn Kayyim el-Cevzîyye, *İ'lâmu'l-Muvakki'in*, y.y., Daru's-Seâde, 1955, I, 66.

Burada “ru’yet” yani görme olayı, fil hadisesini bizzat yaşayan Ebû Talip ve İbn Halet gibiler için veya ayet-i kerimenin iniş zamanında yaşayan insanlar için gözle görme manasındır.²⁹²

Zemahşerî’ye göre “ru’yet” kelimesinin manası, her ihtimale göre de müşahade etmek, görmek manasına gelir. Mesela şöyle denir. Muhakkak ki sen Allah’ın onlara yaptığının işaretlerini gördün. Bu durum senin için müşahade etmek, bizzat görmek manasındır.²⁹³ Bu İbn Âşûr’un işaret ettiği manaya da uymaktadır. Yani, “*Rabbinin fil ordusuna yaptığını bilmiyor musun?*”. “Ru’yet” burada hislerle ortaya çıkan ve bilinen ilimdir. Soru cümlesi halinde gelmesi ise inkâr içindir.²⁹⁴ Mesela şu ayette bildirildiği gibi:

﴿أَرَأَيْتَ الَّذِي يُكَذِّبُ بِالدِّينِ﴾

“Din yalandır diyeni gördün mü?” (Mâ’ûn 107/1)

“Ru’yet” kelimesi diğer yandan, haber vermek, bilmek veya gözle görme manalarına da gelmektedir.²⁹⁵

Ayet-i Kerîme’den de anlaşılan buradaki “ru’yet”ten yani görmekten kasıt kalple görmektir. O zaman şu manayı da ifade etmektedir: “Kıyameti yalanlayanın kim olduğunu bildin mi?” Bu ifade, ahiret gününü yalanlayan bilinmese bile böyle kullanılır.²⁹⁶

Yine “ra’â” kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de “basîret” kelimesinin mastarı olarak da gelmiştir. Ayet-i Kerîme’de şöyle geçer:

﴿فَمَنْ تَقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَأُخْرَى كَافِرَةٌ يَرَوْنَهُمْ مِثْلَهُمْ رَأْيَ الْعَيْنِ﴾

“Biri Allah yolunda çarpışan, savaştan bir gruptur, diğeri ise bunları apaçık kendilerinin iki misli gören kâfir bir gruptur.” (Al İmrân 3/13)

²⁹² İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, XXX, 545.

²⁹³ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, IV, 255.

²⁹⁴ Muhammed Hüseyin et-Tabatabâî, **el-Mîzan fî Tefsîri’l-Kur’ân**, İran-Kum, Müessesese Matbûâtî İsmâiliyyân, 1974/1394, XX, 361.

²⁹⁵ Ahmed Yusuf (es-Semin el-Halebi), **ed-Dürrü’l-Ma’sun fî ‘Ulumi’l-Kitabi’l-Meknun**, thk. Ahmed el-Herrat, 1.Baskı, Beyrut, Dar’ul-Kalem 1994/1415, XI, 120. Bkz. et Tabatabâî, **el-Mîzân fî Tefsîri’l-Kur’ân**, XX, 368.

²⁹⁶ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, IV, 257.

Ayetteki (رَأَى الْعَيْنَ) gözle görme ifadesi, “onu gördüm (رَأَيْتُهُ)” ifadesinin mastarıdır; gözüm gördü, gözüm üzerinde demektir.²⁹⁷ Burada görmenin bizzat gözle olduğunu, takdir edilen bir görme olmadığını ifade eden ve manayı kuvvetlendiren bir durum vardır.²⁹⁸ Yani işin özü gözle görme (رَأَى الْعَيْنَ) görmenin çeşidini, şeklini açıklayan bir mastardır. “Ra’â” gördü fiili, göz ile görmeye de kalp ile görmeye de yorulabildiğine göre “ra’â” görme fiilinin “ayn” (عَيْنَ) göz kelimesine tamlanan izafet olması kalple görme manasına mastar olarak da kullanılabileceğinin göstergesi demektir.

Görmek aklın bir ismidir, ama gözle görmek de benzer bir mana ifade etmektedir.²⁹⁹ Ayette de geçtiği gibi durum böyledir, çünkü görünmenin aleni olmasından dolayı galib-i zan oluşmuştur.

“Ra’â” kelimesi “ebsara” yani, gördü manasında kullanılmıştır. Ayet-i Kerîme’de şöyle gelmiştir:

﴿إِذْ رَأَى نَارًا فَقَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا إِنِّي آنَسْتُ نَارًا﴾

“Hani O, bir ateş görmüş ve ailesine, “Bekleyin! Eminim ki bir ateş gördüm.” demişti.” (Tâhâ 20/10) Yani, gördüğü vakit.³⁰⁰

Ayetin başındaki “iz” (إِذْ) eki sözün geçtiği zamanı belirten zarf edatıdır. “Rae” gördü kelimesi de³⁰¹ ateşin Hz. Musa (a.s) tarafından alenen görülmesine delâlet eder.³⁰²

Ayetteki (آنَسْتُ) “ânestü” kelimesi de aynı manaya dalalet ederek, hiç şüpheye mahal bırakmayacak şekilde açıkça gördüm, demektir.³⁰³

“Ra’â” (gördü) kelimesi, Bakara Sûresi’nde geniş ve şimdiki zaman olan muzârî siygası ile iki defa geçmektedir. Allah Teâlâ şöyle diyor:

²⁹⁷ Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, **Camiü’l-Beyân ‘an Te’vili Ayeti’l-Kur’ân**, thk. Abdullah Türkî, 1. Baskı, S. Arabistan Daru Alemlî’l-Kütüb, 1424/2003, V, 252.

²⁹⁸ Muhammed Ebu Zehra, **Zehratü’t-Tefâsîr**, III, 1128.

²⁹⁹ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, III, 178.

³⁰⁰ Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Mehdi b. Acîbe el-Hüseynî, **el-Bahru’l-Medîd**, thk. Ömer er-Râvâ, 1. Baskı, Beyrut, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1423/2002, IV, 264.

³⁰¹ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, XVI, 194.

³⁰² Tefsir Ebussuûd, **İrşadü Akli’s-Selîm ilâ Mezâya’l-Kur’ân’il-Kerim**, VI, 6.

³⁰³ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, XVI, 194.

﴿وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا إِذْ يَرُونَ الْعَذَابَ أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا وَأَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ﴾

“Keşke zalimler azabı gördükleri zaman (anlayacakları gibi) bütün kuvvetin Allah’a ait olduğunu ve Allah’ın azabının çok şiddetli olduğunu önceden görebilselerdi, anlayabilselerdi.” (Bakara 2/165)

Ayetteki (و لو يرى) keşke görselerdi ifadesindeki birinci görme, bilme manasındaki görme, anlamınadır. (اذ يرون العذاب) derken ifade edilen ikinci görme ise gözle görmedir. Yani şöyle demek istenmektedir: Keşke kâfirler, zalimler, azabı gördükleri zamanki gibi dünyada iken bütün güç-kudret sahibinin Allah olduğunu bilebilseler, anlayabilseler.³⁰⁴

Başka bir kıraatte “yera” (يَرَى) kelimesi “te” (تَرَى) ile okunmaktadır:

﴿وَلَوْ تَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا إِذْ يَرُونَ الْعَذَابَ﴾

Kurralardan Nafi, İbn Amir, Yakup, Yakup b. Virdan ve onların üslubuna uyan Hasan bu şekilde okumuştur.³⁰⁵ Çünkü bu Efendimiz (s.a.v.)’e ve ona tabi olanlara yönelik bir hitaptır. Belli bir kişiyi kastetmeksizin hitabı işiten herkesi kapsamaktadır. Buna göre birinci görme (تَرَى) gözle görmek olurken; ikinci görme de görünen şeylerle ilgili olduğu için gözle görme manası ifade eder. Çünkü bu, kelimenin özünde ifade ettiği mananın kaynağıdır, esasıdır. Ancak şu kadar var ki; görme vakitleri farklıdır. O zaman ayeti şöyle anlamak mümkündür: Keşke onların kıyamet günü azabı gördükleri andaki hallerini şimdi görebilsen.³⁰⁶

“Rae” maddesinde bizi ilgilendiren onun; anlamak, bilmek, eşyayı aklen idrak etmek manalarına gelmesidir.

“Yera” (يَرَى) görüyor kelimesi Kur’ân’da birçok surede (يعلم) biliyor manasına gelmiştir. Onlardan bazılarını şöyle zikredebiliriz:

﴿رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَا أُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ وَأَرِنَا مَنَاسِكَنَا وَتُبْ عَلَيْنَا إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾

³⁰⁴ Matürîdî, **Te’vilâtü’l-Kur’ân**, I, 166; Bkz. Muhammed Ebu Zehra, **Zehratü’t-Tefâsîr**, I, 495. Bkz. Nizamüddin en-Nisaburî (ö. 728), **Ğarâibü’l-Kur’ân ve Reğaibu’l-Furkan**, thk. İbrahim Avad, Kahire, Matbaatü’l-Bâbi’l-Halebi, 1968, II, 61.

³⁰⁵ Muhammed Fehed el-Haruf, **el-Müeyssera fi’l-Kıraati’l-Erbeate Aşara**, 1. Baskı, Şam, Daru İbn Kesir, 1995, s. 25.

³⁰⁶ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, II, 93. Bkz. Matürîdî, **Te’vilâtü’l-Kur’ân**, I, 166.

“Ey Rabbimiz! Bizi sana boyun eğenlerden kıl, neslimizden de sana itaat eden bir ümmet çıkar, bize ibadet usullerimizi öğret, tevhemizi kabul et; zira tevbeleri çokça kabul eden, çok merhametli olan ancak sensin.” (Bakara 2/128)

Mukâtil b. Süleyman (ö. 150) ayetle ilgili şöyle diyor: (وَأَرِنَا مَنَاسِكَنَا) derken, kurban ve hac ile ilgili hükümleri bize öğret demektedir.³⁰⁷ Bizleri, onu gören ve bilenlerden kıl.³⁰⁸ Ve bu anlayışa göre mana; göz ile görmek değil de, bilmek manasına gelen kalp ile görmek olur.³⁰⁹

İbn Âşûr bu görüşü kesin benimseyerek şöyle demektedir: (وَأَرِنَا مَنَاسِكَنَا) ayet-i kerimesi, daha önce mücmel olarak emrolundukları hac ibadetinin nasıl yapılacağını göstermek ve öğretmek için sorulan bir sorudur. “Erinâ” fiili bilmek manasına olan “rae” den gelmektedir. Bu da Râğıb’ın “Müfredat”ında kesin olarak kabul ettiği gibi “ru’yet” kelimesi için sabitleşmiş kullanım şeklidir. Fiil başına aldığı hemze ile geçişli hale dönüşmüştür. “Rae” fiilinde asıl olan bir meful almasıdır çünkü aslı gözle görmektir. Daha sonraları kesin olan ilim, göz ile görmeye benzetilerek mecazi anlamda ilim olarak kullanılmıştır. Başına elif geldiği zaman iki mefulu nasb eder hale gelir.³¹⁰

“Yera” (يَرَى) kelimesinin “alime” manasına geldiği yerlerden birisi de Nisâ Sûresi’dir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ وَلَا تَكُنْ لِلْخَائِنِينَ خَصِيمًا﴾

“Allah’ın sana gösterdiği şekilde insanlar arasında hükmedesin diye sana kitabı hak ile indirdik; hainlerden taraf olma.” (Nisâ 4/105) Yani, Yüce Allah’ın sana öğrettiği ve vahyettiği ile hükmetmen için sana kitabı indirdik.

Kesin ilmin “ru’yet” diye isimlendirilmesi ortaya çıkma, belli olma derecesinde görünme konumunda kabul edilmesindendir. Hz. Ömer’in şöyle dediği rivayet edilir: Sizden hiç biriniz “Allahın bana gösterdiği ile hükmettim” demesin. Zira yüce Allah

³⁰⁷ Mukatil b. Süleyman, **Tefsiru Mukatil b. Süleyman**, thk. Abdullah Mahmud Şehhate, Heyetü’l-Mısıriyyeti’l-Amme li’l-Kütüb, 1979, I, 139.

³⁰⁸ Muhammed Ebu Zehra, **Zehratü’t-Tefâsîr**, I, 406.

³⁰⁹ el-Kadı Ebu Muhammed Abdülhak b. Galip b. Atıyye el Endelusî (ö. 546), **el-Muharraru’l-Vecîz fi Tefsiri’l-Kitabi’l-Azîz**, thk. Abdüsselem Abdüşşafî, I. Baskı, Beyrut, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1413/1993, I, 211. Bkz. Ebussuûd, **İrşâdü Akli’s-Selîm**, I, 161.

³¹⁰ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, I, 721.

bu durumu sadece Efendimiz (sav) 'e vermiştir. Ayet-i Kerîme 'de işaret etmektedir ki, Peygamber efendimiz (sav) de sadece kendisine gelen ilahi vahiy ile hükmediyordu.³¹¹

İbn Atiyye ayet-i Kerîme'deki (بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ) derken kastedilen ilmin şer-i şerifin vahiy ve nass ile belirttiği kanunlar olarak anlaşılmasını veya vahyin metoduna bakıp takip edilerek elde edilen ilim olmasını tercih etmiştir.³¹² Çünkü bu ayet-i kerimedeki “ru’yet” bilmekle ilgilidir. Onun için ru’yet’i görünen şeye benzemesi nedeniyle kesin olarak hissedilebilen, anlaşılabilen manaya yorumlamıştır.

Biz bunları farklı mütalaa ediyoruz. Gözle görme (الرؤية البصرية) manasına gelen “ru’yet” bir meful alır. Ama ayet-i Kerîme'de de geldiği gibi, kelimenin başına “elif” ilave olursa, o zaman iki meful alır ve nasb eder. Burada ikinci meful, mevsul bir zamir olduğu için hazf olunmuş ve kendisine ihtiyaç kalmamıştır. Bu büyük bir haziftir. O zaman şöyle takdir olunmuştur (بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ) “Allahın sana gösterdiği şekilde ...”³¹³

Tabatabâi de (أَرَاكَ اللَّهُ) sözü hakkında şöyle demektedir: Allah sana şerî hükümleri bildirdi, hikmetleri öğretti ki, sende oluşan görüş ile insanlar arasında hüküm ver.³¹⁴ Yani Allah'ın kitabında sana öğrettikleri ile amel et.³¹⁵

Ayet-i kerime bu manaya delâlet etmektedir:

﴿أَوَلَمْ يَرِ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ﴾

“İnkâr edenler, gökler ve yer bitişik halde iken bizim, onları birbirinden kopardığımızı ve her canlı şeyi sudan yarattığımızı görüp düşünmediler mi? Yine de inanmazlar mı?” (Enbiyâ 21/30)

Ayet-i Kerîme'de (أَوَلَمْ يَرِ) derken “ru’yet”ten kastedilen; şu kafirler kalp gözü ile bakıp da “göklerin ve yerin bitişik olduklarını” görüp anlamazlar mı? demektir.³¹⁶

³¹¹ Alaaddin Ali b. Muhammed el-Bağdâdî Hazin, **Tefsir el-Hazin (Lübabü't-Te'vîl 'an Meani't-Tenzîl)**, thk, Abdusselam Şahin, Beyrut, 1. Baskı, 1415/1995, I,423-424.

³¹² İbn Atiyye el Endelüsî, **el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitabi'l-'Azîz**, II, 108.

³¹³ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, V, 192.

³¹⁴ et-Tabatabâi, **el-Mizân fî Tefsiri'l-Kur'ân**, V, 71.

³¹⁵ et-Tûsî, **et-Tibyan fî Tefsiri'l-Kur'ân**, III, 315.

Öyleyse burada ru'yet'ten kastedilen “zihnen” bilmektir. “Ru'yet” diye ifade edilmesinin nedeni hissedilebilir, algılanabilir bir şeyin düşünme neticesinde ortaya çıkmasıdır.³¹⁷ Dolayısıyla buradaki “ru'yet” kalple görmektir. “Bilmez misiniz”, “düşünmez misiniz” gibi ayet-i kerimelerde ifade edildiği gibi tefekkür edip³¹⁸ Mevla'nın sonsuz gücünü kudretini düşünmektir.³¹⁹ Bütün bunlar bilmek, idrak etmek, kavramak manasına gelen bir görmektir; yoksa gözle görmek manasında değildir. Çünkü hiç kimsenin göklerin ve yerin bitişik olduğunu bizzat görmesi mümkün değildir.³²⁰

“Ru'yet” kelimesinin “ilim” manasına geldiği ayetlerden bir başkasında da şöyle demektedir:

﴿وَيَرَى الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ الَّذِي أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ هُوَ الْحَقُّ وَيَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ﴾

“Kendilerine bilgi verilenler, Rabbinden sana indirilenin (Kur'an'ın) gerçek olduğunu bilir, onun mutlak galip ve övgüye layık olan (Allah'ın) yoluna ilettiğini görürler.” (Sebe' 34/6)

Ayet'in (وَيَرَى الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ) bölümündeki “ru'yet”ten maksadın ilim olduğu görülmektedir. Burada “ilim” yerine “ru'yet” kelimesinin seçilmesinin sebebi ise, görülen şeyleri bilmek, nasıl ister istemez kesin bir bilgi ifade ediyorsa bu durumun da o kadar kesin ve yakîn bir bilgi ifade ettiğini tembih etmek ve hatırlatmak içindir.³²¹

Yine şu ayet-i Kerîme'de de aynı durum görülmektedir:

﴿أَلَمْ تَرَوْا كَيْفَ خَلَقَ اللَّهُ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا﴾

“Görmediniz mi, yedi göğü bir biriyle ahenktar olarak nasıl yaratmış?” (Nuh 71/15)

³¹⁶ et-Taberî, Camiü'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân, XVI, 254.

³¹⁷ et-Tabatabâî, el-Mizân fî Tefsiri'l-Kur'ân, XIV, 277. Bkz. İbn Âşûr, et-Tahrîr ve't-Tenvîr, XVII, 53.

³¹⁸ Ebussuûd, İrşadü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kur'ân'il-Kerim, VI, 64.

³¹⁹ Matürîdî, Te'vîlâtü'l-Kur'ân, IX, 274.

³²⁰ Muhammed Ebu Zehra, Zehrâtü't-Tefâsîr, IX, 4855.

³²¹ İbn Âşûr, et-Tahrîr ve't-Tenvîr, XXII, 145. Bkz. Matürîdî, Te'vîlâtü'l-Kur'ân, XI, 405; İbn Atıyye el-Endelüsî, el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitabi'l-'Azîz, IV, 406.

Buradaki “ru’yet”in manası insanın -gayret göstererek algılama yoluyla değil de- kendiliğinden ve zarûrî olarak öğrendiği ilimdir. Çünkü bu durum onlara ve daha sonra gelenler için her zaman söz konusu olan bir durum değildir. Öyleyse âyet-i kerîmenin manası “elem terav” (الْم تروا) yerine “elem ta’lemû” şeklinde gelerek, أَلَمْ تَعْلَمُوا كَيْفَ خَلَقَ اللَّهُ سَبْعَ سَمَوَاتٍ طِبَاقًا “Bilmediniz mi, yedi göğü bir biriyle ahenktar olarak nasıl yaratmış!” şeklinde anlaşılmalıdır.³²² İlim burada kainata ibret nazarı ile bakmak, Yüce Yaratıcı’nın nasıl yoktan var ettiğini düşündürmektir.³²³

Ru’yet kelimesi ilim anlamının dışında ikinci bir anlama daha sahiptir ki Kur’ân’da ru’yet gözle görme (muâyene) anlamına da gelir:

﴿وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ تَرَى الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى اللَّهِ وُجُوهُهُم مُّسْوَدَّةٌ أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْمُتَكَبِّرِينَ﴾

“Hem o kıyamet günü görürsün ki, Allah'a karşı yalan söyleyenlerin yüzleri kararmıştır. Kibirlenenlerin yeri cehennem değil mi?” (Zümer 39/60). Bu ayette geçen “terâ” (تَرَى) lafzı “gözlerinle görürsün” anlamına gelmektedir ki buradaki ru’yet gözün görmesi anlamındadır.³²⁴ Buna göre ayet, “Kafirlerin kötü amelleri ve bozuk itikatları sebebiyle hak ettikleri kaçınılmaz son olan cehennemle karşılaştıklarında -yani bu sonu, duyularıyla müşahede ettiklerinde- onların bu noktadaki durumunu temsil eden³²⁵ yüzlerindeki karanlığı gözlerinle görürsün.” anlamına gelmektedir.³²⁶

Ruyet kelimesinin aynı anlamda yani “gözle müşahede” anlamında kullanıldığı diğer bir ayet ise şudur:

﴿وَإِذَا رَأَيْتَهُمْ تُعْجِبُكَ أَجْسَامُهُمْ وَإِنْ يَقُولُوا تَسْمَعْ لِقَوْلِهِمْ كَأَنَّهُمْ خُشْبٌ مُّسْنَدَةٌ يَّحْسِبُونَ كُلَّ صَيْحَةٍ عَلَيْهِمْ هُمُ الْعَدُوُّ فَاحْذَرْهُمْ قَاتِلْهُمْ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ﴾

“Onları gördüğün zaman kalıpları hoşuna gider, konuşurlarsa sözlerini dinlersin. Onlar sanki dayanmış keresteler gibidirler. Her gürültüyü kendi aleyhlerine sanırlar. Onlar düşmandır, onlardan sakın. Allah onları kahretsin! Nasıl

³²² et-Tûsî, **et-Tibyan fi Tefsiri'l-Kur’ân**, X, 137.

³²³ Şehabeddin Ahmed es-Sivasî, ‘**Uyûnu’t-Tefâsir**, thk. Bahattin Dartma, 1. Baskı, İstanbul, Mektebetü İrşad, 2006, IV, 251.

³²⁴ İbn Atiyye, **el-Muharraru'l-Vecîz fi Kitâbillahi'l-Azîz**, IV, 539.

³²⁵ Muhammed Fadlullah, **Min Vahyi'l-Kur’ân**, XIX, 354.

³²⁶ Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, **el-Câmi’ li-Ahkâmi'l-Kur’ân**, thk. Şeyh Hişam semîr el-Buhârî, Daru Alemlî'l-Kütüb, Suudî Arabistan, 1423/2003, V, 274.

olup da döndürülüyorlar?” (Münâfikûn 63/4). Bu ayet münafıkları kınamakta ve azarlamaktadır. Zira onlar bir takım amellerde bulunsa bile sözleri ve itikatları onların yaptıklarını boşuna çıkarmaktadır. Sözleri açık ve süslü, dış görünüm açısından göze hoş görünseler de kalpleri hayal kırıklığı uyandırır.³²⁷ Buna rağmen onlar görünüşte şaşıla ve kendinden emin bir görünüm sergilerler ve insanlar da onları bu şekilde güçlü ve toplumun üst tabakasından zanneder.³²⁸

Tahir b. Âşûr, ayette geçen “ve iza raeytehüm: onları gördüğünde” ifadesinin bir önceki ayette geçen “onlar anlamıyorlar” (فهم لا يفقهون) kısmına atfedilmiş olduğu ve bunun münafıkları görenlerde onların dış görünüşlerine bakarak oluşacak yanlış anlama ve vehmi ortadan kaldırmaya yönelik, anlamı tamamlama ve gerçeği gösterme anlamı taşıdığı görüşündedir.³²⁹ Bu ayetteki hitap münafıklara bakarak onların dış görünüşündeki güzelliği gören herkese yönelik genel bir hitap olup bu kişilerin ruhsuz hayaller gibi olduklarını bildirmektedir.³³⁰

Onların görünüm ve şekilleri³³¹ göze, gerçek içyapılarından farklı görünmektedir. Ayetin “*Onları gördüğün zaman kalıpları hoşuna gider:* “وَإِذَا رَأَيْتَهُمْ” kısmındaki (رَأَيْتَ) gördüğün zaman” lafzının delâleti şu ayetteki aynı lafzın delâleti gibidir:

﴿إِذَا رَأَيْتَهُمْ حَسِبْتَهُمْ لُؤْلُؤًا مَّشْورًا﴾

“*Etraflarında ölümsüz hizmetçiler dolaşır, onları görünce saçılmış inciler sanırsın*” (İnsan 76/19)

Bu son ayetteki “gördüğün” ifadesi belirsiz bir kimseye yapılan bir ifade olup, “her kim onları görürse” anlamı taşır.³³² Bu, bakmanın son noktasıdır.

Kur’ân’ın kelime hazinesi içinde aynı şekilde “terâ” (ترى) kelimesinin ilim ve gözle müşahade/görme anlamının dışında üçüncü bir anlamı daha vardır. Bu da

³²⁷ İbn Atiyye, *el-Muharraru’l-Vecîz fî Kitâbillahi’l-Azîz*, V, 312.

³²⁸ Muhammed Fadlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, XXII, 229.

³²⁹ Tahir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, XXVIII, 238-239.

³³⁰ Tabatabâî, *el-Mîzân fî Tesîri’l-Kur’ân*, XIX, 280-281.

³³¹ Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, IX, 124; et-Tûsî, *et-Tibyân fî Tefsîri’l-Kur’ân*, X, 12.

³³² Tahir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, XXIX, 397.

“onların yaptıklarına bakmadın mı?”, “kalbinle bakmadın mı/düşünmedin mi?”³³³ anlamıdır. Kur’ân-ı Kerîm’de bununla irtibatlı olarak bir ayette şöyle buyrulur:

﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِّنَ الْكِتَابِ يُؤْمِنُونَ بِالْجِبْتِ وَالطَّاغُوتِ﴾

“Şu kendilerine kitaptan (okuma yazmadan) bir nasip verilmiş olanları görmüyor musun? Onlar puta ve şeytana inanıyorlar.” (Nisâ 4/51) Ayette, “Durumlarına şaşırıp yaptıklarını garipseyerek kendilerini temize çıkarmaya çalışanlara bakmadın mı?” demek istenmektedir. Ayetteki “ra’î (رَأَى)” fiili (إِلَى) ile harf-i cerri ile geçişlilik kazanmaktadır. Bu da kelimenin anlamının “bakmak” yani (نظر إلى) “nazara ilâ” olduğunu göstermektedir.³³⁴

Kur’ân-ı Kerîm bu ayette (الم تر) ifadesiyle müminleri bu tür örnekleri gözetlemeye yönlendirmiş, onlara, bu kişilerin fiillerine bakmak yoluyla bu kişilerin gerçek halleriyle ilgili hakikatleri anlamaları için biraz gözlem ve araştırma yapmalarının yeterli olacağını belirtmiştir. Bu üslup Kur’ân’daki bir eğitim yöntemi olarak, insanı, gerçeği ve realiteyi diğer insan ve varlıklara açık bir zihin ve nüfuz edici bir bakış ve kavrayışla bakmaya yöneltmektedir. İslam’ın hayata bakışında, insanın, varlık ve eşyanın dış görünüşünü kavradığı gibi derindeki iç ve gerçek özelliğini de araştırıp ve kavraması gerçeği vardır.³³⁵

Aynı surede bu ayetten önce nazar ve ru’yetin aynı anlam ve delâletini taşıyan bir ayet daha bulunmaktadır. Yahudilerle ilgili bu ayet şöyledir:

﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِّنَ الْكِتَابِ يَشْتُرُونَ الضَّلَالَةَ وَيُرِيدُونَ أَن تَضِلُّوا السَّبِيلَ﴾

“Kendilerine kitaptan bir nasip verilmiş olanları görmüyor musun? Onlar, sapıklığı satın alıyorlar ve sizin de yoldan sapmanızı istiyorlar.” (Nisâ 4/44) Rummânî bu konuyu şöyle yorumlamaktadır: Bu ayette geçen تَرَ ifadesinin anlamı gözle görmektir. Fiilin başına (إِلَى) harf-i cerrinin getirilmesi ve normalde harfi cersiz kullanılan “ra’â” (رَأَى) fiilinin burada harf-i cerri kullanılması anlamı, taaccub ve şaşkınlık bildirmek içindir. Ayetteki تَرَ kelimesi, ila harf-i cerriyle kullanıldığından

³³³ Taberî, **Câmi’u’l-Beyan**, VII, 134.

³³⁴ Muhammed Ebu Zehra, **Zehratü’t-Tefâsîr**, IV, 1711.

³³⁵ Muhammed Fadlullah, **Min Vahyi’l-Kur’ân**, VII, 304.

gözle görmek anlamıyla uyumlu olsa bile, haber (الخبر) ya da bilme (العلم) anlamıyla uyumsuzdur.³³⁶

“Terâ” (ترى) kelimesinin Kur’ân-ı Kerîm’de *dördüncü bir delâleti* daha vardır ki bu da “geçmişte olan fakat görülmeyen bir şey hakkında bilgi veren bir haber” anlamıdır. Kur’ân-ı Kerîm’de (ألم تر) şeklinde çokça kullanılan ifade -çoğu zaman- bu anlamdadır. Örneğin, ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ﴾ “*Rabbi hakkında İbrahim’le tartışanı görmedin mi?*” (Bakara 2/258) ayetinde (ألم تر) ifadesi, “bu konudaki haberi kesin bilgi ifade eden Kur’ân ayetleriyle açık ve kuşkuya yer kalmayacak şekilde öğrendin; bu konudaki bilgin gözle görmüş gibi açık bir bilgi haline gelmiştir.” demektir. Bu ifade aynı zamanda ayetle gelen haber sonrası akıl yürütme (nazar) ve tevil yoluyla olayı kavrama gibi bir anlamı da içinde barındırmaktadır.³³⁷ Yani bu, “Tağut’a bakmadın mı, ilmin Bu Tağut’a erişmedi mi? Tabî ki erişti ve baktın.” demektir ki bu anlamıyla kullanıldığı başka ayetler de bulunmaktadır.³³⁸

(الم تر) ifadesi Kur’ân-ı Kerîm’de otuz bir yerde³³⁹ geçmektedir. (الم تر) kalbin görmesi, yani kalbin bilgi olarak bilmesi demektir. Zira haber ve bilgi ancak görmekle oluşur. Bu ifadenin Kur’ân’daki kullanılışına,

﴿فَبَعَثَ اللَّهُ غُرَابًا يَبْحَثُ فِي الْأَرْضِ لِيُرِيَهُ كَيْفَ يُورِي سَوْءَ أَخِيهِ﴾

“*Derken Allah bir karga gönderdi, ona kardeşinin cesedini nasıl gömeceğini göstermek için toprağı eşeliyordu.*” (Mâide 5/31) ayetini örnek gösterebiliriz. Dolayısıyla ayetin anlamı “kardeşinin cesedini nasıl örteceğini bildirmesi için...” demektir.³⁴⁰

Ayetteki (كيف يورِي) “nasıl örtülür?” şeklindeki bir sorunun cevabıdır.³⁴¹ Burada, âdemoğlunun ölümlerini nasıl defnedeceğini görmesi ve öğrenmesi söz konusudur ki bu bilgi özellikle görme

³³⁶ et-Tûsî, *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, III, 210.

³³⁷ Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, I, 251. Ayrıca bkz. et-Tûsî, *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, II, 316; Muhammed Ebu Zehra, *Zehratü't-Tefâsîr*, II, 883, 956.

³³⁸ el-Hakka 69/7; Fecr 89/6; el-Fîl 105/1.

³³⁹ Abdulbâkî, *el-Mucemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, “رأى” md.

³⁴⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 24; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, III, 28; Muhammed Ebu Zehra, *Zehratü't-Tefâsîr*, IV, 2133.

³⁴¹ Tahir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, VI, 173.

duyusu ile bilinebilecek bir husustur. Kargayı göndermek suretiyle âdemoğluna ölülerini defnetme işini öğretenin/gösterenin Yüce Allah olması sebebiyle “ilim” niteliği kazanmıştır. Defin şeklini âdemoğluna göstermesi yönünde Allah Teâlâ’dan kargaya ilham geldiğini söyleyebiliriz.

Kelimenin bu anlamı “kalb ile görme” anlamına gelen başka bir misalle daha açıklık kazanır:

﴿وَكَذَلِكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾

“Bu şekilde biz İbrahim’e göklerin ve yerin hükümlerini gösteririz.” (Enâm 6/75)

Yukarıda geçen Mâide sûresinin 31. ayetindeki (رؤية) kökünün “ilim” anlamına geldiğini anlıyoruz. Zira bu kelime gramer açısından baktığımızda iki kelimeyi birden nasbetmekte, yani iki meful birden almaktadır. İlk meful (ليريه) kelimesindeki zamir “he” (ه); ikinci meful ise (سوءة) kelimesidir.³⁴² Bu hususu şu şekilde açıklayabiliriz: (ألم تر) idrak ve ilim anlamlarına gelen müşterek bir lafızdır. Âdem’in oğulları arasında geçen kıssada açıklanan olaydaki gibi bir takım delâletlerle Allah Teâlâ’ya nispet edildiğinde “ilim” anlamına gelmekte; bu anlamın dışındakilerde ise kalp gözüyle bakılan hal ve işleri “idrak” anlamı taşımaktadır. Nitekim şu ayette de bu anlamda kullanılmıştır:

﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَرْجِي سَحَابًا ثُمَّ يُؤَلِّفُ بَيْنَهُ ثُمَّ يَجْعَلُهُ رُكَامًا فَتَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خِلَالِهِ وَيُنَزِّلُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ جِبَالٍ فِيهَا مِنْ بَرَدٍ فَيُصِيبُ بِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَصْرِفُهُ عَنِ مَنْ يَشَاءُ يَكَادُ سَنَآ بَرْقُهُ يَذْهَبُ بِالْأَبْصَارِ (43) يُقَلِّبُ اللَّهُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ﴾

“Görmez misin ki Allah bulutları (dilediği yere) sürüklüyor; sonra onları bir araya getirip üst üste yığıyor. İşte görüyorsun ki bunlar arasında yağmur çıkıyor. O, gökten, sanki oradaki dağlardan da dolu indirir. Artık onu dilediğine isabet ettirir; dilediğinden de onu uzak tutar; bu bulutlardan çıkan şimşegin parıltısı nerdeyse gözleri alır! Allah gece ile gündüzü evirip çeviriyor. Şüphesiz bunda (hakikati gören) gözlere sahip olanlar için mutlak bir ibret vardır.” (Nur 24/43-44)

³⁴² Muhammed Safi, *el-Cedvel fi İ'râbi'l-Kur'ân*, Beyrut, Daru'r-Reşid, I. Basım, 1411/1990, VI, 329.

Bu ayette geçen (تر) kelimesi sadece gözle görme olmayıp, “kalbin bilmesi” (إدراك القلب) anlamına da gelmektedir. Yani “kalp gözüyle görmedin mi” demektir.³⁴³ Zira insan sadece duyularıyla Allah Teâlâ’nın bulutları sürüklediğini göremez, anlayamaz. Bunu ancak Allah Teâlâ’nın insanlara bulutları sürüklediğini bildirmesiyle bilirler. Yani “Yüce Allah suları buharlaştırarak onları bir yerde biriktirip bulut haline getiriyor ve bunları da üst üste yığıyor...” anlamı anlaşılmaktadır.³⁴⁴

Bu ayet-i kerime Yüce Allah’ın insanoğlundan kendisinin azametini ve büyüklüğünü görmesi için düşünmesini istediği kozmolojik bir sahne olup, bu bakımdan kâinat, Allah’ın bilgisi ve ona imana ulaşmak için hareket eden bir okul mahiyetindedir.³⁴⁵ Buradaki görme de yakînî bilgiye götüren hakiki bir bilgi edinme yöntemidir.

“Ra’â” kökünden gelen ayrı bir kelime de (أَرَأَيْتَكَ) olup, muhatabın haliyle ilgili soru sorma anlamı taşımaktadır. Nitekim şu ayet-i kerîmede Yüce Allah şöyle buyurur:

﴿ قَالَ أَرَأَيْتَكَ هَذَا الَّذِي كَرَّمْتَ عَلَيَّ لَئِنْ أَخَّرْتَنِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَأَحْتَنِكَنَّ ذُرِّيَّتَهُ إِلَّا قَلِيلًا ﴾

“(Yine İblis) dedi ki: “Şu benden üstün kıldığını gördün mü? Yemin ederim ki, eğer beni kıyamet gününe kadar ertelersen, pek azı hariç, onun zürriyetini kendi buyruğum altına alacağım.” (İsrâ 17/62) buyurmaktadır. İblis’in demek istediği şudur: “Ona secde etmemi istemekle benden üstün kıldığın bu şeyi bana bildir, anlat!” Burada takdir edilen (هذا), bu fiilin ilk mefulü olup, ism-i mevsûl olan (الذي) onun sıfatıdır. İkinci meful ise, kendisine sılanın delâlet etmesi sebebiyle mahzuftur. (هذا) kelimesi mübtedâ olduğu için istifham harfî hazfedilmiştir. İsm-i mevsûl sılasıyla beraber bu kelimenin haberidir. Bu durumda anlam şu şekildedir: “Söyle bana! Benden daha şerefli kıldığın bu mu?” Bu söz küçümseme ve aşağılama amacıyla söylenmiştir.³⁴⁶

³⁴³ Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, VI, 288.

³⁴⁴ Muhammed Ebu Zehra, *Zehratü’t-Tefâsîr*, X, 5204.

³⁴⁵ Muhammed Fadlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, XVI, 338.

³⁴⁶ Ebussuûd, *İrşâdü’l-Akli’s-Selîm*, V, 183.

O halde ru'yet araştırma, akıl yürütme ve derin tefekkür sonucunda oluşan ileri seviyede bir ilim/bilgidir. Akıl yürütme ve düşünmenin ileri bir seviyesi sayesinde zihinde yerleşen bilginin bu üst düzeyine ulaşmak için ilave bir anlayış düzeyine de ihtiyaç vardır.³⁴⁷

G. Yakîn (اليقين)

Yakîn kelimesi bilmek ve şüphenin olmaması anlamına gelen يَقِنُ fiilinden türemiş bir kelimedir. Sülâsî يَقِنْتُ يَقْنًا şeklinde kullanılır. Ayrıca şu bablarda da kullanılır: (أَيَقِنْتُ)–(اسْتَيْقَنْتُ)–(تَيَقَّنْتُ) ki bu babların hepsi aynı anlamadır.³⁴⁸ Yakîn kelimesinin zan anlamına gelebileceği gibi zan (الظن) kelimesi de Kur'ân kelime hazinesinde yakîn anlamına gelebilmektedir.³⁴⁹ Şair şöyle der:

تَحْسَبُ هَوَّاسٌ وَأَيَقِنُ أَنِّي بِهَا مُقْتَدٍ مِنْ وَاحِدٍ لَا أُغَامِرُهُ

“Aslan dişi devemi kokladı ve zannetti ki ben kendimi kurtarmak için devemi ona bırakacağım da kendimi tehlikeye ve maceraya atmayacağım.”³⁵⁰

Yakîn kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de Arapçada kullanılmakta olduğu üzere gerçekleşme, şüphenin ortadan kalkması; vehimle, kuşkuyla, tahminle ve zanla karışmamış bilgi anlamına gelir. Yüce Allah'ın varlıkları yakîni olarak bildiğinden bahsedilemez. Zira yakînî olarak bilmek, bir şeyi önce kuşku ile bildikten sonra oluşan bir ilim'dir. Yakînî bilgiye ulaşma süreci, kuşku olma ihtimali bulunan bir bilgi ile ilgili delil ve göstergelerin birikerek kesin bir bilginin oluşması sürecidir. Dolayısıyla Yüce Allah için öncesinde kuşku olan bir durum söz konusu olmadığı için onun yakînî bilgisinden de bahsedilemez. O her şeyi eşit derece bilir (ilim). Bundan dolayı şunu söyleyebiliriz: Her yakîn ilimdir ancak her ilim yakîn değildir.³⁵¹ Bu sebepten dolayı Yüce Allah “marifet” ve “dirayet” kavramlarından münezzeh ve üstündür. “Yakînî marifet”ten bahsetmek mümkün değildir. Zira yakîn ilm'in bir

³⁴⁷ Ğâlib Hasan, *Nazariyyetü'l-İlm fi'l-Kur'ân*, s. 34.

³⁴⁸ el-Cevherî, *es-Sıhah*, II, 1621.

³⁴⁹ Muhammed b. Ebu Bekr ez-Zer'î, *Miftâhu Dâri's-Seâde ve Menşûru Vilâyetu'l-İlm ve'l-İrâde*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, I, 155.

³⁵⁰ a.e., I, 155-156. Bu beytin şairi Ebu Sidre el-Hecmî olup Benî ümeyye şairlerindendir.

³⁵¹ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân*, s. 575.

sıfatıdır. Yakîn'in içinde kuşkuya yer olmayan haber olduğu sonucunu şu ayet-i Kerîme'den de anlayabiliriz:³⁵²

إِنَّ هَذَا لَهُوَ حَقُّ الْيَقِينِ

“Yakîni gerçek budur işte” (Vâkıa 56/96)

Yakîn kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de anlamları birbirine yakın olan sıdk, tasdik, gözle görülür ölüm ve ilim anlamında kullanılmıştır.³⁵³ Yakîn kelimesinin bütün bu delâlet çerçevesi kelimenin gerçek anlamını da muhafaza etmektedir. Hicr ve Müddessir sûrelerindeki kullanımlarda bu açıkça görülebilir:

﴿وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّىٰ يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ﴾

“Ve sana ölüm gelinceye kadar Rabbine ibadet (kulluk) et!” (Hicr 15/99) Yakîn burada ölüm anlamındadır. Zira yaratılmış olan her şey ölümle karşılaşacaktır. Ayetin anlamı, diri olduğun sürece, aksatmaksızın ibadetine (kulluğuna) devam et demektir.³⁵⁴ Müddessir sûresindeki ﴿حَتَّىٰ أَتَانَا الْيَقِينُ﴾ “Nihayet bize ölüm gelip çattı.” (Müddessir 74/47) ayetinde de aynı anlamda kullanılmıştır. Buradaki yakîn kelimesinin ölüm anlamına kullanılması uygundur, zira ölümün her diri için söz konusu olacağı bilinen bir gerçektir.³⁵⁵ Bu sebeple buradaki ölüm kaçınılmaz olan şey³⁵⁶ ve onun öncülleri³⁵⁷ anlamına gelmektedir. Zira mümin ya da kâfir bir kişi öldüğünde diriliş ve kıyamı görecekler; mümin kişi kendi tasdik ve yakîninin doğruluğunu; kâfir de diriliş ve yeniden yaratılışla ilgili inkâr ettiği şeyleri görecekler.

Tasdik ise ancak kişinin doğru olduğunu kabul ettiği şeyle ilgili yakîne ulaşmışsa kullanılır. (وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ) “Ahirete de bunlar kesinlikle iman ederler, onu tasdik ederler.” (Bakara 2/4) Ayetteki (يوقنون) kelimesi (يصدقون): “tasdik etme, kesin iman etme” anlamındadır.

³⁵² Ebussuud, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, VIII, 202; Tahir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXVII, 350.

³⁵³ ed-Dameğânî, *Islâhu'l-Vücuḥ ve'n-Nezâir*, thk. Abdulaziz Seyyid, II. Basım, Beyrut, Dâru'l-İlm, 1977, s. 504.

³⁵⁴ Ebussuud, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, V, 93. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 140.

³⁵⁵ Tahir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXIX, 328.

³⁵⁶ Muhammed Fadlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, XXIII, 227.

³⁵⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 182; Ebussuud, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, IX, 62.

Yüce Allah kullarına Kur’ân’ın, Hz. Peygamber’e ve onun getirdiklerine inananlar için bir hidayet kaynağı olduğunu haber vermiştir. Müminler de kendilerine gelen beyyineleri ve hidayeti tasdik etmektedirler.³⁵⁸ Ayette ahiret hususundaki kanaatten yakîn diye bahsedilmesi zihinde bir tatmin ve kesin kanaat oluşması sebebiyledir.³⁵⁹ Burada tasdik seviyesine, şek ve şüphenin ortadan kalkmasından sonra ilm’in tam olarak yerleşiklik kazanması ile ulaşılmaktadır.³⁶⁰

Ebussuûd ve Zemahşerî de yorumlarında buna yakın ifadeler kullanmışlardır: İkân yani yakînî bilgiye ulaşmış olmak, şek ve şüphenin ortadan kalması sebebiyle ilm’in sabit hale gelmesidir.³⁶¹ Bu seviyeye akıl yürütme ve istidlal yoluyla ulaşılır ki ikân, bu noktada iman ve ilm’den daha dar kapsamlıdır.³⁶²

Sıdk kelimesinin delâleti de bu anlamdadır. Nitekim ﴿وَجِئْتُكَ مِنْ سَبَإٍ بِنَبَإٍ يَقِينٍ﴾ “Sebe’den sana çok doğru (ve önemli) bir haber getirdim” (Neml 27/22) ayetinde İbn Abbas (بِنَبَإٍ يَقِينٍ) ifadesinin sadık haber anlamına geldiğini ifade eder.³⁶³ Aynı ifadenin “doğru haber” manasına geldiği de İbn Abbâs’tan gelen rivayetler arasındadır.³⁶⁴

Yakîn kelimesi ayrıca (وَمَا قَتَلُوهُ يَقِينًا) “Onu kesinlikle öldürmediler” (Nisâ 4/157) ayetinde olduğu gibi bir fiil konusunda kesinliğe ulaşmış tam bilgi anlamına da gelmektedir. Bazı müfessirlerin yorumuna göre bu ayetteki anlam biraz farklı olup, “onu, yakînî ve kesin bilgi kendilerinde oluşturacak şekilde, öldürmediler, onun ölümüne emin olamadılar” şeklinde anlamlara da gelebilmektedir. Arapçada قَتَلْتُهُ عَلِمًا denildiğinde “kesin olarak onu öldürdüm” anlamı kastedildiği gibi, söz konusu ayette de “bu kesinliğe ulaşamadılar” anlamı vardır.³⁶⁵ Taberî de tefsirinde bu anlamı tercih etmiş ve öldürdükleri kişinin İsa (a.s.) olduğu yönündeki zanlarının kesin ve yakînî

³⁵⁸ Taberî, **Câmi’u’l-Beyân**, I, 253.

³⁵⁹ et-Tûsî, **et-Tibyân fî Tefsîri’l-Kur’ân**, I, 58. Ayrıca bkz. Tabersî, **Mecmau’l-Beyân**, I, 124.

³⁶⁰ Said el-Havvâ, **el-Esâs fî’t-Tefsîr**, Dâru’s-Selâm, Kahire, 1405/1985, II. Basım, I, 68.

³⁶¹ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, I, 137; Ebussuûd, **İrşadü’l-Akli’s-Selîm**, I, 32.

³⁶² Tahir b. Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, I, 240; Muhammed Fadlullah, **Min Vahyi’l-Kur’ân**, I, 109.

³⁶³ Nisâburî, **el-Vasît fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-Mecîd**, II, 375.

³⁶⁴ Suyûtî, **ed-Dürri’l-Mensûr fî’t-Tefsîri bi’l-Me’sûr**, Beyrut, Dâru’l-Fikr, I. Basım, 1403/1983, VI, 350.

³⁶⁵ Bkz. İbn Kuteybe, **Ğarîbu’l-Kur’ân**, thk. Ahmet Sakr, Daru İhyâi’l-Kütübi’l-Arabiyye, 1958, s. 137; **Tefsîru Mukatil b. Süleyman**, I, 420; Ebussuûd, **İrşadü’l-Akli’s-Selîm**, II, 252. Ayrıca bkz. Isfehânî, **el-Müfredât fî Ğarîbi’l-Kur’ân**, s. 575.

olmadığı şeklinde bir açıklama getirmiştir. Onlar öldürdükleri kişinin İsa (a.s.) olduğu yönünde de şüphe içindedirler.³⁶⁶

Bu ayetin tefsiri ile ilgili İbn Âşûr'un yorumları, üzerinde daha fazla durmayı gerektirecek niteliktedir. O (وما قتلوه يقيناً) ifadesinin, bu kişilerin Hz. İsa'yı öldürmelerinin kesinlikle gerçekleşmediği anlamını taşıdığını ancak ayetteki “و” harfinin hal anlamına da alınabileceğini bu durumda ise ayetin anlamının “onlar yakînî olarak onu öldürmediler, onu öldürdüklerine dair bir yakîne ulaşamadılar” anlamına geleceğini belirtmiştir. Ona göre ayetteki “katl” (قتل) kelimesinin “bir şeyi yapmaya imkân bulmak ve ona üstünlük sağlamak” anlamına da gelmesi mümkündür ki bu durumda ayetteki قتلوه ifadesindeki mansub zamir (و) ilim anlamına gelmekte ve ayet “ilim noktasında yakînî bilgi elde etmediler” anlamı taşımaktadır.³⁶⁷

Şu ayet-i Kerîme’de yakîn kelimesi “gözle görme/muâyene ve müşahede”³⁶⁸ anlamına gelmektedir:

﴿كَأَلَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ . لَتَرَوُنَّ الْحَجِيمَ . ثُمَّ لَتَرَوُنَّهَا عَيْنَ الْيَقِينِ﴾

“Hayır! Eğer kesin bilgi ile bilseniz, elbette cehennemi görürsünüz. Sonra, yemin olsun ki, cehennemi yakîn gözüyle göreceksiniz.” (Tekâsür 102/5-7) Yakîn kelimesinin bu anlamda kullanılması lafzı hakiki delâlet alanından çıkaran bir tahsis sonucu olmuştur ki, bu, lafzın bağlam içerisindeki kullanımının takip edilmesiyle anlaşılabilir bir durumdur. Buna göre (كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ) ve (ثُمَّ لَتَرَوُنَّهَا عَيْنَ الْيَقِينِ) ayetleri ilmin dereceleri ile ilgili iki ayrı semantik anlam taşır. Bunlardan ilki, içinde kuşku olmayan bir ilim olup ayette (لو: şayet) kelimesinin cevabı hazfedilmiştir. Bu cevap şu şekilde takdir edilir: “Eğer bu konuda yakîn derecesinde bir ilminiz olsa, bu sizin çoklukla övünmenize mani olurdu.” Ayrıca bu tür bir ilim, içinde herhangi bir ihtimali de barındırmaz. Dolayısıyla ilk ayetteki yakîn kelimesi marifet; ikincisi ayetteki ise müşahede anlamındadır.³⁶⁹ Çünkü (ثُمَّ لَتَرَوُنَّهَا عَيْنَ الْيَقِينِ) ayetindeki yakîn

³⁶⁶ Taberî, *Câmi’u’l-Beyan*, VII, 661; Suyûtî, *ed-Dürrü’l-Mensûr*, II, 728.

³⁶⁷ Tahir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, VII, 23. Ayrıca bkz. Muhammed Ebu Zehra, *Zehratü’t-Tefsîr*, IV, 1953; Maturîdî, *Tevîlâtü’l-Kur’ân*, IV, 103.

³⁶⁸ Suyûtî, *ed-Dürrü’l-Mensûr fi’t-Tefsîri bi’l-Me’sûr*, VIII, 611; Nîsâburî, *el-Vasît fi Tefsîri’l-Kur’âni’l-Mecîd*, IV, 549; Mukatil b. Süleyman, *Tefsîru Mukatil b. Süleyman*, IV, 820; Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, X, 174.

³⁶⁹ Tabatabâî, *el-Mîzân fi Tesîri’l-Kurân*, XX, 352; Muhammed Fadlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, XXIV, 394.

zihinsel bir suretin oluşması şeklinde değil de duyularla ulaşılabilen bir yakîn olduğu için gözle müşahade anlamınadır. Dolayısıyla ihtimal niteliğinde de olsa hiçbir şüpheyeye açık değildir. Zira hakikat duyu ve vicdana kendisini zorunlu olarak kabul ettirir.³⁷⁰

İbn Atiyye de (ö. 546) (اليقين) “yakîn”in ilim mertebelerinin en üstünü, (عين اليقين) “ayne’l-yakîn”in ise ilmin hakikati ve gayesi olduğunu belirtir.³⁷¹ “İlim” kelimesinin “yakîn” kelimesine izafeti beyânî bir izafettir. Zira yakîn bir ilimdir. Anlamı, “eğer vakıya uygun bir şekilde bilseydiniz (ilim edinseydiniz) yaptığınız şeyin çirkinliği sizin için anlaşılır olurdu” demektir. Ancak onların bu konuda, kendi halleriyle ilgili bilgisi/ilmi, vehim ve kuruntulardan ibaret olan bir cehalettir (cehl-i mürekkep). Bu ifade, onların doğru ilmi elde etme noktasındaki eksiklik ve yetersizliklerini gösteren bir nida ve sesleniştir ki buradaki hitap müşrikleredir. Zira bu konuyu müminler “ilm-i yakîn” ile bilmektedirler. “İlm-i yakîn” (علم اليقين) terkibi ilmî bir terim olarak kullanılmaya başlanmış ve aklın bilgi elde etme yollarıyla ilgili özel bir durumu gösteren teknik bir terim haline gelmiştir.³⁷²

(عين) kelimesinin bu ayette ifade ettiği delâleti, yakîn’in bizzat kendisi olan görme eylemidir. Zira görme yoluyla bir şeyin açık hale gelmesi, diğer yollardan daha üstündür. Bu yüzden bu tür bir bilgi edinme aynen’l-yakîn (عين اليقين) olarak isimlendirilmeye en layık olandır. Dolayısıyla burada (عَيْن) kelimesi, “nefs” yani “bizzat kendi, aynısı” anlamındadır. (علم اليقين) de gözlerinizin önünde olan kesin bilinenin bilgisi anlamına gelir.³⁷³

Vâkıa sûresi 95. ayetindeki³⁷⁴ (يقين) lafzına gelince burada “yakîn” kelimesi “hak” kelimesine izafe edilmiştir ki bu terkinin anlamı, “mutlak olarak kesinliğine hükmedilen ilim”dir. Bu terkip, eş anlamlı iki kelimenin anlam bakımından mübalağa yapmak maksadıyla birbirine izafe edilerek isim tamlaması oluşturulması

³⁷⁰ Muhammed Fadlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, XXIV, 395; Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, I, 174; *Tefsîru Mukatil b. Süleyman*, IV, 820.

³⁷¹ el-Kâdî Muhammed Abdu’l-hak ibn Atiyye el-Endülîsî, *el-Muharraru’l-Vecîz fi Tefsîri’l-Kitabi’l-Aziz*, thk. Abdüsselam Muhammed, Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, I. Basım, 1413/1993, V, 519.

³⁷² Tahir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, XXX, 522.

³⁷³ Ebu’l-fadl Muhammed el-Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî fi Tefsîri’l-Kur’âni’l-Azim*, thk. Muhammed el-Arab, Beyrut, Dâru’l-Fikr, 1417/1997, XVI, 403-404.

³⁷⁴ (إِنَّ هَذَا لَهُوَ حَقُّ الْيَقِينِ) “Kesin/yakîni gerçek budur işte.” (Vakıa 56/95)

tarzındadır. Bu durumda tamlama, “yakînin yakîni”, yani “yakîn/kesin bilgi noktasında varılabilecek en son nokta” anlamına gelmiş olur.³⁷⁵

İbn Atiyye bu yorumun, ayetle ilgili yapılan en iyi yorum olduğunu düşünür ve bu ifadenin yakînin bizzat kendisi ve hakikati olduğunu söyler.³⁷⁶ “Hakka’l-yakîn” (حق اليقين) ifadesi, nefis ve zihinde oluşan hak ve hakikatin derinliğini ifade eder ve zihin, diğer kanaat ve ihtimallerin ona yaşatamayacağı sarsılmaz güçlü bir hakikat halini yaşar.³⁷⁷

Râğıb el-İsfahânî’nin yorumu şu şekildedir: *Yakîn*, *ilm*’in sıfatlarından olup *marifet*, *dirayet* ve aynı kategorideki benzeri diğer durumlardan farklıdır.³⁷⁸

Özetle, yakîn; zan, şüphe ve şek seviyesinin üzerinde, bunların üzerine çıkmış bir ilim olup zihinde sarsılmaz, güçlü ve teyit edilmiş bir güvenlikle sabit bulmuş hakikati dile getirir. Açıktır ki ilmin bu derecesi aklın harekete geçmesiyle oluşup, gelişim ve yükselmeye müsaittir. Bu bakımdan Kur’ân kelime hazinesinde üç ayrı terim karşımıza çıkar. Bunlar (علم اليقين), (عين اليقين), (حق اليقين) terimleridir. Bunların ilki olan (علم اليقين) delilin gücü ve burhanın sağlamlığı ile zihne güçlü bir şekilde yerleşen bilgi/marifettir. İkincisi (عين اليقين) ise, müşahede ve gözle görme yoluyla sabit ve hâsıl olan bilgi/marifettir. Üçüncüsü ise (حق اليقين) ilim ve müşahede sonucu ortaya çıkan bilgi/marifettir.³⁷⁹

İnsan araştırma sonucunda salt hakikate ulaşabilir ve ulaştığı bu neticeyi ispata yönelik deliller ileri sürebilir. Ancak bazıları da zihninde itminan seviyesinde bildiği bu haktan saparak onu gizler, inkâr, tekzip yoluyla bâtıl olana sapar:

﴿وَحَدُّوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَا أَنْفُسُهُمْ﴾

“*Ve vicdanları bunlar(ın doğruluğun)a tam bir kanaat getirdiği halde, zulüm ve kibirlerinden ötürü onları bile bile inkâr ettiler.*” (Neml 27/14) Ayet-i kerimesinin açıklamak istediği bu husustur. Ayette c-h-d (حد) kelime köküyle ifade edilen inkâr, kalplerinin yakîni olarak bildiği, Allah katından olduğuna kesin kanaat getirdikleri

³⁷⁵ el-Âlûsî, **Rûhu’l-Meânî**, XV, 247; Ebussuûd, **İrşâdü’l-Akli’s-Selîm**, VIII, 202.

³⁷⁶ İbn Atiyye el-Endülîsî, el-Muharraru’l-Vecîz, V, 255; Tahir b. Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, XXVII, 350.

³⁷⁷ Muhammed Fadlullah, **Min Vahyi’l-Kur’ân**, XXI, 347.

³⁷⁸ el-Âlûsî, **Rûhu’l-Meânî**, XVI, 404.

³⁷⁹ Ğâlib Hasan, **Nazariyyetü’l-İlm fi’l-Kur’ân**, s. 34.

şeyi yalanlama, gerçek olmadığı söyleme demektir. Bu, onların bu bilgiye ulaşmalarına rağmen gösterdikleri inatları sebebiyledir. İbn Abbas şöyle der: Bu ayetlerin Allah katından olup sihir olmadığı yönünde³⁸⁰ onların kalplerinde yakînî bilgiler vardı.”³⁸¹

Zeccâc şöyle der: Burada, Musa (a.s.)’nın getirdiklerine karşı onun Allah katından olduğunu bildikleri halde şirk ve büyülenme sebebiyle inkâr ettiler anlamı vardır.³⁸² Âlûsî ve Zemahşerî ayette geçen istîkân (استيقان) kelimesinin îkân (ايقان)’a göre daha güçlü bir bilgi durumunu ifade ettiği görüşündedir. Yani ayetin anlamı, onlar ayetlerin Allah katından geldiğini yakînen bildikleri,³⁸³ bu noktada zihinlerinde yerleşik bir kanaat hâsıl olduktan sonra ve akıllarında hakikatin bu olduğu belirlediği halde³⁸⁴ onları yalanladılar demektir. Dolayısıyla bu bilgilerini hayatlarına ve inançlarına yansıtmadıkları için de kâfir olmuşlardır.

İstîkân (استيقان) olarak ifade edilen ilim, kalpleri, akılları ve zihinleri/nefsleri ile vardıkları bir şey iken, inkârları dilleriyle olmuştur.³⁸⁵ Bu şekilde Allah’ın açık ayetleri olduğuna inandıktan ve bu konuda istîkân (استيقان)’a ulaştıktan ve onun bir sihir olmadığını da bildikten³⁸⁶ sonra bunun açıkça bir sihir olduğunu ileri sürerek³⁸⁷ inkâr etmede son hadde ulaşmışlardır.

Ayette geçen (جحدوا: inkâr ettiler) kelimesinin burada belağatin inceliklerini ilgilendiren bir anlamı vardır. Zira ce-ha-de (جحد) fiili ve onun mastarı olan “cuhûd” (جحد) kelimesinin kök anlamı akılda sabit olan şeyi inkâr etmek, aklen olmadığı bilinen bir şeyi de var saymaktır. O kişiler hak ve hakikati sözleriyle inkâr etmekte, ancak nefisleri ve zihinleri açık olarak onun gerçek olduğu hususunda yakîn seviyesinde ilme ulaşmıştır. Bu yüzden bu ilmin inkâr edilip yadsınmasına hiçbir yol

³⁸⁰ Taberî, *Câmi’u’l-Beyan*, XVIII, 23.

³⁸¹ Nisâburî, *el-Vasît fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-Mecîd*, III, 370.

³⁸² Nisâburî, *el-Vasît fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-Mecîd*, III, 370; Ebussuûd, *İrşâdü’l-Akli’s-Selîm*, VI, 275.

³⁸³ el-Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, XI, 252; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 192.

³⁸⁴ Tahir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, XIX, 232.

³⁸⁵ Tusî, *Mecmau’l-Beyân*, VII, 333; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 192.

³⁸⁶ Maturîdî, *Tevîlâtü’l-Kur’ân*, X, 365.

³⁸⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 192-193.

olmadığı halde umûmî kabuller, çevre ve yanlış akımlar onları, bunun inkâr edilmesi ve üstünün örtülmesine sürüklemiştir.³⁸⁸

Buna göre insan fikrî çabaları ve kendi ilmî serüveni sonucunda belirli bir sonuca ulaşabilir, ancak bu sonucu ve geldiği noktayı gizleyebilir. Bu tür bir inkâr ve cuhûd, görünüşte olup kök salmış gerçek bir durum değildir. Hakikat bu durumun tamamen aksinedir. Yakîn'in de insan üzerinde subjektif bir hakimiyeti ve sahibini bu yakîni bilgiyi ifade etmeye zorlamaya gücü olmayabilir. Nitekim ele aldığımız ayet-i kerime buna işaret etmektedir.³⁸⁹

H. Şuûr (الشعور)

Şuur, insanın duyu organları vasıtasıyla bilme, akıl yürütme, anlama ve idrak etme yetisidir. Bu nedenle bilgine, şair denmiştir. Çünkü o, başkaların farkına varmadığı ince manaların farkına varandır. Şiâr, savaşta kullanılan işaret manasıdır. “شعائر الله” (Allah'ın şeâiri) puta tapıcılık, küfür ve tanrıtanımazlık şekillerine aykırı olarak, Allah'a ibadetin saf şeklini temsil eden işaret ve sembollerdir. “ليتني علمت” demek “ليت شعري” demektir.³⁹⁰

“الشعور” bilmek ve hissetmektir. “مشاعر الإنسان” insanın hisleri manasına gelmektedir. “شعرت كذا” ise “ince detaylarıyla bildim” demektir. “الشعر” (şiir) aslen “detaylı bilgi” manasına gelmekle birlikte sonraları “kâfiyeli ve vezinli söz kümeleri” için kullanılmıştır. Ayrıca Araplar elbisenin ince astarına da “şiar” derler.³⁹¹

“الشعور” henüz sebat derecesine ulaşmamış idrak ya da anlaşılabilen şeylerin zekâ merkezine ulaşmasının ilk merhalesidir.³⁹²

Şuur Allah'ın sıfatlarından değildir. Çünkü Allah'ın ilmi mükemmel ilimdir. Allah eşyanın hakikatının tam keşfine sahiptir. Şuur ise yukarıda işaret ettiğimiz gibi

³⁸⁸ Muhammed Ebu Zehra, *Zehratü't-Tefâsîr*, X, 5438-5439.

³⁸⁹ Gâlib Hasan, *Nazariyyetü'l-İlm fi'l-Kur'ân*, s. 35.

³⁹⁰ İbn Fâris, *Makâyisul-Lüga*, III, 194; Cevherî, *Sihah*, II, 699; İbn Sîde el-Endülûsi, *el-Muhkem*, I, 222.

³⁹¹ Bedruddin ez-Zerkeşi, *el-Burhan fi Ulumi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl, Beyrut, Daru'l-Marife, t.y., IV, 158; Râğib el-İsfahanî, *Müfredat*, s. 262; Nisaburî, *Garâibu'l-Kur'ân*, I, 172.

³⁹² Nisaburî, *Garibu'l-Kur'ân*, I, 255.

henüz sebat derecesine gelmemiş bilgidir. Dolayısıyla şuur bilinenler hakkında tam bir kanıtı sahip olmayan insanın vasfıdır.

“الشعور” kelimesi Kur’ân’da çoğu yerde geniş zaman formülünde gelmiştir. Örneğin: “يشعرون” yirmi bir defa, “تَشْعُرُونَ” dört defa ve bir defa “وما يشعركم” şeklinde gelmiştir.³⁹³

Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَئِنْ جَاءَتْهُمْ آيَةٌ لَيُؤْمِنُنَّ بِهَا قُلْ إِنَّمَا الْآيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ وَمَا يُشْعِرُكُمْ أَنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾

“Kendilerine bir mucize gelirse ona mutlaka inanacaklarına dair kuvvetli bir şekilde Allah'a ant içtiler. De ki: Mucizeler ancak Allah katındandır. Ama mucize geldiğinde de inanmayacaklarının farkında mısınız?” (En’âm 6/109) Ayette geçen “وما يشعركم” ibaresi “وما يدريكم إيمانهم” (onların inanacaklarını sizlere bildiren ne ki!) manasındadır.³⁹⁴

“يشعرون”, “أشعر”, fiilinden türetilmiştir. Allah Teâlâ şöyle buyurur:

﴿وَلِيَتَلَطَّفَ وَلَا يُشْعِرَنَّ بِكُمْ أَحَدًا﴾

“Çok ihtiyatlı davransın ve hiçbir kimse sizi duyup anlamasın.” (Kehf 18/19) Yani “وَلَا يُشْعِرَنَّ” ibaresi “وَلَا يَعْلَمَنَّ بِكُمْ أَحَدًا” (sizleri kimseye fark ettirmesin: Onların, sizleri fark etmesine neden olacak bir şey yapmasın) manasındadır.³⁹⁵

Bunların hepsi ilmin ilk mertebesi sayılan şuurla ilgilidir. Zira bu bilgiler, görme yoluyla elde edilen his ve sezinin gibi zahiri delillere dayanmadığı için Tahakkuk etmemiş idraktır. Nitekim bir ayette şöyle buyrulur:

﴿وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ وَلَكِنْ لَا تَشْعُرُونَ﴾

“Allah yolunda öldürülenlere de ölü demeyin. Onlar diridir ama siz anlamazsınız.” (Bakara 2/154) Ayette “لا تعلمون” değil “لا تشعرون” ifadesi de bu sebeple kullanılmıştır. Allah müminlere onların hayatta olduğunu haber verdiği için müminler onların hayatta olduğunu bilmişlerdir. Bu konuda müminlere herhangi bir cehalet isnat edilemeyeceği halde “لا تشعرون” ifadesi kullanılmıştır. Zira her bilinen

³⁹³ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu’cemü’l-Müfreh li Elfâzi’l-Kur’ân*, “ش ع ر” md.

³⁹⁴ Vahidî en-Nisâbü’rî, *el-Vasîd*, II, 311.

³⁹⁵ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XV, 214; Zemahşeri, *el-Keşşâf*, III, 201.

hissedilmeyebilir. Bildiğimiz her şeyi duyu organlarımızla hissetmemiz şart değildir.³⁹⁶

“شعر” (şe-a-ra) kelimesi, öngörü/hissiyat, muhakeme ve idrak manalarına gelir. Başka bir deyişle şeyleri dış duyu ile değil kalp gözü ve öngörü/hissiyatıyla bilmektir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَاتَّبِعُوا أَحْسَنَ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكُم مِّن رَّبِّكُم مِّن قَبْلِ أَن يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ بَعَثَةً وَأَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ﴾

“Ve uyun Rabbinizden size indirilen en güzel kitaba, Kur’ân’a, ansızın ve siz hiç anlamadan size azap gelip çatmadan önce.” (Zümer 39/55) Bunların hepsi kelimenin dilsel manalarıdır.³⁹⁷

“شعور” kelimesi ile ilgili başka bir ifade “شعائر الله” ifadesidir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِن شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَن يَطَّوَّفَ بِهِمَا﴾

“Şüphe yok ki Safâ ve Merve, Allah’ın alâmetlerindendir. Artık kim hac veya umre etmek için Kâ’be’yi tavaf edip Safâ ve Merve arasında koşarsa suçsuzdur.”³⁹⁸ Ayrıca bu ifade Mâide ve Hac surelerinde de Hac faaliyetleri manasında kullanılmıştır.³⁹⁹

Taberî şöyle der: “مِن شَعَائِرِ اللَّهِ” ifadesi “Allah Teâlâ’nın alametlerindendir” anlamına gelmektedir. Allah o alametler yanında ibadeti emretmiştir. Müminler o alametlerin yanında dua ederler ve Allah’ı zikrederler.⁴⁰⁰

“الشَّعَرُ” (çoğulu “الأشعار”) saç, kıl ve tüy manalarında kullanılır. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُم مِّن يُبُوتِكُمْ سَكَنًا وَجَعَلَ لَكُم مِّن جُلُودِ الْأَنْعَامِ بُيُوتًا تَسْتَخِفُّونَهَا يَوْمَ ظَعْنِكُمْ وَيَوْمَ إِقَامَتِكُمْ وَمِنْ أَصْوَابِهَا وَأَوْبَارِهَا وَأَشْعَارِهَا أَثْنَا وَمِئَاتًا إِلَى حِينٍ﴾

“Allah, evlerinizi oturma ve dinlenme yeri yaptı ve davarların derilerinden, göç gününüzde de, konak gününüzde de taşıyabileceğiniz çadırlar yapmanızı sağladı ve

³⁹⁶ Bedrüdün ez-Zerkeşi, *el-Burhan fî Ulumi’l-Kur’ân*, IV, 158.

³⁹⁷ Taberî, *Camîu’ l-Beyan*, IV, 17.

³⁹⁸ Bakara 2/158.

³⁹⁹ Maide 5/21; Hac 22/32, 36.

⁴⁰⁰ Taberî, *Camîu’l-Beyân*, II, 710.

yünlerinden, yapağlarından, tüylerinden bir zamana dek kullanacağınız ve alıp satacağınız eşyalar meydana getirmenizi temin etti.” (Nahl 16/80)

“الشَّعْرَ” (şîir) 6 yerde varit olmuştur.⁴⁰¹ Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشَّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْآنٌ مُبِينٌ﴾

“Biz, ona şîir belletmedik ve bu, ona yakışmaz da; bu, ancak bir öğüttür ve her şeyi açıklayan Kur’ân’dır.” (Yasin 36/69) Yani, Muhammed şair değil ona indirdiğimiz Kur’ân da şîir değildir.⁴⁰²

“الشُّعْرَاءُ” (şuarâ) kelimesi “شاعر” (şâir) kelimesinin çoğulu olup “şairler” anlamına gelmektedir. Şair, şîir söyleyen veya yazan kimseye denir. Hayal gücü geniş olan, duyarlı, duygulu kimse için de “şair” kelimesi kullanılır. Kur’ân’da, gerçek dışı hayaller peşinden koşan, doğruları söylemekten kaçınan ve maddi çıkar peşinde olan şairler yerilmiştir.⁴⁰³

﴿وَالشُّعْرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ . أَلَمْ تَرَ أَنَّهُمْ فِي كُلِّ وَادٍ يَهِيمُونَ . وَأَنَّهُمْ يَقُولُونَ مَا لَا يَفْعَلُونَ﴾

“Şairlere de akılsızlar ve ziyankârlar uyar.”⁴⁰⁴ Görmez misin ki hiç şüphe yok, onlar, her vadide sersemce dolaşıp dururlar. Ve hiç şüphe yok ki onlar, yapmadıkları şeyleri söylerler” (Şuarâ 26/224-226)

İ. İdrak (الإدراك)

İdrak (الإدراك), sonuna ulaşan her şeydir. “Edrake” (أدرک), “yüdrükü” (يدرك), “idrâken” (إدراكا), idrak etmek, ulaşmak demektir. Âkil-bâliğ olma yaşına ulaşan çocuklar için, “çocuk idrak etti” denilir.

ed-Derakü (الدَّرَكُ), kuyunun dibi, parça ip, birbirine eklenince uzatılmaya yarayan ip parçası anlamlarına gelmektedir.⁴⁰⁵ İdrak, bir şeyin yok olmasıdır. İlim öğrenme yollarından bir yoldur. Ancak mevcut olan şeyler için kullanılır. Mevcut

⁴⁰¹ Muhammed Fuâd Abdülbakî, **Mu’cemü’l-Müfehres li-Elfâzı’l-Kur’ân**, “ش ع ر” md.

⁴⁰² Zemahşerî, **el-Keşşâf**, V, 101.

⁴⁰³ Muhammed Fadlullah, **Min Vahyil-Kur’ân**, XVII, 177.

⁴⁰⁴ Ayetin buraya kadar olan bölümü Ebû Zehrâ’nın Zehrâtü’t-Tefâsîr adlı eserindeki yorumuna göre manalandırılmıştır. Bkz. **Zehrâtü’t-Tefâsîr**, X, 5419.

⁴⁰⁵ Ebu Bekir b. Düreyd el-Ezdî, **el-İştikak**, thk. Abdüsselam Harun, Kahire, Mektebetü’l-Hanci, 1958, s. 30; Bkz. a.m., **Cemheretü’l-Lüğa**, II, 254.

olmak, belirlenebilen şeyler içindir. Bu da hissetmek gibi bir vasıta ile gerçekleşir. Bazen görmekle veya duymakla da gerçekleşebilir.⁴⁰⁶

De-ra-ke (دَرَكَ), bir şeyi elde edene kadar uğraşmak, yani ona ulaşmak, ondan ihtiyacını görmek, sonuca varmak, netice almaktır. Tencereyi ele geçirmek, kaplarına kavuşmak, ayakların birbirine kavuşması, sonradan gidenlerin öncekilere ulaşması gibi anlamlara gelir. Hanım şairlerden Hanse şiirinde şöyle ifade ediyor:

اذهب فلا يبعدنك الله من
رجل دراك ضيم و طلاب بأوتار

“Git Allah seni adamdan uzak kılmasın / Zarar vermeyi engelleyip hakkını şiddetle istesin”

“Derrâke” (دَرَكَ)’nin buradaki manası, adamın istediğine ulaşması, demektir. “Derake” (دَرَكَ) ise “edrake” (أَدْرَكَ) manasında olup, “ulaştı, elde etti” demektir. Ve şu sözde ifadesini bulmaktadır: (اللهم أعني على درك الحاجة) “Ya Rabbi! İhtiyaçlarımı elde etmemde, yani ona ulaşmamda bana yardım et.”

Genel anlamıyla tabi olmak ve katılmak manalarına da gelmektedir. Mesela yanlış görüşler doğrulara karıştı, doğrular yanlışları karşıladı denir. Dalgıcın denizin dibine ulaştığını (بَلَغَ الْغَوَّاصُ دَرَكَ الْبَحْرِ) ifade ederken de aynı kelime kullanılır.

Yine ifade ettiği manalardan biri ateşin en altı, cehennemin dibidir.⁴⁰⁷ Ayet-i Kerîme’de yüce Mevla şöyle buyurmaktadır:

﴿إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ﴾

“Muhâkkak ki münafiklar cehennemin dibinde, en alt katındadırlar.” (Nisâ 4/145)

ed-Derkü’l-esfel: Cehennemin en alt katıdır. Cehennem ateşi yedi kattır. Burada böyle isimlendirilmesinin nedeni üst üste gelip birbirini takip etmesi ve birbirine girmesidir.

“Derake” (دَرَكَ) veya “derke” (دَرَكَ) şeklinde, “ra” (ر) harfini harekeli veya sakın olarak okumak mümkündür.⁴⁰⁸

⁴⁰⁶ Ebu Hilal el-Askerî, **el-Furûku’l-Luğaviyye**, s. 71.

⁴⁰⁷ Zemahşerî, **Esâsu’l-Belağa**, s. 217-218.

⁴⁰⁸ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, I, 568.

Vahidî, “edrâk” (أَدْرَاك) kelimesine menziller manasını vermiştir, yani cehennem menzilleri demiştir. Her menzili “derk” olarak ifade demiştir.⁴⁰⁹

“Derk” kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de birbiri ardından veya öncekilerle bir araya gelmek manasında kullanılmıştır. Araf sûresinde Yüce Mevla şöyle demektedir:

حَتَّىٰ إِذَا ادَّارَكُوا فِيهَا جَمِيعًا قَالَتْ أُخْرَاهُمْ لِأُولَاهُمْ رَبَّنَا هَؤُلَاءِ أَضَلُّونَا فَآتِهِمْ عَذَابًا ضِعْفًا مِّنَ النَّارِ

“Öyle ki hepsi birbiri ardından orada (cehennemde) toplanınca, oradakiler öncekiler için ‘Ey Rabbimiz! Bizi işte bunlar saptırdılar! Onun için onlara ateşten bir kat daha ver!’” (A’râf 7/38)

Yani aslı “tedârakû” (تَدَارَكُوا) olan bu kelimenin manası, “cehennemde buluştular, bir araya geldiler” demektir.⁴¹⁰

Bazen de birbiri ardından gelmek değil; yetişmek yakalamak manasında kullanılmıştır. Nitekim bir ayette şöyle buyrulmuştur:

لَا تَخَافُ دَرْكًا وَلَا تَخْشَىٰ

“(Size) yetişilmesinden korkmaksızın ve (boğulmaktan) endişe etmeksizin...” (Tâhâ 20/77)

Yani Firavun ve ordusu size yetişemeyecek ve ulaşamayacaktır. Burada “derk” kelimesi “idrak” kelimesinden türeme bir isimdir.⁴¹¹

Yine Kur’ân’da, takip etmek manasına gelmiştir. Kelime bir ayet-i kerîme’de şöyle geçmektedir:

وَمَا يَشْعُرُونَ أَيَّانَ يُبْعَثُونَ . بَلْ أَدْرَاكَ عِلْمُهُمْ فِي الْآخِرَةِ

“Onlar ne zaman diriltileceklerinin de farkında değildirler. Ahiret (gününün gerçekleşeceği) hakkındaki bilgi (peygamberler aracılığı ile) onlara peş peşe gelmiştir.” (Neml 27/65-66)

⁴⁰⁹ Ebu Hasen Ali b. Ahmed el-Vahidî, **el-Vasît fi Tefsir’l-Kur’âni’l-Mecid**, thk. Adil Abdülmevcûd v.d.. I. Baskı, Beyrut, Darü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1415 /1994, II, 133.

⁴¹⁰ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, II, 42. Bkz. Vahidi, **el-Vasit**, II, 366.

⁴¹¹ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, III, 75. Bkz. Ebussuud Muhammed b. Muhammed el-Hammâdî (ö. 951), **İrşadü Akli’s-Selîm ilâ Mezâya’l-Kur’ân’il-Kerim**, Beyrut, Daru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 4. Baskı, 1414/1994, VI, 31.

Burada “idrak” kelimesinin aslı “tedarake” (تَدَارَكَ)’dir. Arapça imla kuralları gereği “te” (ت) harfî “dâl” (د) harfîne idğam olup değışmiştir. “Edderake” (أَدْرَكَ), “ifteale” (أَفْتَعَلَ) babındandır. “Edrake ilmehüm” (أَدْرَكَ عِلْمَهُمْ) dendiğinde “tamamlandı, nihayete erdi, netleşti” demektir.

“Edderake” takip etti, kesinleşti, kuvvetlendi manalarına gelmektedir. Bunun iki yönü vardır. İlk yönü: İlmin kuvvetlenip kesinleşmesinin ve tekâmül etmesinin sebebi, bir gerçek olan kıyametin mutlaka kopacak olması ve bu hususta hiçbir şüpheyeye yer olmamasıdır. Onlar, bunun gerçek olduğunu kesin bir şekilde öğrendikleri halde hala şek ve şüphe içerisinde cahillik etmektedirler.⁴¹²

Daha önce de belirttiğimiz gibi “edderake” kelimesinin aslı “tedarik” idi. “Te” (ت) harfî “dâl” (د) harfîne idğam olmuştur. Başına da hemze-i vas(ı)l getirilerek kelimenin başındaki “dâl” (د) harfî sakın olmaktan kurtarılmıştır. Kelimenin yapısındaki bu değışiklikten dolayı ayetin manası: *“Ahiret gününün geleceğı hakkındaki şüpheleri devam etti”* şeklinde olmuştur. Veya bir başka ifade ile *“Ahiret hakkında onlara peş peşe gelen bilgiler, onların kesin kanaat edinmelerinde ve şüpheden kurtulmalarında yeterli olmamıştır.”* olmuştur.

Vahidî, “eddereke”, peş peşe devam etti, birbirini takip etti demektir, demiştir.

İbn Kesîr ayeti (يَلْ أَدْرَكَ) şeklinde okumuş, ulaştı, birleşti manasını vermiştir. Nitekim “Edrakehû ‘ilmî” (أَدْرَكَهٗ عِلْمِي) dediğimizde “ilmim ona ulaştı, ona kadar vardı” anlamını kastederiz.

İbn Abbas (r.a) ayetle ilgili olarak: “Onlar, dünyada bilmediklerinin farkında bile olmadıkları şeyi istiyorlar. Bunun ilmi onlardan sakıt olmuştur. Ahirette onu görünce hakikati bilecekler, anlayacaklardır. Başka bir ifadeyle, onlar dünyada gördükleri halde, hakikati fark edemeyip şüphe etmişlerdir.”⁴¹³ demektedir.

“Edrake”, ilimde ve diğere hususlarda en son noktaya vasıl olmak ulaşmak ve buluşmak manasına gelir. Buradan hareketle, “el-idrak” kelimesi aynı zamanda, buluşma ve vasıl olma manasına da gelmektedir. Onun için eğer ulaşma, varma

⁴¹² Zemahşerî, **el-Keşşâf**, III, 366.

⁴¹³ el-Vahidî en-Nisaburî, **el-Vasit fî Tefsiri’l-Kur’âni’l-Mecid**, III, 383. Bkz. Ebussuûd, **İrşadü Akli’s-Selîm**, VI, 296.

gerçekleşmiş ise, (أدرك الغلا و أدركت الثمرة) “Fazlalığı gördü, meyveyi idrak etti” denir. Kelime bir ayette şöyle geçmektedir:

﴿قَالَ أَصْحَابُ مُوسَى إِنَّا لَمُدْرِكُونَ﴾

“Musa’nın adamları: İşte yakalandık dediler.” (Şuarâ 26/61)

Yani Firavun ve ordusu onlara yetişip yakalayacaktı.⁴¹⁴ Bunun üzerine Hz. Musa şöyle dedi:

﴿قَالَ كَلَّا إِنَّ مَعِيَ رَبِّي سَيَهْدِينِ﴾

“Musa: Asla! dedi. Rabbim şüphesiz benimledir, bana yol gösterecektir.” (Şuarâ 26/62)

Yani sizi Firavuna ve ordusuna bırakmayacak, onların kötülükleri de size ulaşmayacaktır. Çünkü o, bana bu yolculuğu emretmiştir. O şanı yüce Allah, verdiği söze ters düşmez.⁴¹⁵

Râzî, “idrak” kelimesi için başka bir manaya işaret etmektedir:

﴿لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ﴾

“Gözler onu idrak etmez ve göremez; hâlbuki o gözleri idrak eder ve görür. O en gizli şeyleri bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır.” (En’âm 6/103) ayetinde ifade edilen “idrak”ten kastedilenin aklî kuvvet olduğunu söylemiştir. “Akledilen şeyin mahiyetine, gerçeğine ulaşırsa, onu kavarsa, işte bu bir yönüyle idraktır” demiştir.⁴¹⁶

Yüce Allah’ın ilmi, mahlûkatın tamamını, gözlerden ve gönüllerden geçenlerin hepsini kapsamaktadır. Çünkü o, “her şeyden haberdar olan”dır ve “her şeyi iyi bilen”dir. Ama insanların gözleri onu idrak edemez. Bunun için ayet “O, her şeyi pekiyi bilen, her şeyden haberdar olandır.” diye tamamlanmıştır.

Şu ana kadarki ifadelerden anlaşıldığına göre “idrak”, ilmin en yüksek seviyesidir. O “şey”i -en ince teferruatından, en geniş manasına kadar-

⁴¹⁴ Sâbûnî, *Safvetü’t-Tefâsîr*, X, 63.

⁴¹⁵ İbni Kesir, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azîm*, III, 336.

⁴¹⁶ Fahreddin er-Râzî, *Mefatihu’l-Gayb*, 1. Baskı, y.y., Matbaatü’l-Behiyye, 1938, I, 282.

kapsamaktadır. O, maddî-manevî her “şey”in nihâî sınırlarını kuşatan bir mana ifade etmektedir.

Eşyanın bu tarifi; onun özünün, cevherinin gerçekliğini ilgilendiren bir kavrama ve bilme seviyesidir. Fakat bu tür bir kavrama ve bilme insana zor gelmektedir. Çünkü “idrak”, bir şeyin sınırlarını, boyutlarını bilmektir. Yani, o şeyin mahiyetini, özelliklerini genel hatlarıyla ve şeffaf bir şekilde belirlemektir. Bunu da bu derecede bilmek insan için hayli zor bir iştir.

Burada önemli bir nokta daha vardır ki o da şudur: Kur’ân insanoğlundan tabiat, hayat, tarih ve toplum hususunda idrak seviyesinde bir bilme ve tanıma istememektedir. Bu da bize bütün açıklığı ile Kur’ânî fikrin ve anlayışın ne kadar uyumlu ve insicamlı olduğunu anlatmaktadır.⁴¹⁷

Bu son delâlet şekliyle, yani bir şeyin aslına mutlak olarak isabet etmesi, gerçek mahiyetinin genel hatlarıyla ve tam şeffaflıkla bir defa bilinmesi, Allah’ın genel ilmine tam olarak dalalet etmesi içindir. En’âm sûresinde Mevlâ şöyle buyurmaktadır:

﴿وَهُوَ يُدْرِكُ الْاَبْصَارَ﴾

“O gözleri görür ve idrak eder.” (En’âm 6/103)

Bir şeyin iki defada bilinmesi de, insan ilminin eşyanın hakikatine bütün açıklığı ile ulaşmasındaki acizliğine delâlet içindir. Allah Teâlâ şöyle buyurur:

﴿لَا تَدْرِكُهُ الْاَبْصَارُ﴾

“Gözler O’nu görmez ve idrak edemez.” (En’âm 6/103)

﴿بَلِ ادْرَاكُ عَلِمِهِمْ فِي الْاٰخِرَةِ بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْهَا﴾

“Ahiret (gününün geleceği) hakkındaki bilgi (peygamberler aracılığı ile) onlara peş peşe gelmiştir. Ama onlar bu hususta şüphe içindedirler.” (Neml 27/66)

“Edrake” (أَدْرَكَ) kelimesi ve türevleri Kur’ân’da on iki defa geçmektedir.⁴¹⁸

⁴¹⁷ Galip Hasan, *Nazariyetü’l-‘İlm fi’l-Kur’âni’l-Kerim*, y.y., Müessesetu A’raf, 1999/1419, s. 30.

⁴¹⁸ Muhammed Fuad Abdülbaki, *Mu’cemu’l-Müfrehes*, “د ر ك” md., s. 325.

J. Teakkul (التعقل)

Akıl (عقل) kelimesi Arapça kökenli bir kelimedir. Ayın (ع), gaf (ق) ve lam (ل)'dan ibaret üç asıl harften oluşur. Bir şeyin içine hapsetmek veya ona yakın bir mana ifade eder. Akıl, söz ve hareketleri hapsettiği için akıl denmiştir. Âkil (عاقِل) bilmediği şeyleri bilene, öğrenene denir. Güzel anlama yeteneğine sahip olan kişiye de “ukûl” (عقول) denir. Ve aynı kökten türetilen “ma‘kûl” (معقول) kelimesi kale ve kasaba manasındadır. Ayrıca bağlamak, engel olmak, tutmak, diyet vermek, idrak, muhakeme kabiliyeti, kavrayış, zekâ, insanların tehlikeye düşmesine engel olan şey, düşünme, kavrama ve bilgi elde etme gücü akıl kelimesinin ifade ettiği diğer manalardır.⁴¹⁹

“Akıl” kelimesi cahiliye dönemi şiirlerinde hem maddî hem manevî anlamda kullanılmıştır. Cahiliye dönemi şairleri bu kelimeyi maddî engel ve bağlantıyı ifade etmek için kullanmışlardır. Maktul yakınlarına, kâtilin yakınlarıncaya verilen diyet şeklindeki bu kullanım, kelimenin manevi delâletidir. Kelimenin, duygusal güç ve bağlantı manaları da vardır.

Nâbiğa şöyle der:

لما رأى واشق إقعاص صاحبه ولا سبيل إلى عقل ولا قود

“Vâşık (isimli köpek), sahibinin ölüm anını büyük bir üzüntü ile izliyordu fakat ne diyet ne de intikam alma gücüne sahipti.” Şiirdeki “akıl” kelimesi diyet manasına gelmektedir.⁴²⁰

Esmâ‘î şöyle der: Akl (عقل) diyet manasındadır. Kelimenin aslı; katil tarafından diyet olarak getirilen develerin, maktulun avlusuna bağlanmasıdır. Daha sonra bu manada kullanım yaygınlaşmış ve diyet olarak toplanan gümüş paralara da “akl” denmiştir.⁴²¹

⁴¹⁹ İbn Fâris, **Mekâyisu'l-Luğa**, IV, 70-74; Ahmed b. Fâris b. Zekeriya'l-Lügavi (ö. 395), **Mücmelu'l-Lüğa**, thk. Zuheyir Sultan, Beyrut, Müessesetü'r-Risale, 1. Baskı, 1984, III, 617; el-Cevherî, **es-Sıhah**, II, 1320.

⁴²⁰ Nâbiğa ez-Zübyânî, **Divanü'n-Nâbiğa**, s. 33; Takiyyuddîn Ebu Bekrî, **Hizânetu'l-Edeb**, thk. İsam Şakiyeh, Beyrut, Daru'l-Hilal, 1987, 1. Baskı, III, 182.

⁴²¹ Ebu Bekir el-Enbârî, **Şerhu'l-Kasaidi's-Sebi't-Tival**, Kahire, Daru'l-Maarif, 1962, s. 280. Bkz. İbn Fâris, **Mekâyisu'l-Lüğa**, IV, 71.

Görüldüğü gibi akıl kelimesinin diyet manası aslında engelleme ve bağlama manalarına dayanır. Ya develeri evin avlusuna bağlamayı -ki bu kelimenin maddi delâletidir- ya da diyeti -ki bu da kelimenin manevi delâletidir- ifade eder ki kan dökülmesini engeller. Zira diyet, katilin cezasıdır. Bu cezayı düşünmek cinayetten alıkoyar.

Cahiliye dönemi şiirlerinde akıl kelimesi sevgi ve muhabbet gibi duygusal güç manasında kullanılmıştır. Cahiliye dönemi şairlerinden A'meş'in konuyla ilgili bir beyti şöyledir:

تصاييت أم بانت بعقلك زينب وقد جعل الود الذي كان يذهب

“Çocukluğuna mı döndün, yoksa Zeynep aklına geldi de ona olan aşkın aklını başından mı aldı?”⁴²²

Görülen o ki cahiliye dönemi şairlerinin her biri, akıl kelimesini kendine özel kavramları ifade etmek için kullanmışlardır. Ancak bu kullanımlar, yukarıda zikrettiğimiz manevi ve maddi manaların muhtevasından uzak değildir.

Lübeyt bir şiirinde şöyle der:

اعقلي إن كنت لما تعقلي وقد أفلح من كان عقل

“Bilmediysen bil ki, akıllı olan kurtulmuştur.” Bu beyitte akıl kelimesi düşünme ve iyilik elde etme manasında kullanılmıştır.⁴²³

Eksem b. Sayfî ise kelimeyi, birbirine benzeyen ve ilk bakışta anlaşılması zor olan ancak düşünüp taşındıktan sonra âlim ve câhil herkesin anlayabileceği meseleleri ifade etmek için kullanmıştır.⁴²⁴

Akıl (عقل) maddesinin ism-i faili (eylemi gerçekleştireni) “âkil” (عاقِل) olarak gelir; düşünmek ve doğru fikri yakalamak, manasındadır. Aklın karşıtı ise -yukarıdaki beyitte gördüğümüz gibi- ahmak ve cehl manasındadır.

⁴²² A'meş, **Divânu'l-A'meş**, s. 201.

⁴²³ Süleyman el-Menhevî, **İttifaku'l-Meanî ve İftirâku'l-Meanî**, thk. Yahya Abdu'r-Rauf Cebir, Ürdün-Amman, Dâru Ammar, 1985, I, 176.

⁴²⁴ Ubû Ubeyde el-Bekrî, **Faslu'l-Makâl fî Şerhi Kitâbi'l-Emsâl**, Beyrut, Dâru'l-Emâne, t.y., s. 159; Ebulfadl Ahmed b. Muhammed el-Meydânî en-Nisaburî (ö. 518), **Mecmeu'l-Emsâl**, thk. Muhammed Abdülhamit, Beyrut, Daru'l-Ma'rife, t.y., II, 460.

Kuss b. Saîde ise akıl kelimesini idrak etme gücü manasında kullanmıştır. Konu ile ilgili beyitler şöyledir:

أفضل العقل معرفة الرجل بنفسه وأفضل العلم وقوف المرء عند علمه وعلامة العاقل أن يكون عالما باهل زمانه
حافظا لسانه مقبلا على شأنه

“En iyi akıl, adamın kendini bilmesi, en iyi ilim ise insanın bildiği yerde durmasıdır. Çağdaşlarını bilmek ve dilini muhafaza ederek kendi işine koyulmak akıllılığın işaretidir.”⁴²⁵

Kuss b. Saîde, bu sözü İbrahim (a.s.)’in sayfasından almıştır. Burada akıl kelimesi insanın kurtuluşa ermek için önemli kararlar almada kullandığı idrak gücünü ifade eder. Ayrıca bu sözün kaynağını Peygamber (s.a.v.)’in hadislerinde de buluyoruz. Ebû Zerr el-Ğîfârî’den gelen bir rivayet şöyledir:

Ebû Zerr el-Ğîfârî: Ey Allah’ın elçisi! İbrahim (a.s.)in sayfasında ne vardı?

Resûlullah (s.a.v.) şöyle demiştir: İbrahim’in sayfasında şunlar vardı: “Akl-ı selîm biri, dilini muhafaza etmeli, çağdaşlarını tanımalı ve kendi işine bakmalıdır.”⁴²⁶

Görüldüğü gibi akıl, bağlamak ve engellemek manasınadır. Bu manayı eski Araplar muhtemelen İbrahim (a.s.)’den kalan kutsal metinlerden almış olmalıdır. Yani onlara göre akıl, idrak ve duygusal tasavvur gücünü ifade etmenin yanında; insanı kötülükten engelleyen, davranış ve ahlakını düzenleyen bir melekedir.

Ekol ve mezhepleri farklı olan âlimleri akıl kelimesinin ifade ettiği manayı geniş bir alanda incelemişlerdir. Ancak onlar yaklaşık bir tarif üzerinde de ittifak etmiş durumdadırlar: Akıl, insanın eşyanın güzel ya da çirkin olduğuna karar verebilme yetisidir ki buna idrak gücü denir.⁴²⁷

İdrak (akıl), ister Allah’ın insan fitratında yarattığı içgüdü olsun isterse sonradan hayat tecrübeleri ve fikir yürütme yoluyla kazanılmış olsun, diğer

⁴²⁵ Ebu Hilâl el-Hasan b. Abdullahî’l-‘Askerî, **Divânu’l-Maanî**, Beyrut, Daru’l-Cîl, t.y., I, 7.

⁴²⁶ Zekiyüddîn el-Münzirî, **et-Terğîb ve’t-Terhîb**, thk. Muhammed Abdülhamid, Kahire, Matbaatü’s-Seâde, 1960, I, 147-148.

⁴²⁷ Nizamü’ddin en-Nisaburî, **Garâibu’l-Kur’ân ve Reğâibu’l-Furkân**, I, 256.

canlılarda olmayan sadece insanın sahip olduğu bir melekedir.⁴²⁸ İnsanın gereksiz şeyleri yapmasına engel olduğu için akıl (:engelleyen) olarak isimlendirilmiştir.

Akıl eşyanın güzellik, çirkinlik, kemal ve noksanıyla ilgili sıfatını idrak eden yetidir.⁴²⁹ İki hayırdan daha hayırlı; iki şerden daha az şerli olanını idrak etmekten ibarettir. Akıl, insanoğluna verilmiş manevi bir kuvvettir. İnsan, bu güç ile pratik ve teorik bilgileri elde eder. Bilgiyi elde eden güç ve İslâm'da insanı mükellef kılan aklın fonksiyonudur. Bu güç insanda ana rahminde cenin iken oluşan bir özelliktir. Bu özellik, ergenlik çağına gelince gelişir ve gittikçe olgunlaşır. Bu da zarûriyâtı anlamayı sağlayan güçtür. Bu güç ile elde edilen “bilgi”ye gelince; yerli yerinde kullanılmadığında akılsızlık özelliğini taşır.⁴³⁰

Akıl kelimesi Kur’ân’da kırk dokuz defa zikredilmiştir. Yirmi dört yerde geniş zaman ikinci şahıs çoğul (تَعْقِلُونَ); yirmi iki yerde geniş zaman üçüncü şahıs çoğul (يَعْقِلُونَ), bir yerde geçmiş zaman üçüncü şahıs tekil (عَقَلَ), bir yerde geniş zaman birinci şahıs çoğul (نَعْقِلُ) ve bir yerde geniş zaman üçüncü şahıs tekil (يَعْقِلُ) formunda zikredilmiştir.⁴³¹

Ayrıca أقلا تعقلون gibi soru cümlelerinde, لعلكم تعقلون gibi umut ifade eden, لقوم يعقلون gibi karar ifade eden ve لا يعقلون gibi olumsuzluk ifade eden cümlelerde kullanılmıştır.

أقلا تعقلون gibi yadsıma ifade eden soru cümleleri en bâriz kullanım şeklidir. Bu kullanım biçimi Kur’ân’da on üç yerde geçmektedir.⁴³² İlgili ayetlerden bir şöyledir:

﴿ أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴾

“(Ey bilginler!) Sizler Kitabı (Tevrat’ı) okuduğunuz (gerçekleri bildiğiniz) halde insanlara iyiliği emredip kendinizi unutuyor musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?” (Bakara 2/44)

⁴²⁸ İshak b. İbrahim ve İbn Vehbi’l-Katip, **el-Burhân fî Vucuhi’l-Beyân**, thk. Ahmet Metlûb, 1. Baskı, Bağdat, Matbaatu’l-Maani, 1967, s. 56.

⁴²⁹ Nizamü’ddin en-Nisaburî, **Garâibu’l-Kur’ân ve Reğâibu’l-Furkân**, I, 256.

⁴³⁰ Firuzâbâdi, **Bessâiru Zevî’t-Temyîz**, IV, 85.

⁴³¹ Muhammed Abdülbâki, **el-Mu’cemu’l-Müfehres li Elfâzi’l-Kur’ân**, “ع ق ل” md.

⁴³² Muhammed Abdülbaki, **el-Mu’cemu’l-Müfehres li Elfâzi’l-Kur’ân**, “ع ق ل” md.

Akl-ı selîm ve sağlam düşünceye sahip bir insan, bildikleri ve emrolundukları ile ters düşmez; ters düşen biri varsa o kesinlikle sefihtir.⁴³³

Başka bir ayette de Allah Teâlâ şöyle buyurur:

﴿يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تُحَاجُّونَ فِي إِبْرَاهِيمَ وَمَا أُنزِلَتِ التَّوْرَةُ وَالْإِنْجِيلُ إِلَّا مِنْ بَعْدِهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾

“Ey Ehl-i Kitap! İbrahim hakkında niçin çekişirsiniz? Hâlbuki Tevrat ve İncil kesinlikle ondan sonra indirildi. Siz hiç düşünmez misiniz?” (Al-i İmran 3/65) Ayet İbrahim (a.s.)’le ilgili ehl-i kitaba karşı hüccettir. Onlar, kendilerinin Yahudi ya da Hristiyan olmaları itibariyle İbrahim (a.s.)’in kendilerinden biri olduğunu iddia ediyorlar. Ayetin “Siz hiç düşünmez misiniz?” bölümünde onların bu iddialarında akıllarını kullanmadıkları eğer akıllarını kullansalardı yaptıklarının ve söylediklerinin ne kadar çirkin olduğunun farkına varacakları ifade edilmektedir.

ez-Zeccâc şöyle der: Bu ayet Yahudi ve Hristiyanlar aleyhine en büyük delildir. Zira Tevrat ve İncil İbrahim (a.s.)’den sonra indirilmiştir. Bu kitapların hiç birinde, onların iddia ettikleri dinlerden bahsedilmemiştir. Ama İslam dini tüm ilahi kitaplarda zikredilmiştir. “Siz hiç düşünmez misiniz?” yani aklınızı kullanarak söylediklerinizin aptalca olduğunu neden anlamıyorsunuz.⁴³⁴ Zira önce geçen kendisinden sonra gelene mensup olamaz. Bunu ancak sefihler hayal edebilir.⁴³⁵ İbrahim (a.s) nasıl kendi döneminde olmayan ve çok daha sonra ortaya çıkan bir dinin mensubu olabilir?⁴³⁶

Yusuf Sûresi’nin 109. ayeti de aynı formda gelmiştir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَلَدَارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾

“Sakınanlar için ahiret yurdu elbette daha iyidir. Hâlâ aklınızı kullanmıyorsunuz?” (En’âm 6/32)

⁴³³ Yusuf el-Kardâvî, *el-‘Aklu ve’l-‘İlmu fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Kahire, Mektebetu Vehbe, 1996, 1. Baskı, s. 13.

⁴³⁴ Kurtubî, *el-Cami‘ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, IV, 108; el-Firuzâbâdi, *Tenviru’l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbas*, s. 8.

⁴³⁵ Yusuf el-Kardâvî, *el-‘Aklu ve’l-‘İlmu fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Kahire, Mektebetu Vehbe, 1996, 1. Baskı, s. 13.

⁴³⁶ el-Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, II, 59.

Dünya ile ahireti kıyasladığımızda elbette ahiret üstün gelir. Akıl sahibi bir insan dünyayı ahirete tercih etmez.⁴³⁷ Ayette muhatap, inkâr edenlerdir. (أَفَلَا تَعْقِلُونَ) ifadesi muhataplarını, Rablerinin elçisini inkâr ettiklerinde geçmiş ümmetlerin sonlarının nasıl olduğu, Allah'ın, kâfirlikleri sebebiyle onları nasıl helak ettiği konusun anlamaları hususunda irşat etmekte ve eğer siz de aynı şeyi yaparsanız aynı azaba maruz kalacaksınız demek istemektedir. Onlar, kâfir olduklarında Allah onları helak etmiş ve onlar artık iz bırakan haberler durumuna gelmişlerdir. Eğer sizler de inanmazsanız sonunuz aynı olacaktır. Başka bir deyişle; eğer geçmişlere bakıp ibret almazsanız, yaptığınız günahlar nedeniyle başınıza gelecekleri bekleyin. Derin düşünerek engin marifetlere ulaşmak için “*Hâlâ aklınızı kullanmıyor musunuz?*”. Geçmiş ümmetlerin, peygamber ve elçilere karşı tavırları ile başlarına gelenler arasında bağlantı kurulduğunda Allah'ın davetini kabul etmemenin ne kadar kötü olduğu kolayca anlaşılır. Fakat asıl sorun onların, aklını kullanıp tefekkür etmemeleri ve bunun kaçınılmaz bir sonucu olarak akıbetlerinin ne olacağını da bilmiyorlar olmalarıdır. Çünkü bu, akıl işidir; aklını kullanmayan sefihler bunu anlayamazlar. تعقلون (aklınızı kullanıyorsunuz) kelimesi hem indirilen ayetlerde hem kainattaki ayetlerde çok sık tekrarlanmaktadır. Allah Teâlâ bir ayette şöyle buyurmaktadır:

﴿قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الْآيَاتِ إِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ﴾

“Eğer düşünüp anlıyorsanız ayetlerimizi size açıklamış bulunuyoruz.” (Âl-i İmrân 3/118) Eğer yararlanmak niyetiyle düşünürseniz bunlar, insanların günlük hayatlarında olduğu gibi yeryüzünde mevcut Allah'ın kudretini gösteren bâriz gerçeklerdir. Bunları iyi niyetle düşünen insanın marifeti genişler, maneviyatı artar; ruhu, vicdanı aydınlanır ve mutlu bir hayat sürer.⁴³⁸

تعقلون (aklınızı kullanıyorsunuz) lafzı, umut etmek manasındadır. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

﴿اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾

“Bilin ki Allah, ölümünden sonra yeryüzünü canlandırıyor. Düşünesiniz diye gerçekten size ayetleri açıkladık.” (Hadîd 57/17) Ayette geçen لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ibaresi

⁴³⁷ Yusuf el-Kardâvî, el-‘Aklu ve’l-‘İlmü fi’l-Kur’âni’l-Kerîm, Kahire, Mektebetu Vehbe, 1996, 1. Baskı, s. 14.

⁴³⁸ Muhammed Fadlallah, Min Vahyi’l-Kur’ân, XXII, 32.

arzulamak ve umut etmek manasınadır. Düşünmeniz ve anlamanız umuduyla sizlere ayetlerimizi beyan ettik.⁴³⁹

Birçok ayette عقل kelimesi yaygın şekliyle kullanılmıştır. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

﴿وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾

“Hurma ve üzüm gibi meyvelerden hem içki hem de güzel gıdalar edirsiniz. İşte bunlarda da aklını kullanan kimseler için büyük bir ibret vardır.” (Nahl 16/67)

Ayette bahsi geçen akıl, Allah’ın insana verdiği, onu başka mahlûklardan ayıran bir vasıftır. Ayette insanın bu vasfına vurgu yapılmıştır. Çünkü Allah’ın, hayvanların süt üretmesindeki yüce kudretini anlamak bedîhî değil; aksine insanın aklını kullanarak tefekkür yoluyla anlayabildiği bir konudur.⁴⁴⁰

Allah Teâlâ onları, övme mahiyetinde *“aklını kullanan kimseler”* şeklinde vasıflandırmıştır. Onlar, Allah Teâlâ’nın kâinattaki sırr-ı kudretini gösteren özellikleri araştırmak için aklını kullanan kimselerdir. Akıllı insanlar, akıllarını kullanarak yeni fikirler ve yeni deneyimler elde ederler. Nitekim insan bu tür düşünceyle, doğru inanç ve şeffaf görüşlere ulaşabilir; hurafelerden, çarpık ve sapık fikirlerden uzak durabilir.⁴⁴¹

“Aklını kullanan kimseler için büyük bir ibret vardır” aklını kullananlar bu rızkı yaratanın kulluk yapılmaya layık olduğunu anlarlar. Bu rızkı veren de Allah’tır. Bunlar evrendeki olağanüstü olgularla onu yaratan arasındaki bağlantıyı kurarlar ve yaratılanlardan hareketle yaratıcıyı tanırlar.⁴⁴²

Allah Teâlâ’nın şu buyruğunda olduğu gibi kötülük ve çirkinliklerden engelleyecek bir akla sahip olmamak manasında kullanılır.⁴⁴³

﴿وَإِذَا نَادَيْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ اتَّخَذُوهَا هُزُوءًا وَلَعِبًا ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَ﴾

⁴³⁹ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, XVII, 395.

⁴⁴⁰ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, VI, 204.

⁴⁴¹ Muhammed Fadlallah, **Min Vahyi’l-Kur’ân**, XIII, 256.

⁴⁴² Ebû Zehra, **Zehratü’t-Tefâsîr**, VIII, 4212.

⁴⁴³ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, III, 211.

“Namaza çağırduğınız zaman onu alay ve eğlence konusu yaparlar. Bu davranış onların düşünemeyen bir toplum olmalarındandır.” (Mâide 5/59)

Allah Teâlâ onların itibarsız olduğunu ifade etmek için “Bu davranış onların düşünemeyen bir toplum olmalarındandır” buyurmuştur. Çünkü namaza çağırmada alaya almayı gerektirecek bir şey yoktur. Onların akıldan yoksunluğu ve aptallığı, namaza yapılan çağrıyı alay ve eğlence konusu yapmalarına neden olmuştur.⁴⁴⁴ Onlar kötülükten alıkoyacak bir akla sahip değildir.⁴⁴⁵

Onların bilgi edinme melekesi (akılları) vardır. Fakat sahip oldukları o melekeyi kullanmazlar. Dahası o melekeyi kendi fonksiyonlarına muhalif eylemlerde kullanırlar. Daha açık bir dille ifade etmek gerekirse onların yaptıkları tam bir sefihliktir. Sefihlik insanın gerçek güzellikleri bilmesini engeller. Bu yüzden onlar bilgi edinme melekesine (akla) sahip olmalarına rağmen akılsız yerine konmuştur. Çünkü gerçek akıl sahibi olsalardı böyle bir ahmaklığı asla yapmazlardı.⁴⁴⁶ Namaz ve ezan, Allah’ın düsturlarından olan büyük ibadetlerdir. Ancak onlar, bu ibadetlerin nefisleri arındırmak gibi gaye ve hikmetlerini idrak edememektedirler. Onlardan aklın nefyedilmesi, önemli kararlarda akıldan istifade etmemeleri sebebiyledir.⁴⁴⁷

Ayrıca akıl kelimesi mecâz olarak “ilim” manasında kullanılır. Zira Allah’ı bilen herkes akıllıdır. Fakat her akıllı Allah’ı bilemez.⁴⁴⁸ Allah Teâlâ şöyle buyurur:

﴿وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ﴾

“İşte biz bu örnekleri insanlar için getiriyoruz; fakat onları ancak bilenler düşünüp anlayabilir.” (Ankebût 29/43)

Ayette geçen akıl; bilme, anlama ve kavramayı ifade etmektedir. Yani bu tür örnekleri kavrayabilenler sefihler değil; mükemmel akla sahip bilgin kişilerdir. Ayet bu tür örneklerden istifade edemeyenlerin cahil kimseler olduğuna açıkça işaret etmektedir. Durum böyle iken Allah’ın ayetlerini alaya alan insanların halinin ne

⁴⁴⁴ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, III, 242.

⁴⁴⁵ Kurtubî, **el-Cami’ li Ahkâmi’l-Kur’ân**, VI, 220.

⁴⁴⁶ el-Bursevî, **Rûhu’l-Beyân**, II, 492; Âlusî, **Rûhu’l-Meânî**, III, 339.

⁴⁴⁷ Sâbûnî, **Safvetü’t-Tefâsir**, I, 351.

⁴⁴⁸ el-Hakîm Ebu Abdillâh et-Tirmizî, **Beyânu’l-Fark Beyne’s-Sadri ve’l-Kalbi ve’l-Fuâdi ve’l-Lubbi**, thk. Nicholas Heer, y.y., Daru İhyâi’l-Kütübi’l-Arabiyye, 1958, s. 76.

kadar vahim olduğunu anlamak o kadar zor değildir.⁴⁴⁹ Âlimler bu tür örneklerden güzel ilkeler çıkarmışlardır. Nitekim bu örneklerle anlatılmak istenen anlaşılması zor, zihinden uzak konular olmakla beraber son derece önemli konulardır.⁴⁵⁰ Zira الْعَالِمُونَ ibaresiyle Allah Teâlâ tarafından “bilenler”e işaret edilmektedir.⁴⁵¹ Onlar Allah’ın verdiği örneklerden ilkeler çıkaran ve bu ilkeler sayesinde Allah’a itaat eden, gazabından kaçınanlardır. Gerçek âlim; ilmi (aklı), onu Allah’a karşı gelmekten alıkoyan kimsedir. Allah’a karşı gelen bilgili görünse de cahildir. Akıl, şeyler hakkında düşünerek bilgi edinmemizi sağlayan bir idrak aracıdır. Buna ulaşmanın tek yolu da ilimdir.⁴⁵² Nitekim Peygamber (s.a.v.), bu bağlamdaki aklın manasını şöyle açıklar: “ما كسب أحد شيئاً أفضل من عقل يهديه إلى الهدى ويرده عن الردى” “Elde ettiğiniz şeylerin en faziletlisi; doğruya rehberlik eden ve kötülüklerden engelleyen akıldır.”⁴⁵³ Görüldüğü gibi ayetteki يعقلها (onları anlayabilir) tabiri sağlam fitrat ve akl-ı selîm kişilerin sahip olduğu mükemmel idraktır.

“İşte biz bu örnekleri insanlar için getiriyoruz” ki onlar bu örneklerle, eşyanın hakikatini bilsinler. Çünkü şeyler, örneklerine bakılarak daha iyi anlaşılır. İnsanların doğrudan bağlantı kuramadığı ve anlayamadığı şeyler örneklemelerle en açık ve anlaşılır hale gelir. Örneklerle insanın düşünce ufku genişler, bilgi ve marifet kavrayışı derinleşir. Bunun sonucunda insan, doğru akideyi anlama noktasında yüksek mevkilere ulaşacaktır.

“Fakat onları ancak bilenler düşünüp anlayabilir” onlar, sıradan insanların anlayamadığı ya da kısmen anladığı meseleleri yüzeysel değil, derin bir şekilde anlarlar. Yani sıradan insanlar bir şey anlarken, onlar birçok hüküm ve ilkeler çıkarır. Bu örnekleri herkes kendi kültürünün genişliğine göre anlar. Zira insanlar, hakikatlerin boyutlarını idrak etmede birbirlerine benzemezler.⁴⁵⁴

Akletmek, belli bir ilim seviyesine sahip olmayı gerektirir. “Fakat onları ancak bilenler düşünüp anlayabilir” Bu yüzden akıl, marifet aranan her yolda

⁴⁴⁹ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, XXI, 266; Şevkânî, **Fethu'l-Kadîr**, IV, 269.

⁴⁵⁰ Âlusî, **Rûhu'l-Meânî**, X, 367; Kurtubî, **el-Cami' li Ahkâmî'l-Kur'ân**, XIII, 307.

⁴⁵¹ İbnü'l-Cevzi, **Zâdü'l-Mesîr**, s. 1083.

⁴⁵² Bursevî, **Rûhu'l-Beyân**, VI, 601.

⁴⁵³ Ali b. Sultani'l-Kârî (ö. 1014), **Mirkâtü'l-Mefâtîh**, thk. Cemal Aytânî, 1. Baskı, Beyrut, Daru'l-Mektebeti'l-İlmiye, 2001, IX, 361.

⁴⁵⁴ Muhammed Fadlallah, **Min Vahyi'l-Kur'ân**, XVIII, 56-57.

bulunması gereken en önemli şartlardandır. Fikir yürütme ve araştırma da marifet elde etme yollarıdır ama akıl, bunların en önemlisidir.⁴⁵⁵

يعقلون ya da تعقلون kelimesinin yer aldığı ayetleri incelediğimizde Kur’ân, ayetlerinin konu edindiği kritik meseleler hakkında insanı dikkatlice izlemeye, tefekkür etmeye ve düşünüp taşınmaya çağırır. Allah Teâlâ’nın yarattığı muazzam evren hakkında tefekkür etmeye çağırır. Allah Teâlâ bir ayette şöyle buyuruyor:

﴿إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَّاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَآئِيَةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾

“Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri peşinden gelmesinde, insanlara fayda veren şeylerle yüklü olarak denizde yüzip giden gemilerde, Allah’ın gökten indirip de ölü haldeki toprağı canlandırıdığı suda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve yer ile gök arasında emre hazır bekleyen bulutları yönlendirmesinde düşünen bir toplum için birçok deliller vardır.” (Bakara 2/164)

Ayet kelimesinin يعقلون fiili bağlamında geldiği zaman uzak bir anlam kazanır. Râğıb el-İsfahânî “ayet, zahir ve sabit belgedir” der.⁴⁵⁶ Ayrıca ayet kelimesi işaret vasfı ve Allah Teâlâ’nın işlerini gösteren belgeler anlamına gelmektedir. Binaenaleyh ayet kelimesi Kur’ân’ın birçok ayetinde çoğul formda gelmiştir. Bunlar: Allah’ın varlığı, birliği, yüce isim ve sıfatlarına delil olan ayetlerdir. Zira ayetin başka bir anlamı akıl ve idrak sahipleri için kanıt ve delildir.⁴⁵⁷ Onlar akıllarını kullanarak Allah’ın münezzeh olduğunu kavrayabilirler. Bunlar müşrikler için de Allah’ın tekliğini itiraf ettiren delillerdir.⁴⁵⁸

Akıl kelimesi delilin nefyi için varit olmuştur. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَهُوَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ وَلَهُ اخْتِلَافُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾

“Ve O, yaşatan ve öldüren; gecenin ve gündüzün değişmesi O’nun eseridir. Hâlâ aklınızı kullanmaz mısınız?” (Müminûn 23/80)

⁴⁵⁵ Ğâlîb Hasan, *Nazariyyetü’l-İlm fi’l-Kur’ân*, s. 25, 36.

⁴⁵⁶ Isfahanî, *Müfredât*, “ا” md.

⁴⁵⁷ Ğâlîp Hasan, *Nazariyyetü’l-İlm fi’l-Kur’ân*, s. 52.

⁴⁵⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, II, 88.

﴿وَسَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٌ بِأَمْرِ إِيَّاهُ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾

“O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin hizmetinize verdi. Yıldızlar da Allah’ın emri ile hareket ederler. Şüphesiz ki bunlarda aklını kullananlar için pek çok deliller vardır.” (Nahl 16/12)

Başka bir ayette Allah Teâlâ Musa (a.s)’nın ifadesiyle şöyle buyuruyor:

﴿قَالَ رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَمَا بَيْنَهُمَا إِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ﴾

“Musa devamla şunu söyledi: Şayet aklınızı kullansanız (anlarsınız ki) O doğunun, batının ve ikisinin arasında bulunanların Rabbidir.” (Şuara 26/28)

Bu ayette Musa (a.s), Firavun ve onun kavmine yaptığı konuşmada yaratıcının tek olduğunu ortaya koymaktadır. “إِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ” (Şayet aklınızı kullansanız) ibaresiyle onlardan aklî muhakemelerini kullanarak delil getirme yönünü idrak etmeleri istenmektedir. Binaenaleyh “إِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ” ibaresi “eğer aklınızı kullanıyorsanız” demektir. Ayetteki en hoş üslup da ayetin sonunda yer alan “إِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ” ibaresinin Firavun’un “إِنَّ رَسُولَكُمْ الَّذِي أُرْسِلَ إِلَيْكُمْ لَمَجْنُونٌ” (Size gönderilen bu elçiniz mutlaka delidir) ifadesi mukabilinde zikredilmesidir. Zira deliliğin karşıtı akıllılıktır. Musa (a.s) eğer siz iddia ettiğiniz gibi akıllı iseniz Allah’ın bu ayetlerini anlarsınız. Aksi takdirde asıl deliller sizlersiniz.⁴⁵⁹ Eğer sizin aklınız ve güzeli çirkinden ayırma yetiniz varsa benim dediklerimin gerçek ve doğru olduğunu ve bırakılan izin, iz bırakanın varlığına delâlet ettiğini anlarsınız. Çünkü onların Musa (a.s)’ya karşı söyledikleri, düşüncesizce telaffuz ettikleri bir takım asılsız sözlerdir. Fakat Musa (a.s)’nın onlara söylediği ise eğer onlar akıl, idrak ve anlama yetisine sahip iseler Musa (a.s)’nın öne sürdüğü kevnî ayetlerle yaratıcı arasındaki bağlantıyı kurmalarının gerektiğidir. Çünkü onlar bu ayetlere karşı ülfet kazanmışlardır ve varlıklara araştırmacı gözü ile bakmamışlardır.

Musa (a.s) konuşmasında onların akıl dairesinden çok uzak oldukları, dolayısıyla kendisi hakkında söylediklerinin tutarlı olmadığına işaret etmektedir.⁴⁶⁰

⁴⁵⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XVIII, 121.

⁴⁶⁰ el-Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, VI, 346.

Yani aklınız olsaydı benim dediklerimin doğru olduğunu anlardınız.⁴⁶¹ Zira dediklerim çok açık ve son derece nettir.⁴⁶²

Teşrî'î ayetler de “تَعْقِلُونَ” lafzı varit olmuştur ve kevnî ayetlerde ifade edilen mananın aynısı kastedilmiştir. Zira insanı hamakatten ve pervasızlıktan kurtarıp düşünce, tefekkür ve mülahaza etmeye çağırır. Hitap edilen teşrî'î ya da kevnî ayetlerin gayesine ulaştırır. Nitekim kâinat Kur'ân'ın aynasıdır. Aklın görevi teşrî'î ayetlerle kevnî ayetler arasındaki bağlantıyı kurmaktır. Böylece hakkın varlığının ispatına ulaşır. Elçilere tabi olunur ve onların Allah Teâlâ'dan getirdiklerine inanılır. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبِّيَ عَلَيْكُمْ أَلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِمَّنْ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطْنَ وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾

“De ki: Gelin Rabbinizin size neleri haram kıldığını okuyayım: O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın ana-babaya iyilik edin fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin. Sizin de onların da rızkını biz veririz. Kötülüklerin açığına da gizlisine de yaklaşmayın ve Allah'ın yasakladığı cana haksız yere kıymayın! İşte bunlar Allah'ın size emrettikleridir. Umulur ki düşünüp anlarsınız.” (En'âm 6/151)

İnsanları kötülüklerden meneden bazı ayetler “لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ” (Umulur ki düşünüp anlarsınız) ifadesi ile son bulur. Bu ifade insanlardan akıllarını kullanmalarını ve düşünmelerini rica eder. Zira bazı yasakları çiğnemek aklın kıtlığına delâlettir. Şöyle ki o, akılsızın durumuna düşmüştür. Bu sebepten akıllarını kullanmaları rica olunmuştur.⁴⁶³ Bu bağlamda akıl kelimesi sözlük anlamıyla kullanılmıştır. Yani “adı geçen kötülüklerden kendinizi engelleyen ve meneden aklınız” anlamına gelmektedir.⁴⁶⁴ Keşke sizler bu tekliflerin faydalarını ve bu teklifleri sizlere emreden her şeyi yaratan olduğunu idrak etseydiniz. Ayette iki işaret vardır. Birincisi, ayet Allah'ın birliğine delildir. İkincisi, Allah'ın emirlerini yerine getirme ve yasaklarından kaçınma sonucunda gerçekleşen toplumsal güvendir. Ayet “لَعَلَّكُمْ

⁴⁶¹ Âlûsî, **Rûhu'l-Meânî**, X, 73.

⁴⁶² İbnü'l-Cevzi, **Zâdü'l-Mesîr**, s. 1029.

⁴⁶³ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, VIII, 162.

⁴⁶⁴ el-Bursevî, **Rûhu'l-Beyân**, III, 152; Âlûsî, **Rûhu'l-Meânî**, IV, 298.

”تذكرون“ (Umulur ki düşünüp anlarsınız) ifadesiyle son bulur. Aynı ifadenin yer aldığı başka bir ayet şöyledir:

﴿وَلَا تَقْرُبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّى يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَأَوْفُوا بِالْكَيْلِ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ وَبِعَهْدِ اللَّهِ أَوْفُوا ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾

“Rüş çığına erişinceye kadar yetimin malına sadece en iyi tutumla yaklaşın; ölçü ve tartıyı adaletle yapın. Biz herkese ancak gücünün yettiği kadarını yükleriz. Söz söylediğiniz zaman yakınlarınız dahi olsa adaletli olun Allah'a verdiğiniz sözü tutun. İşte Allah size iyice düşünesiniz diye bunları emretti.” (En’âm 6/152)

Çünkü bu kavim Allah’a ortak koşmayı bırakmamış evlatlarını öldürmeye, zina suçu işlemeye ve Allah’ın dokunulmaz kıldığı cana kıymaya devam etmişlerdir. Allah Teâlâ onlara bu eylemlere devam etmelerini yasaklamıştır. Belki onlar aklını kullanır ve bu kötülükleri bırakırlar diye. Ama yetimlerin mallarını muhafaza etme, ölçülerde dürüst olma, konuşurken adaletli olma ve verdikleri sözlerini yerine getirme onların zaten yaptıkları ve yapmakla gurur duydukları ameller idi. Bu sebepten onlara bu konuda tezekkürde bulunmalarını emretti.⁴⁶⁵

Aklın kendi görevi için kullanılmaması hesaba çekilmeyi gerektirir. Dahası herhangi bir azabın gelmesine neden olabilir. Bunu destekleyen bir ayet şöyledir:

﴿وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ﴾

“Ve şayet kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık (şimdi) şu alevli cehennemin mahkûmları arasında olmazdık! diye ilâve ederler.” (Mülk 67/10) Artık akıl kelimesinin Kur’ân kelime hazinesinde yeni manalar ifade ettiğini gördük. Şöyle ki, kelime kevnî ve teşrî’î ayetleri anlama, Allah’a inanıp O’ndan başka ilah olmadığını kabul etme ve ona itaat etme gibi geniş manalar ifade etmektedir.

İbn Âşûr şöyle der: Onlar, elçilerin getirdiği ayetleri ve onları tasdik eden delilleri düşünüp-taşınmadıkları için akılsızlıkla nitelenmişlerdir. Zira akıl sahibi olmak, elçilerin çağrısına kulak vermeyi gerektirir.⁴⁶⁶ Peygamber (s.a.v.) şöyle

⁴⁶⁵ Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, IV, 299.

⁴⁶⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, XXIX, 26.

buyurmuştur: *إِنَّ الْعَاقِلَ مَنْ يَعْمَلُ بِطَاعَةِ اللَّهِ* “Akıllı kimse amelinde Allah’a itaat eden kişidir.”⁴⁶⁷

Taberî, Bakara 2/164 ayetinde yer alan “لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ” kısmını şöyle açıklar: “*Düşünen bir toplum için*” den kasıt hac yerlerini bilen, Allah’ın varlığını ve birliğini ispatlayan delilleri anlayan kimselerdir. Nitekim Allah Teâlâ kullarına, delil ve hüccetlerin akıl sahibi ve ayırt edebilme yetenekleri olan kimseler için gösterildiğini haber vermektedir. Bu yüzden onlar, ibadet ve itaatle emir olunmuşlardır.⁴⁶⁸ Çünkü akıl kelimesinin linguistik içeriği ve tasavvuru; düşünme, idrak etme, ilim ve marifet manasına gelmektedir. Buna akıl kelimesinin linguistik delâleti denir. Ayrıca bazı ayetlerde itaat manasına gelmektedir. Bu da kelimenin linguistik manasına dayalı sözlük anlamıdır. Akıl, sahip olduğu idrak gücü sayesinde eserle müessir ve evrendeki olgularla yaratıcısı arasındaki bağlantıyı bulabilir. O zaman sağlam düşünce ve Kur’ân ayetlerinin ifade ettiği bildiriler hakkında genelin kabul ettiği tasavvura ulaşır. Zira ayet, aklın görevini yerine getirmesini teşvik etmektedir. Böylece Allah’ta başka ilah olmadığına ulaşabilir. Nitekim Kur’ân ayetleri olguların oluşumunu ve örnekleri göz önüne seriyor ki, o oluşum ve örneklerden yola çıkarak ne amaçla yaratıldığını idrak etsin, sonra Allah’ın kendisinden ne istediğini anlasın. Sonuç olarak akıl, bilgileri kurallaştırır ve ona sınıksız tutunan idrak gücüdür.

Berrak ve temiz akıl, olayların cereyan etmelerine bakarak tarihten ilkeler çıkarır ve o ilkeleri günlük hayatını düzenlemede kullanabilir. Allah Teâlâ bu gerçeği şu ayetle ortaya koymaktadır:

﴿لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ﴾

“*Andolsun onların (geçmiş peygamberler ve ümmetlerinin) kıssalarında akıl sahipleri için pek çok ibretler vardır.*” (Yusuf 12/111)

Söz konusu akıl, ayrıca Allah’ın kitabını hakkıyla anlama kabiliyetine sahip olur. Böylece ayetlerin iniş sebeplerine bağlı olarak asıl meramın ne olduğunu kolayca anlar. Konu ile ilgili bir ayet şöyledir:

⁴⁶⁷ a.y.

⁴⁶⁸ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, III, 39.

﴿كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُوا الْأَلْبَابِ﴾

“(Resûlüm!) Sana bu mübarek Kitab’ı âyetlerini düşünsünler ve akıllı olanlar öğüt alsınlar diye indirdik.” (Sâd 38/29)

Onların sahip olduğu berrak ve nezih akıl, Allah’ı ve tekliğini tanımayı sağlayan marifete ulaştırır. “İşte Allah’ın doğru yola ilettiği kimseler onlardır. Gerçek akıl sahipleri de onlardır.” (Zümer 39/18) mealindeki ayet bunun açık delilidir. Başka bir deyişle; onların sahip olduğu berrak ve nezih akıl, Allah’ın dinine yapılan daveti kabul etmeyi, emirlerine itaati ve nehiyelerinden kaçınmayı gerektirir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبَابِ الَّذِينَ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَلَا يَنْقُضُونَ الْمِيثَاقَ﴾

“Sadece akıl sahipleri anlar. Onlar, Allah’ın ahdini yerine getirenler ve verdikleri sözü bozmayanlardır.” (Ra’d 13/19-20)

Yukarıda geçen ayetler akıl sahiplerinden “أُولُوا الْأَلْبَابِ” tabiriyle zikretmektedir. Onlardan hayata ve tarihî olaylara evrensel bir bakışla olaylardan ilkeler çıkarabilme kapasitesinde olanlar vardır. Zira “اللب” kelimesi nezih akıl manasındadır.

Kur’ân’da sadece evrenin hareketinden bahseden ayetler de vardır. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿يُقَلِّبُ اللَّهُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ﴾

“Allah, gece ile gündüzü birbirine çeviriyor. Şüphesiz bunda basîret sahipleri için mutlak bir ibret vardır.” (Nur 24/44) Ayet, terbiye ve ahlaka dair bir içeriğe sahip değildir. Ayette öne sürülen, akıl sahiplerinin büyük hakikatleri keşfetmeleridir. Bu konuda esas olan, ahlakî kuralların değil evrensel aklî konuların araştırılmasıdır.⁴⁶⁹

Binaenaleyh Kur’ân, aklını kullanan ve Allah’ın ayetlerini anlamaya çalışan insanları أُولُوا الْأَلْبَابِ “zekâ sahipleri”, أُولُوا الْأَبْصَارِ “basîret sahipleri” ve أُولُوا النَّهْيِ “dizginleme ve zapt etme yetenek sahipleri” vb. gibi lafızlarla akıl sahipleri olarak vasıflandırmıştır. Bunlardan en çok zikredilen أُولُوا النَّهْيِ “dizginleme ve zapt etme yetenek sahipleri” tabiri tam on altı defa zikredilmiştir. Bu kimseler, kevnî ve teşrî’î

⁴⁶⁹ Gâlip Hasan, *Nazariyetu’l-‘İlm fi’l-Kur’ân*, s. 37, 40.

ayetleri eşit derecede anlayabilen kişilerdir. Allaha inanan, ona itaat eden, resullere uyan ve yaşamlarının tüm alanlarında dini hakem yapanlardır.

Akıl sahibi kimselerle ilgili olarak Allah Teâlâ,

﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾

“Ey akıl sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır. Umulur ki suç işlemekten sakınırsınız.” (Bakara 2/179) buyurmak suretiyle kâtilin kısas için öldürülmesinin haklı bir ceza olduğunu, maktul yakınlarının içinin rahatlayacağını ve toplumda adam öldürme gibi ağır cinayetlerin engelleneceğini ifade etmektedir. Ayette bir kâtilin ölümü ile binlerce kişinin can güvenliği garanti altına alınacağı, idrak edilebilir.

Bikâî şöyle der: الألباب şeffaflığıyla sahibine fayda sağlayan akıldır. Tıpkı meyvenin kabuğu gibi sahibini her türlü olumsuz dış etkiden korur. Şöyle de denmiştir: الألباب kalbin batın kısmıdır ki, mahlûkların hakikatlerini düşünen aklın zahirinde olduğu gibi, insan onunla görülebilen dünyadaki Allah’ın emirlerini düşünebilir. Onlar ayetler penceresinden Rablerine bakarlar. أُولُوا الْأَلْبَابِ saf akıl ve aydın düşünce, demektir. Binaenaleyh “واتقون يا أولي الألباب” ayetinin manası şöyle olur: Takvânın yüceliğini anladın, bu yolda devam et.⁴⁷⁰

Kur’ân’da akıl manasında kullanılan diğer bir kelime “fuâd” (فؤاد) kelimesidir. Bu kelime zikredilirken çoğu zaman idrak manasındaki akıl kastedilir. Kimi zaman ise duygusal manalar ifade eder. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَأَصْبَحَ فُؤَادُ أُمِّ مُوسَىٰ فَارِعًا ۚ إِنَّ كَادَتْ لِتَنفِي بِهٖ لَوْلَا أَن رَّبَطْنَاهَا عَلَىٰ قَلْبِهَا لِتَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

“Musa’nın anasının yüreğinde (fuâdı) yalnızca çocuğunun tasası kaldı. Eğer biz, (vadimize) inananlardan olması için onun kalbini pekiştirmemiş olsaydık, neredeyse işi meydana çıkaracaktı.” (Kasas 28/10)

﴿وَكَلَّا تَقْصُ عَٰلَيْكَ مِنۢ أَنبَاءِ الرُّسُلِ مَا نُنَبِّئُ بِهٖ فُؤَادَكَ ۖ وَجَاءَكَ فِي هَٰذِهِ الْحَقُّ وَمَوْعِظَةٌ وَذِكْرَىٰ لِلْمُؤْمِنِينَ﴾

“Peygamberlerin haberlerinden senin kalbini (tatmin ve) teskin edeceğimiz her haberi sana anlatıyoruz. Bunda sana gerçeğin bilgisi, müminlere de bir öğüt ve bir uyarı gelmiştir.” (Hûd 11/120)

⁴⁷⁰ Burhâneddin b. Ömer el-Bikâî (ö. 885), **Nazmu’d-Dürer fî Tenasubi’l-Âyât ve’s-Suher**, Hadarabad, Dairetü’l-Maarifi’l-Osmaniye, 1. Baskı, III, 146.

Fuâd, kalbin içinde bulunur; kalbin göğüs kafesinin içinde bulunduğu gibi. Musa (a.s)’nın annesinin fuâdı özlemle yanmaktadır.⁴⁷¹

“*Senin kalbine sebat ve sükûnet vereceğiz, hoşnut edeceğiz*” demektir.⁴⁷² Ancak yukarıda ifade ettiğimiz gibi Kur’ân’da zikredilen “fuâd” kelimesi çoğu zaman akıl manasındadır. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَٰئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا﴾

“*Hakkında bilgin bulunmayan şeyin ardına düşme. Çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur.*” (İsrâ 17/36)

Ayette geçen “fuâd” kelimesi akıl manasındadır.⁴⁷³ Yani ayette duyu organlarından olan işitme ve görme yetisi zikredildikten sonra akıl manasında fuâd kelimesi zikredilmiştir. Akıl, ilim ve marifet edinmede en önemli araç ve idrak merkezidir. Yani işitme görme gibi diğer duyu organlarının idrak ettikleri orada birikir.⁴⁷⁴

İbn Âşûr ayetin tefsirinde şöyle der: Ey İnsan! Sen kulağının, gözünün ve aklının yaptığı her şeyden sorumlusun. Yani insan, gördükleri ve duyduklarını aklı ile iyi muhakeme etmeli ve gerçek ilimle zannı birbirinden ayırt etmelidir. Zira fuâd, aklı kullanmak ve ilkeler elde etmek demektir.⁴⁷⁵

Bazen fuâd kelimesi manevi kavramları ifade etmek için kullanılır. Bazen de kalp zikredilip fuâd kastedilir. Fakat bu şekilde kullanıldığı zaman yukarıda bahsettiğimiz gibi akıl manasına gelir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿خَتَمَ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ وَعَلَىٰ سَمْعِهِمْ وَعَلَىٰ أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾

“*Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Onların gözlerine de bir çeşit perde gerilmiştir ve onlar için (dünya ve ahirette) büyük bir azap vardır.*” (Bakara 2/7) Ayette geçen kalp kelimesi akıl manasındadır. Nitekim Araplar, kalp kelimesini insanın göğüs kafesinde yer alan, çam kozalağına benzeyen et parçası için

⁴⁷¹ el-Bursevî, **Rûhu'l-Beyân**, VI, 494.

⁴⁷² el-Bursevî, **Rûhu'l-Beyân**, VI, 256; İbnü'l-Cevzî, **Zadü'l-Mesîr**, s. 677.

⁴⁷³ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, XIV, 232; Âlûsî, **Rûhu'l-Meânî**, VII, 439.

⁴⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, **Zadü'l-Mesîr**, s. 788; el-Bursevî, **Rûhu'l-Beyân**, V, 77; Kurtubî, **el-Cami li Ahkâmi'l-Kur'ân**, X, 135; Âlûsî, **Rûhu'l-Meânî**, VII, 438.

⁴⁷⁵ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, XV, 101; Galip Hasan, **Nazariyetü'l-İlm fi'l-Kur'ân**, s. 51.

kullanır. Öte yandan insanın idrak ve düşünme mekanizmasına da kalp derler. Kumanda merkezi beyindir. Çünkü beynin idrak etmek için ihtiyacı olan gücü, kalp sağlar.⁴⁷⁶ Bunu açıklayan başka bir ayet de şöyledir:

﴿أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ﴾

“(Sana karşı çıkanlar) hiç yeryüzünde dolaşmadılar mı? Zira dolaşsalar da elbette düşünecek kalpleri ve işitecek kulakları olurdu. Ama gerçek şu ki, gözler kör olmaz; lâkin göğüsler içindeki kalpler kör olur.” (Hac 22/46) Bu ayet kalbin akıl manasında olduğunu açık bir şekilde ifade etmektedir.

Konu ile ilgili başka bir ayette Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِّنَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ آذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولَٰئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَٰئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ﴾

“Andolsun, biz cinler ve insanlardan birçoğunu cehennem için yaratmışızdır. Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar; gözleri vardır, onlarla görmezler; kulakları vardır, onlarla işitmezler. İşte onlar hayvanlar gibidir; hatta daha da şaşkındırlar. İşte asıl gafiller onlardır.” (A'râf 8/179) Zira kalp, anlama ve düşünme aracıdır. Eğer insan, aklını bu yönde kullanmazsa hayvandan hiçbir farkı kalmayacaktır.

Kâf sûresinin bir ayeti şöyledir:

﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَذِكْرَىٰ لِمَن كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ﴾

“Şüphesiz ki bunda akli olan veya hazır bulunup kulak veren kimseler için bir öğüt vardır.” (Kâf 50/37) Burada kastedilen gördüklerini kavrayabilecek sağlam bir akıldır. İbn Abbas ayette geçen kalp kelimesini akıl olarak açıklamıştır. Çünkü aklın mahalli kalptir. Akıl ise ilim, irfan kaynağıdır.⁴⁷⁷ Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلْجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرَىٰ لِلْمُؤْمِنِينَ﴾

⁴⁷⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I, 245.255; Kurtubî, *el-Cami li Ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 236; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, I, 336.

⁴⁷⁷ el-Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IX, 161; Kurtubî, *el-Cami li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XVII, 24.

“De ki: Cebrail’e kim düşman ise şunu iyi bilsin ki Allah’ın izniyle Kur’ân’ı senin kalbine bir hidayet rehberi, önce gelen kitapları doğrulayıcı ve müminler için de müjdeci olarak O indirmiştir.” (Bakara 2/97)

Kalp (akıl), bazı fonksiyonlarının ihmali sonucu doğru bilgilere ulaşmada başarısız olabilir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا﴾

“Onlar Kur’ân’ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalpleri kilitli mi?” (Muhammed 47/24) Ayetteki akıl, Kur’ân’daki ve kâinattaki ayetler konusunda tefekkür ederek Allah’ı anlamayı teşvik eden yeni bir kavramı ifade etmektedir. Zira Kur’ân’daki ayetler evrendeki ayetlerden çok daha büyüktür. Kur’ân ayetleri, evrendeki ayetleri açıklar. Evren, Kur’ân’ın aynasıdır. İbn Âşûr’un ayetle ilgili bir açıklaması şöyledir: Onların akılları dinamik değildir. İyilikler ve doğrulara karşı duyarsızdır. Bu nedenle Kur’ân ayetleri hakkında düşünüp tefekkür etmezler.⁴⁷⁸

Aklın işlevinin olmadığını ifade etmek için akla ilgi, kalbe eylem atfedilmiştir. Ya da bu, kalbin de akıl gibi tefekkür etme ve kavrama yetisi olduğuna işarettir. Çünkü ayetin siyâk-sibâkı bir uyarı içermektedir. Kavrama yetisine sahip kalpler hatırlasın diye geçmiş ümmetlerin başına gelenlerin zikredilmesi bundan dolayıdır. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ﴾

“(Sana karşı çıkanlar) hiç yeryüzünde dolaşmadılar mı? Zira dolaşsalar da elbette düşünecek kalpleri ve işitecek kulakları olurdu. Ama gerçek şu ki, gözler kör olmaz; lâkin göğüsler içindeki kalpler kör olur.” (Hac 22/46) Düşünüp taşınmak ve tefekkür etmekten kinayedir.⁴⁷⁹

﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرَى لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ﴾

“Şüphesiz ki bunda akıllı olan veya hazır bulunup kulak veren kimseler için bir öğüt vardır.” (Kâf 59/37)

⁴⁷⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXVI, 113.

⁴⁷⁹ Razi, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XXIII, 45.

K. Fikir (الفكر)

Fikir, bilgiyi bilinene doğru yönlendiren zihinsel bir güç, kimilerine göre ise insanın kalbinde gerçekleşen şeydir. Bu güç, düşünürü en uygun manalara ulaştırır. Tefekkür ise bu gücün, aklın önerdiği teoriye göre deveran etmesidir. Bu insanlara ya da kalbinde tasavvur imkânı olan canlılara özel bir meziyettir. Konu ile ilgili Hz. Peygamber'den gelen bir hadis şöyledir: “Tefekkürünüz, Allah'ın zatı hakkında değil nimetleri konusunda olsun.”⁴⁸⁰

Tefekkür kelimesi Arapça kökenli bir kelime olup düşünmek manasındadır. “Fikrun” (فِكْرٌ) ve “fikratün” (فِكْرَةٌ) isimdir. Mastarı ise “fekrun” (فَكْرٌ) olarak kullanılagelmiştir. Sözlük anlamı olarak bir şeyin kalpte tereddüt etmesi ve sonunda yerleşmesi, istikrar bulması demektir. Örneğin; فَكَّرَ فِي أَمْرِهِ (fekkerâ fî emrihi) “iş ile ilgili olarak düşündü, taşıdı” demektir. Sürekli düşünen bir insana رَجُلٌ فَكِيرٌ (raculun fekirun) denir.⁴⁸¹

Râğıb el-İsfahânî şöyle der: فَكْرٌ (fekrun) kelimesi فَكٌ (ferkun) kelimesinin yer değiştirmiş halidir. Fakat فَكٌ (ferkun) kelimesi dokunulabilen (somut) şeyler için kullanılırken فَكْرٌ (fekrun) kelimesi manevi (soyut) şeyler için kullanılır. Kelimenin asıl manası, bir şeyin gerçeğine ulaşmak için araştırmaktır.⁴⁸²

تَفَكُّيرٌ (tefkîr) meçhul bir şeyi elde etmek amacıyla bilinen bir takım önermeler tertîp etmektir. Bu bakımdan tekfîr, marifet edinme yoludur. Tefkîr bu anlamda semi‘ ve basarın üst derecesidir.⁴⁸³ Kur’ân’da fikir kelimesinin türetildiği mastar hariç tüm fiiller toplam on sekiz defa geçmektedir.⁴⁸⁴ Kur’ân, Allah'ın zatı hariç her alanda, her yönüyle tefekküre çağırır. Nitekim tefekkür kalp işi olup eşyanın hakikatine ulaşmak için delilleri araştırır. Bu sebepten Allah kendi zatı ile ilgili tefekkürde bulunmayı yasaklamıştır.⁴⁸⁵ Çünkü Allah'ın zatı ile ilgili tefekkür, aklın idrak edilmesi mümkün olan şeyler konusunda düşünme yeteneğini yitirmesine yol

⁴⁸⁰ Abdullah b. Adi b. Muammed el-Cürcânî, **el-Kamil fî Zuefâi’r-Ricâl**, thk. Yahya Garavi, Beyrut, Daru’l-Fikr, 1988, I. Baskı, VII, 95.

⁴⁸¹ Cevherî, **Sihah**, II, 873; Ebu Dureyd, **Cemheretü’l-Lüğa**, II, 401. Fîrûzâbâdî, **Besâiru Zevi’t-Temyîz**, IV, 212.

⁴⁸² Râğıb el-İsfahânî, **Müfredat**, s. 643.

⁴⁸³ Galib Hasan, **Nazriyyetü’l-İlm fî’l-Kur’ân**, s. 11.

⁴⁸⁴ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, **Mucemü’l-Müfehres**, “ف ك ر” md.

⁴⁸⁵ Nisâbü’rî, **Ğarâibu’l-Kur’ân**, XXI, 31.

açar. İnsanın Yaratana tanınması için yaratılanları düşünmesi ve tefekkür etmesi yeterlidir.⁴⁸⁶ Ayrıca kâinat olguları üzerinde tefekkür, aklın fonksiyonunu geliştirir, insana heyecan verir, hayata eğlence katar ve ebedi hayata en iyi şekilde hazırlanma fırsatı verir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِن نَّفْعِهِمَا وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَمَلُ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ . فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَى قُلْ إِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ وَإِنْ تُخَالِطُوهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَأَعْتَبْتُمْ إِنْ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾

“Sana, şarap ve kumar hakkında soru sorarlar. De ki: Her ikisinde de büyük bir günah ve insanlar için bir takım faydalar vardır. Ancak her ikisinin de günahı faydasından daha büyüktür. Yine sana iyilik yolunda ne harcamacaklarını sorarlar. “İhtiyaç fazlasını” de. Allah size ayetleri böyle açıklar ki düşünesiniz. Dünya ve ahiret hakkında (lehinize olan davranışları düşünün ve ona göre hareket edin). Sana yetimler hakkında soruyorlar. De ki: Onları iyi yetiştirmek (yüz üstü bırakmaktan) daha hayırlıdır. Eğer onlarla birlikte yaşarsanız, (unutmayın ki) onlar sizin kardeşlerinizdir. Allah, işleri bozanla düzelteni bilir. Eğer Allah dileseydi, sizi de zahmet ve meşakkate sokardı. Çünkü Allah güçlüdür, hakîmdir.” (Bakara 2/219-220)

Size dünya ve ahiret işleri ile ilgili sağlıklı düşünesiniz, fani dünya için değil kalıcı olan ahiret için çalışsınız diye ayetlerimizi açıklamış bulunuyoruz⁴⁸⁷ ki böylece tefekkür eder Allah’ın emirlerine uyar ve yasaklarından kaçınırsınız. Çünkü tefekkür, gerçeklere ulaşmanın tek yoludur. Aksine fikir yürütmeyen; heva ve hevesine uyan, şehvet ve arzularının arkasından koşar ve sapıtır. O zaman ayetlerin açıklanmasındaki amaç düşünmek, fikir yürütmektir. Ayetlerimize bakarak düşünün ki, dünya ve ahiretle ilgili bilgi sahibi olarsınız.⁴⁸⁸ Ancak bu şekilde hangisinin daha kalıcı, daha hayırlı olduğunu öğrenirsiniz ve ona göre amel edersiniz.⁴⁸⁹

Allah Teâlâ’nın bizim için Kur’ân’da açıklamış olduğu ayetler üzerinde düşünmek, ayetlerden hükümler çıkarmayı, ayette hedeflenen amaç ve menfaatleri kavramayı gerektirir. Tefekkürün asıl hedefi dünya ve ahiret işlerini iyi kavrayıp

⁴⁸⁶ Yusuf el-Kardavi, *el-Akl ve’l-‘İlm fi’l-Kur’ân*, s. 32-33.

⁴⁸⁷ Kurtubî, *el-Cami li Ahkâmi’l-Kur’ân*, III, 60; el-Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, I, 422.

⁴⁸⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, II, 354.

⁴⁸⁹ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, s. 129.

yararlı olanları yapmak, zararlı olanlardan ya da zararı yararından daha fazla olanlardan kaçınmaktır.⁴⁹⁰

Allah'ın ayetleri hakkında düşünen akıllı kişi; zekâsıyla, evrende yaptığı yolculuklar neticesinde hali hazırda bulunan geçici ve sonunun mahrumiyet olma olasılığı bulunan bir lezzet için değil; öteki dünyadaki, âlemlerin Rabbi Allah huzurunda kalıcı, kesin ve sonsuz olan mutluluğu elde etmek için çalışması gerektiğini kesin bir şekilde anlar.

Muhtevasında şer'î hükümler barındıran yukarıdaki ayetlerde gördüğümüz gibi akıl dengeleme, yansıtma ve karşılaştırma gücüne sahiptir. O halde bu ayetler şer'î hükümlerde akıl yürütülmesi gerektiğini göstermektedir. Düşünmede gösterilen çabalar sayesinde doğru hedefe ve istenilen gayeye ulaşılır.

Ayrıca akıl, kevnî ayetler olan yerde, gökte ve ikisinin arasındaki ayetleri bir araya getirip uygun bir şekilde inceleyerek doğru sonuçlar elde edebilir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿ وَهُوَ الَّذِي مَدَّ الْأَرْضَ وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْهَارًا وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ جَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ اثْنَيْنِ يُغْشِي اللَّيْلَ النَّهَارَ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴾

“Yeri döşeyen, onda oturaklı dağlar ve ırmaklar yaratan ve orada bütün meyvelerden çiftler çiftler yaratan O'dur. Geceyi de gündüzün üzerine O örtüyor. Şüphesiz bütün bunlarda düşünen bir toplum için ibretler vardır.” (Ra'd 13/3)

Ayette zikredilen konuların her biri ayetler kümesine işaret etmektedir. Yani ayeti oluşturan her bir kelime diğerlerinden bağımsız biçimde incelenmesi gereken önemli konular içermektedir. Bu sebepten ayette “*düşünen bir toplum*” ifadesi özellikle vurgulanmıştır ki ekip halinde sürekli tekrar tekrar incelenmesi gereken konular olduğuna dikkat çekilmiştir.⁴⁹¹

Nitekim ayette işaret edilen tefekkür, Kur'ân ayetlerinden yola çıkarak evrende şahit olduğumuz ayetler konusunda tefekkür etmektir. Ayrıca tefekkür, eşyanın hakikatine ulaşmak için kalbi harekete geçirmektir. Ayette yer alan dağlar, gökler, yer, nehirler ve denizlerden ibaret her olgu, yaratıcısını gösteren birer delildir.

⁴⁹⁰ Âlûsî, **Rûhu'l-Meânî**, I, 510; Zemahşerî, **el-Keşşâf**, I, 133.

⁴⁹¹ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, III, 85.

Evrendeki bu elamanların muntazam hareket ve sistemleri yaratıcılarının ne kadar mükemmel bir hikmet ve ne kadar olağanüstü bir yönetime sahip olduğunu göstermektedir.⁴⁹² Düşünen bir insan, böyle muazzam bir varlığın tesadüf eseri meydana gelmiş olmasına asla ihtimal vermez. Her şeye kâdir, mutlak tasarruf sahibi tarafından yaratıldığı kanısına varır ve Hz. Musa'nın sihirbazları gibi “*Âlemlerin Rabbi Allah’a inandık.*” (Şuarâ 26/47) diye secdeye kapanır.

Konunun daha açık bir şekilde anlaşılması için ilgili şu ayeti okuyalım:

﴿أَيُّدٌ أَحَدُكُمْ أَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِّنْ نَّحِيلٍ وَأَعْنَابٍ وَجُرِي مِنَ نَحْيِهَا الْأَنْهَارُ لَهُ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ وَأَصَابَهُ الْكِبَرُ وَلَهُ ذُرِّيَّةٌ ضُعَفَاءُ فَأَصَابَهَا إِعْصَارٌ فِيهِ نَارٌ فَاحْتَرَقَتْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ﴾

“Sizden biriniz arzu eder mi ki, hurma ve üzüm ağaçlarıyla dolu, altlarından ırmaklar akan ve kendisi için orada her çeşit meyveden (bir miktar) bulunan bir bahçesi olsun da, bakıma muhtaç çoluk çocuğu varken kendisine ihtiyarlık gelip çatsın, bahçeye de içinde ateş bulunan bir kasırga isabet ederek yakıp kül etsin! (Elbette bunu kimse arzu etmez.) İşte düşünüp anlayasınız diye Allah size ayetleri açıklar.” (Bakara 2/266)

Bikâî şöyle der: “لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ” (düşünüp anlayasınız) haliniz sürekli düşünmeyi kendine görev edinmiş kimsenin hali gibi olsun. Eğer bir kişinin hali böyle olursa, o sabit bir şekilde işlerini takip eder ve yaptığı ibadetleri bilinçli olarak yapar. Zira düşüncesiz yapılan ibadette hayır yoktur.⁴⁹³

Yukarıda zikrolunanlara bakılırsa Kur’ân’da geçen fikir kelimesi üç nevi tefekkürü ifade etmektedir:

1. Kur’ân’ın ayetleri hakkında tefekkür etmek.
2. Evrendeki ayetler hakkında tefekkür etmek.
3. Kur’ân’da verilen örnekler hakkında tefekkür etmek.

Son kısım akıl yürütmek manasındadır. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿لَوْ أَنزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى حَبَلٍ لَّرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُّتَصَدِّعًا مِّنْ خَشْيَةِ اللَّهِ وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾

⁴⁹² el-Bursevî, **Rûhu’l-Beyân**, IV, 435-436.

⁴⁹³ el-Bikâî, **Nazmü’d-Dürer**, IV, 88.

“Eğer biz bu Kur’ân’ı bir dağa indirseydik, muhakkak ki onu, Allah korkusundan baş eğerek, parça parça olmuş görürdün. Bu misalleri insanlara düşünsünler diye veriyoruz.” (Haşr 59/21)

Bikâî şöyle der: İnsanların akli farklıdır. Bundan dolayı Allah Teâlâ evrendeki olguları iki kısma ayırmış ve kendi varlığını ve fiillerini bu iki kısımda göstermiştir. Birincisi, zahir duyu organlarımızla bilmemiz mümkün olan olgular. İkincisi ise, duyu organlarımızla bilemediğimiz gaybî olgulardır. İlki herkes tarafından bilinir ve idrak edilir. Ama ikincisi sadece berrak akıl sahipleri tarafından idrak edilir. Berrak akıl dediğimiz, vesveselerden ve evhamlardan uzak zekâdır. Allah lütfu ve keremi ile evreni bu iki küme şeklinde göstermiştir. Zira birini anlayamayan diğerini anlasın ve herkes kendi kapasitesinin el verdiği ölçüde yaratılışından ötürü Yaratanı bilsin.⁴⁹⁴

Akıl yürütme, tefekkür etme, bilinen somut olgularla bilinmeyen meçhul şeylere ulaşmaktır. Bu denge olmadan manen tefekkür mümkün değildir. Şöyle ki bizi kuşatmakta olan olgular ve hissettiğimiz varlıklar her akıl sahibi tarafından kabul görmektedir. Bundan dolayı onu sağlam neticelere ulaştıran önermelerdir, diyebiliriz. Bunlar derin düşünme ile elde edebileceğimiz gerçekleri gösteren büyük deliller taşır. Fakat hayatımızda sürekli tekrarlanan olaylar olduğu için tefekkür olmadan gerçekleşmeleri mümkün değildir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَنَزَّلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً مُّبَارَكًا فَأَنْبَتْنَا بِهِ جَنَّاتٍ وَحَبَّ الْحَصِيدِ . وَالتَّخْلَ بَاسِقَاتٍ لَهَا طَلْعٌ نَضِيدٌ . رِزْقًا لِلْعِبَادِ وَأَحْيَيْنَا بِهِ بَلْدَةً مَيِّتًا كَذَلِكَ الْخُرُوجُ﴾

“Gökten bereketli bir su indirdik, onunla bahçeler ve biçilecek daneler bitirdik. Kullara rızık olması için birbirine girmiş, küme küme tomurcukları olan uzun boylu hurma ağaçları yetiştirdik. Ve o su ile ölü toprağa can verdik. İşte hayata yeniden çıkış da böyledir.” (Kâf 50/9-11)

Herkesin yaşamında kolayca müşahade edebileceği bu örnekler, ölümden sonraki hayat evrelerini anlatır. Çorak yerin yağmurun yağmasıyla canlanması, hurma ağaçlarının yetişip meyve vermesi, ölümden sonra dirilme ve ölüm sonrası hayat evrelerine benzer. Kur’ân’da buna benzer birçok örnek yer alır. Bu örnekleri vermenin temel hedefi ölümlerin aynen o şekilde diriltileceğini göstermektir. “كَذَلِكَ

⁴⁹⁴ Bikâî, *Nazmu’d-Durer*, II, 300-301.

﴿الْخُرُوجُ﴾ “İşte hayata yeniden çıkış da böyledir.” Örneklerden gaye ise idrak edilmesi istenen daha yüce gayelere ulaşmaktır. Allah Teâlâ şöyle buyurur:

﴿هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً لَكُمْ مِنْهُ شَرَابٌ وَمِنْهُ شَجَرٌ فِيهِ تُسِيمُونَ. يُنْبِتُ لَكُمْ بِهِ الزَّرْعَ وَالزَّيْتُونَ وَالتَّخْلِيلَ وَالْأَعْنَابَ وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾

“Gökten suyu indiren O’dur. Ondan hem size içecek vardır, hem de hayvanlarınızı otlatacağınız bitkiler. (Allah) su sayesinde sizin için ekinler, zeytinler, hurmalar, üzümler ve diğer meyvelerin hepsinden bitirir. İşte bunlarda düşünen bir toplum için büyük bir ibret vardır.” (Nahl 16/10-11)

Zira iki ayet arasında ikili bir sistem vardır. Nahl sûresindeki ayet yağmurun inmesi, yerin canlanması (yeşermesi) ve meyvelerin çıkması gibi tabiat olaylarına işaret ile bu olayların haddizatında, düşünen bir toplum için büyük deliller olduğunu beyan ederken; Kâf sûresindeki ayet ise örneklemedeki asıl gaye olan “كَذَلِكَ الْخُرُوجُ” “İşte hayata yeniden çıkış da böyledir” ifadesiyle bunların arasındaki ilişkiye işaret eder.

Gerçekleri ortaya koyan bu zihinsel gayret, insanın, kendisine karşı dürüst olmasını, mutâtlıktan ve kolektif akılcılık ortamından kurtulup öz güvene dayanmayı gerektirir. Çünkü kitlenin aklı yoktur. O halde fikir ve akıl yürütme ile gerçeklere ulaşılabilir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿قُلْ إِنَّمَا أَعْظِيكُمْ بِوَاحِدَةٍ أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ مِثْلَ خِزْفٍ وَمَنْ يَنْصُرْكُمْ فَإِنَّ يَدَيْهِمَا يَأْخُذُكُمْ بِلُؤْلُؤٍ مِنْ مِثْلِ النِّعَاقِ ثُمَّ يَرْفَعُ رِجْلَكُمْ بَعْدَ رَدِّكُمُ الْمَوْتَ بَعْدَ تَقْوِكُمْ إِلَيْهِمْ فَيَمَسُّكُمْ فِي ذُكُرِكُمْ أَفَبُصِيرٌ﴾

“(Resûlüm! Onlara) de ki: Size bir tek öğüt vereceğim: Allah için ikişer ikişer ve teker teker ayağa kalkın, sonra da düşünün! Arkadaşınızda (peygamberde) hiçbir delilik yoktur! O ancak şiddetli bir azap gelip çatmadan evvel sizi uyaran bir peygamberdir.” (Sebe 34/46)

Zira bu şekilde tefekkür etmek insanın arzu ve ihtiraslarından, kişisel çıkarlarından, dünyalık endişelerden, kalpte çöreklenip onu Allah'tan uzaklaştıran çeşitli fısıltı ve içgüdülerden, egemen toplumsal akımların etkisinden, yaygın düşüncelerin baskısından sıyrılarak vicdanlarının özgür ufuklarında Yüce Allah ile baş başa kalmasını sağlar.

L. Haber (الخبر)

Haber, haber alma-verme vasıtasıyla bilgi edinmek manasındadır.⁴⁹⁵ “Haber” (الخبر), Arapça kökenli bir kelime olup çoğulu (أخبار) “ahbâr”dır. “Hubru” (الخُبْرُ) ve “habru” (الخُبْرُ) lafızları da bilgi edinmek için birer vesiledir. Dolayısıyla ilimdir. “Hubru” (الخُبْرُ), büyük müzâyede manasındadır. Çoğulu “habûr” (الخُبُور) olarak gelir. “Hâbir” (الخابر) deneme yapan iken “haber” (الخبر) eşyanın mahiyeti ve hakikatini bilmektir. “Hubru” (الخُبْرُ) batınî işlerle ilgili marifet sahibi olmaktır. “Habru” (الخِبْرُ) batınî işleri gerçek yüzüyle bilmektir. Bu açıdan haber kelimesinde ilim kelimesinde olmayan fazladan bir mana vardır.⁴⁹⁶

“Habîr” (الخبير), ârif; “mahbûr” (المخبور) maruf/iyiliktir. Hansa’nın bir şiirinde şöyle denmiştir:

ولليتامى وللأضياف إن طرقوا
أبياتنا لفعال منك مخبور .

“Eğer yetimler ve misafirler kapı çalarlarsa elbette senden büyük maruf/iyilik göreceklendir.”⁴⁹⁷

Habîr kelimesi, aslında bitki, ot ve verimlilik ifade eder. Ferazdak’ın Hüseyin b. Ali’ye şöyle dediği nakledilmiştir: على الخبر سقطت yani “bitki ve otlar üzerine düştün.”⁴⁹⁸ Zira “muḥâberatün” (مخابرة), “muzâra‘atün” (مزارعة) ziraat yapmak manasındadır. “Habîr” (الخبير) işin uzmanı; الأرض الخيرة, yumuşak ve verimli toprak; ise sedir ağaçlarının yetiştiği yumuşak toprak anlamına gelmektedir.⁴⁹⁹

Haber kelimesi Kur’ân’ın birkaç yerinde ilim manasında kullanılmıştır. Allah Teâlâ Musa (a.s)’nın dilinden şöyle buyuruyor:

﴿ فَلَمَّا قَضَىٰ مُوسَى الْأَجَلَ وَسَارَ بِأَهْلِهِ آنَسَ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ نَارًا قَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا إِنِّي آنَسْتُ نَارًا لَّعَلِّي آتِيكُم مِّنْهَا بِخَبَرٍ أَوْ جَذْوَةٍ مِنَ النَّارِ لَعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ ﴾

⁴⁹⁵ Râğib el-İsfahanî, *Müfredât*, “خ ب ر” md.

⁴⁹⁶ el-Ezherî, *Tehzibu’l-Luğa*, VII, 365; Cevherî, *Sıhah*, I, 528; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmusu’l-Muhîṭ*, s. 172; Râğib el-İsfahanî, *Müfredât*, “خ ب ر” md.; Ebu Hilal el-Askerî, *el-Furuku’l-Lugaviye*, s. 74.

⁴⁹⁷ Hansa, *Divanu’l-Hansa*, s. 73.

⁴⁹⁸ el-Meydânî, *Mecmeu’l-Emsâl*, I, 484.

⁴⁹⁹ Cevherî, *Sıhah*, I, 528.

“Sonunda Musa süreyi doldurup ailesiyle yola çıkınca, Tûr tarafından bir ateş gördü. Ailesine: ‘Siz (burada) bekleyin; ben bir ateş gördüm, belki oradan size bir haber yahut ısınmanız için bir ateş parçası getiririm’, dedi.” (Kasas 28/29)

Neml sûresinde de şöyle buyrulmuştur:

﴿إِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِأَهْلِهِ إِنِّي آنَسْتُ نَارًا سَآتِيكُم مِّنْهَا بِخَبَرٍ أَوْ آتِيكُم بِشِهَابٍ قَبَسٍ لَّعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ﴾

“Hani Musa, ailesine şöyle demişti: Gerçekten ben bir ateş gördüm. Size oradan bir haber getireceğim yahut bir ateş parçası getireceğim, umarım ki ısınırsınız.” (Neml 28/29)

Haber getirmek, Musa’nın yolculuk esnasında kendisine yararlı olacak bir bilgi edinmesi manasındadır. Kimi müfessirler bunu, yolla ilgili bilgi edinmek olarak açıklamışlardır.⁵⁰⁰ Muhammed Ebû Zehra’ya göre haber, bilginin olmadığı bir şey konusunda bilgi sahibi olmaktır.⁵⁰¹ Böylece nasıl davranacağımızı öğreniriz.⁵⁰² Zira haber bu bağlamda batınî işlerin hakikatini bilmektir. İlim kelimesinin ifade etmediği bir manayı da ifade etmektedir.

Haber vasıtasıyla bilgi elde etmek, Musa (a.s) ile Hızır arasında cereyan eden diyalogda yer almıştır. Allah Teâlâ, Musa (a.s)’nın dilinden şöyle buyuruyor:

﴿قَالَ لَهُ مُوسَىٰ هَلْ آتَيْتُكَ عَلَىٰ أَنْ تُعَلِّمَنِي مِمَّا عَلَّمْتَ رُشْدًا. قَالَ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا. وَكَيْفَ تَصْبِرُ عَلَىٰ مَا لَمْ تُحِطْ بِهِ خُبْرًا﴾

“Musa ona, ‘sana öğretilenden, bana, doğruyu bulmama yardım edecek bir bilgi öğretmen için sana tâbi olayım mı?’ dedi. Dedi ki: ‘Doğrusu sen benimle beraberliğe sabredemezsin. (İç yüzünü) kavrayamadığın bir bilgiye nasıl sabredersin?’” (Kehf 18/66-68)

“bilginin kuşatamadığı şey” manasındadır. Bu, Hızır’dan kendisinin zahiren anlaşılması mümkün olmayan (çocuğun öldürülmesi, geminin delinmesi ve duvarın tamir edilmesi) gizli hikmetler taşıyan bir takım eylemler yapacağına ilişkin bir duyuru mahiyetindedir. Zira Musa (a.s) bu eylemleri görünce

⁵⁰⁰ Âlûsî, **Rûhu’l-Meânî**, X, 155; el-Bursevî, **Rûhu’l-Beyân**, VI, 413; İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, XIX, 225; Muhammed Fadlallah, **Min Vahyi’l-Kur’ân**, XVII, 290.

⁵⁰¹ Muhammed Ebu Zehra, **Zehratü’t-Tefâsîr**, X, 5434.

⁵⁰² Muhammed Fadlallah, **Min Vahyi’l-Kur’ân**, XVII, 187.

sabredemeyecek ve Hızır'a itiraz edecektir. Yani "Ey Musa! Sen bazı şeylerin hakikatlerini bilemezsin." demek istemiştir. Görülüyor ki, Musa (a.s) henüz ilmin başlangıcında idi. Musa (a.s)'nın "*Sana öğretilenden, bana, doğruyu bulmama yardım edecek bir bilgi öğretmen için sana tâbi olayım mı?*" sözünden bu anlaşılmaktadır.⁵⁰³ Yani Hızır, Musa (a.s)'ya, sen kesin olarak bilmediğin bir olaya nasıl sabredebilirsin, demiş olmaktadır.⁵⁰⁴

"Hubru" (الْحُبْرُ) kelimesi aynı surede başka bir ayette daha aynı anlamda zikredilmiştir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿كَذَلِكَ وَقَدْ أَحَطْنَا بِمَا لَدَيْهِ خُبْرًا﴾

"İşte böylece onunla ilgili her şeyden haberdardık." (Kehf 18/91) Ayette "*haberdardık*" diye mana verdiğimiz "خُبْرًا" kelimesi aslında علما دقيقا demektir. Yani onunla ilgili her şey bütün ayrıntıları ile bilgimizin kapsamı içindedir. Güneş hiçbir engelle, hiçbir engellemeye karşılaşmadan bu toplumun üzerine doğuyor ve öylece yükseliyor. Aynı şekilde Zülkarneyn'in vicdanı ve içinde sakladığı niyetler bütünüyle Allah'ın kapsamlı bilgisine açıktır.⁵⁰⁵ Ayrıca "أحاط" ve "تخط" kelimeleri de her şeyin incelikleriyle kuşatıcı bir bilgiye işaret etmektedir.

"Haber" (خَبَر) kelimesi bazı ayetlerde çoğul formunda gelmiştir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَلَنُبَلِّغُكُمْ حَتَّى نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنْكُمْ وَالصَّابِرِينَ وَنَبْلُوَ أَخْبَارَكُمْ﴾

"Andolsun ki içinizden cihad edenlerle sabredenleri belirleyinceye ve haberlerinizi açıklayıncaya kadar sizi imtihan edeceğiz." (Muhammed 47/31)

Konu ile ilgili başka bir ayet şöyledir:

﴿يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا﴾

"İşte o gün (yer) Rabbinin ona bildirmesiyle bütün haberlerini anlatır." (Zilzâl 99/4)

⁵⁰³ el-Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, V, 326-327.

⁵⁰⁴ Mücahid b. Cebr, *Tefsiru Mücahid*, I, 381; Fîrûzâbâdî, *Tenviru'l-Mikbâs min Tefsiri İbn Abbas*, s. 251.

⁵⁰⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 73; Fîrûzâbâdî, *Besâiru Zevî't-Temyîz*, II, 523; Muahmmmed Ebu Zehra, *Zehratu't-Tefâsîr*, IX, 4584.

وَيَبْلُوَ أَخْبَارَكُمْ “Haberlerinizi imtihan edeceğiz.” (Muhammed 47/31) tabiri ilim kelimesinin ifade etmediği yeni bir mana ifade etmektedir. Yani; وَيَبْلُوَ أَعْمَالَكُمْ “Amellerinizi imtihan edeceğiz.” demektir.⁵⁰⁶

Tevbe sûresindeki bir ayette Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿يَعْتَذِرُونَ إِلَيْكُمْ إِذَا رَجَعْتُمْ إِلَيْهِمْ قُلْ لَا تَعْتَذِرُوا لَنْ تُؤْمِنَ لَكُمْ قَدْ بَيَّنَّا اللَّهُ مِنْ أَخْبَارِكُمْ وَسَيَرَى اللَّهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ ثُمَّ تُرَدُّونَ إِلَىٰ عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

“(Seferden) onlara döndüğünüz zaman size özür beyan edecekler. De ki: (Boşuna) özür dilemeyin! Size asla inanmayız; çünkü Allah, haberlerinizi bize bildirmiştir. (Bundan sonraki) amelinizi Allah da görecektir, Resûlü de. Sonra görüleni ve görülmeyeni bilene döndürüleceksiniz de yapmakta olduklarınızı size haber verecektir.” (Tevbe 9/94) Yani, Allah Teâlâ, sizin niyetlerinizi ve müminlerin cihada olan azimlerini yok etmek için çevirmiş olduğunuz dolapları haber vermiştir.⁵⁰⁷ Ayetin devamındaki “وَسَيَرَى اللَّهُ عَمَلَكُمْ” tabiri de bu manayı desteklemektedir.

Müşrikler çevirdikleri dolapların gizli kalacağını zannediyorlardı. Ancak Allah Teâlâ onların gizlediği rezillikleri tüm âleme ifşa etmiştir.⁵⁰⁸

Yukarıda “الأرض الخيرة” ifadesinin yumuşak ve verimli toprak manasında olduğunu söylemiştik. Verimli toprak manasındadır çünkü su, bu toprağın içine kolayca dağılabilir. Bir de aynı manayı ifade eden “أرض خبير” tabiri vardır. “Habir” (خبير) kelimesi Allah’ın sıfatı olarak kullanıldığında ilimde mükemmellik ifade etmektedir. Yani Allah Teâlâ her şeyi detayları, incelikleri ve tüm ayrıntısı ile bilir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿إِنَّ رَبَّهُمْ بِهِمْ يَوْمَئِذٍ لَّخَبِيرٌ﴾

“Hiç şüphesiz, o gün Rableri, kendilerinden gerçekten haberdardır.” (Âdiyat 100/11) Yani, O, kimin ne yaptığını, kimin cezaya ve kimin de mükâfata müstehak olduğunu iyi bilir. Allah, gözlerin hainliklerini ve göğüslerin saklamakta olduklarını bilir.

⁵⁰⁶ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, XXVI, 125; Âlûsî, **Rûhu'l-Meânî**, XIII, 233; Muhammed Fadlallah, **Min Vahyi'l-Kur'ân**, XXII, 76.

⁵⁰⁷ Muahmmmed Ebu Zehra, **Zehratu't-Tefâsîr**, VII, 3416.

⁵⁰⁸ Muhammed Fadlallah, **Min Vahyi'l-Kur'ân**, XI, 190.

Kimse görmesin diye ve sorumluluktan kaçtıkları ya da insanların kınamasından korktukları için gizli gizli kötülükler işleyenler yaptıklarını görünen, görünmeyen, gizli ve aşikâr her şeyi bilen Allah'tan nasıl gizleyecekler. O her şeyi ince detaylarıyla bilendir. Çünkü o her şeyi yaratandır. *“Hiç yaratan bilmez mi? O, en ince işleri görüp bilmektedir ve her şeyden haberdardır.”* (Mülk 67/14) O öyle bir gerçektir ki, nefis, şuur ve vicdanı, kabul etmek zorunda bırakır. Böylece insan Rabbi huzurundaki konumunu ve ahlaki davranışlarını bilinç esasına hazırlasın.⁵⁰⁹

“Habîr” kelimesi de aynı manayı ifade eder. Kur’ân’da birkaç ayette Allah Teâlâ’ya atfedilerek zikredilmiştir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَتَوَكَّلْ عَلَى الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوتُ وَسَبِّحْ بِحَمْدِهِ وَكَفَى بِهِ بُذُوبَ عِبَادِهِ خَبِيرًا. الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ الرَّحْمَنُ فَاسْأَلْ بِهِ خَبِيرًا﴾

“Ölümsüz ve daima diri olan Allah'a güvenip dayan. O'nu hamd ile tesbih et. Kullarının günahlarını O'nun bilmesi yeter. Gökleri, yeri ve ikisinin arasındakileri altı günde yaratan, sonra Arş'a istivâ eden (ona hükmeden) Rahman'dır. Bunu bir bilene sor.” (Furkan 25/58-59)⁵¹⁰

Kur’ân’da “habîr” kelimesi sadece Allah'ın vasfı olarak zikredilmiştir. Her şeyi en ince detaylarıyla kuşatıcı mükemmel ilim manasındadır. Ancak Âdiyât 100/11, Furkân 25/58-59. ayetlerinde bunların üstünde bir mana ifade etmektedir. Bu mana karşılık, ceza ya da mükâfat manasıdır. Furkan sûresinde yer alan “وَكَفَى بِهِ بُذُوبَ عِبَادِهِ” tabiri gizli ve aşikâr her şeyi bilmek ve ahirette başlarına gelecek azapları bilmek manasındadır. Fakat Âdiyât sûresinde yer alan “إِنَّ رَبَّهُمْ بِهِمْ يَوْمَئِذٍ لَّخَبِيرٌ” tabiri ise onların yaptıklarının kuşatılmasıyla birlikte yaptıkları gizli ve aşikâr amellerine verilecek cezayı da ifade etmektedir. İbn Âşûr'a göre habîr kelimesi mecaz olarak ceza ve mükâfat manasında kullanılır. Fakat bu karine ile anlaşılır. Örneğin Âdiyât sûresinde “يَوْمَئِذٍ” ifadesi habîr kelimesinin Allah tarafından bilinen şeyin ahirette verilecek ceza ve mükâfat olarak anlaşılmasının karinesidir. Zira Allah kullarını her zaman bilir. “يَوْمَئِذٍ” ibaresiyle bunun ahiret ile sınırlandırılmasından bu ilmin ahirette verilecek ceza veya mükâfat olduğunu anlaşılır.⁵¹¹

⁵⁰⁹ Muhammed Fadlallah, **Min Vahyi'l-Kur'ân**, XXIV, 380.

⁵¹⁰ Ayrıca bkz. Tahrîm 66/3; Lokman 31/34; Bakara 2/234.

⁵¹¹ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, XXX, 507.

M. Kürsî (الكرسى)

الكرسى “taht” demektir. Kök anlamıyla üst üste katlanmayı, bir araya toplanmayı belirtir. Belli parçaların bir araya toplanmasından, üst üste eklenmesinden oluştukları için sandalye, koltuk, taht gibi üzerine oturulacak eşyaya “kürsî” denilmiştir. Mecazi olarak da ilim, güç, egemenlik, sultan gibi anlamları dile getirir. Aynı kökten türetilen “كُرَّاسَةٌ” (kürrâsetün) âlimin biriktirdiği sayfalar manasındadır. “إِنْكِرَّاسٌ” (inkirâs), “إِكْتِتَابٌ” (iktitâb) yazdırmak manasındadır.⁵¹² Araplar her şeyin aslı ve temeline kürsî derler.⁵¹³

“Kürsî” lâfzî Kur’ân’da iki kez zikredilmiştir.⁵¹⁴ Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ وَأَلْقَيْنَا عَلَى كُرْسِيِّهِ جَسَداً ثُمَّ أَنَابَ﴾

“Andolsun biz Süleyman’ı imtihan ettik. Tahtının üstüne bir ceset bırakıverdik, sonra o, yine eski haline döndü.” (Sâd 38/34) Ayette geçen “كرسى” üzerinde insanın oturacağı taht manasındadır. Süleyman (a.s)’ın meşhur tahtıdır.⁵¹⁵

el-‘İzzî’ye göre kürsî, kral manasındadır. Fakat bu ayette tahtı ifade etmektedir.⁵¹⁶

Diğer bir ayet Bakara sûresinin 255. ayetidir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِّنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ﴾

“Allah, O’ndan başka tanrı yoktur; O, diridir, kayyûmdur. Kendisine ne uyku gelir ne de uyuklama. Göklerde ve yerdekilerin hepsi O’nundur. İzni olmadan O’nun katında kim şefaât edebilir? O, kullarının yaptıklarını ve yapacaklarını bilir. (O’na hiçbir şey gizli kalmaz.) O’nun bildirdiklerinin dışında insanlar O’nun ilminden hiçbir şeyi tam olarak bilemezler. O’nun kürsüsü/ilmi gökleri ve yeri içine alır, onları koruyup gözetmek kendisine zor gelmez. O, yücedir, büyüktür.” (Bakara 2/255)

⁵¹² Zemahşerî, *Esâsu’l-Belâğa*, Kahire, Matbaatü’l-Mısriyye, 1983, II, 303.

⁵¹³ Taberî, *Tefsiru’t-Taberî*, III, 11.

⁵¹⁴ Muhammet Fuad Abdalbaki, *el-Mu’cemu’l-Müfrehes Li elfazi’ l-Kur’ân*, “ك ر س” md.

⁵¹⁵ el-Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, VIII, 45; Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, XII, 190; İbnü’l-Cevzî, *Zadü’l-Mesîr*, s. 1213.

⁵¹⁶ el-İzz b. Abdisselam, *Tefsiru’l-Kur’ân*, s. 482.

“وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ” deki “كرسي” kelimesinin, Kur’ân kelime hazinesindeki anlamları ve bu cümlelerin öncesindeki “وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِّنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ” cümlesinden, ilim manasında olduğu anlaşılmaktadır. Yani, Allah’ın ilmi gökleri ve yeri kuşattı.⁵¹⁷ Fakat çoğu müfessir bu ayette geçen kürsî kelimesi ile “arş”ın kastedilmekte olduğunu söylemişlerdir. Kimileri de Peygamber (s.a.v.)’den nakledilen bazı hadislerle dayanarak “kürsî”nin “arş”ın önüne konmuş bir taht olduğunu ileri sürmüşlerdir. Fakat bu hadisler âhâd, zayıf ve mevzû hadisler olduğu için delil niteliği taşımamaktadırlar.⁵¹⁸

N. Zikir - Tezekkür (الذكر - الذكر)

Zikir, genel olarak ezberleme, hatırlama, anma, anımsama gibi manalara gelmektedir. Söylenmesi tavsiye edilen hamd, sena ve dua manalarında da kullanılır. Zikir dille olduğu gibi kalple de olur. Hatırlama ve hatırlatma da zikir kelimesinin manalarındandır. Kur’ân’a da “zikir” adı verilmiştir.⁵¹⁹

Zikir, insanın bilgi olarak elde ettiği şeyleri muhafaza etmesine ve gerektiğinde hatırlamasına imkân sağlayan bir bellek anlamında potansiyel bir gücü ifade ettiği gibi, bir şeyin kalben veya sözlü (dil ile) hatırlanması şeklinde aynı gücün harekete geçirilmesine de denir.⁵²⁰ Kalp veya dil ile zikir, unutulmuş bir şeyin yeniden hatırlanması, ya da hafızadaki unutulmamak üzere sürekli canlı tutulması şeklinde olabilir.⁵²¹

Zikir kelimesi ezberleme manasını ifade eden “الحِفْظُ” kelimesi ile aynıdır. Fakat bilgilerin hafızada korunması itibariyle hıfz denirken beyinde kayıtlı olan bilgilerin gerektiği zaman hatırlanıp kullanıma hazır hale gelmesine zikir denir. Zikir yani hatırlamak, düşünüp taşınmak, mantık yürütmek ve hikâye şeklinde söyleme gibi yöntemlerle gerçekleşir. Bir şeyin kalpte hazır bulunması, kalple zikir; dille konuşmaya hazır halde olması da dille zikirdir. Bunların her biri iki kısma ayrılır. a) Unutulan şeyleri hatırlamak b) Unutmamak ya da sürekli akılda tutmak. Sonraları

⁵¹⁷ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, III, 11; el-İzz b. Abdisselam, *Tefsiru’l-Kur’ân*, s. 68; Âlusî, *Rûhu’l-Meânî*, II, 11.

⁵¹⁸ İbnü’l-Cevzî, *Zadü’l-Mesîr*, s. 156.

⁵¹⁹ Ebu Mansur el-Ezherî, *Tehzîbü’l-Lüğa*, II, 163; Cevherî, *Sihah*, II, 664, “ذ ك ر” md.

⁵²⁰ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 328.

⁵²¹ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 328.

akıl yürütme ve tefekkür yoluyla elde ettiğimiz bilgilere de tezekkür denmiştir. Çünkü bu bilgiler zahir ve güçlü delillere sahip kesin sonuç doğuracak bilgilerdir.⁵²²

Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ النَّشْأَةَ الْأُولَىٰ فَلَوْلَا تَذَكَّرُونَ﴾

“Andolsun, ilk yaratılışı bildiniz. Düşünüp ibret almanız gerekmez mi?” (Vakıa 56/62)

“Düşünüp ibret almanız” diye mana verdiğimiz “تَذَكَّرُونَ” lafzı tezekkür etmenin her zaman olması gerektiğini ifade eder. Yani geçmişte tezekkürde bulunamayanların hala tezekkür etme fırsatları vardır. Sanki ayet onlara şunu emrediyor: “Keşke tezekkür etseniz de inkârdan vazgeçseniz.”⁵²³ En’âm sûresindeki bir ayet de aynı manayı ifade etmektedir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَحَاجَّهُ قَوْمُهُ قَالَ أَتُحَاجُّونِي فِي اللَّهِ وَقَدْ هَدَانِ وَلَا أَخَافُ مَا تُشْرِكُونَ بِهِ إِلَّا أَن يَشَاءَ رَبِّي شَيْئًا وَسِعَ رَبِّي كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ﴾

“Kavmi onunla tartışmaya girişti. Onlara dedi ki: Beni doğru yola iletmışken, Allah hakkında benimle tartışıyor musunuz? Ben sizin O'na ortak koştüğunuz şeylerden korkmam. Ancak, Rabbim'in bir şey dilemesi hariç. Rabbimin ilmi her şeyi kuşatmıştır. Hâlâ ibret almıyor musunuz?” (En’âm 6/80) Yani Allah’ın hak olduğuna ve onların taptıklarının batıl olduğunu sağlam ve kesin deliller zuhur ettikten sonra bile düşünmez misiniz? Âlûsî’ye göre “أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ” tabiri “أَتَعْرِضُونَ بَعْدَ مَا أَوْضَحْتُ لَكُمْ” anlamındadır.⁵²⁴ “Ben sizlere açıkladıktan sonra mı yüz çeviriyorsunuz.”

“Zikrâ” kelimesi de, zikr’in mübalağası olup çok zikretmek demektir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَذَكَرْ فَإِنَّ الذِّكْرَى تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِينَ﴾

“Ancak yine de hatırlat, çünkü hatırlatmak, mü'minlere fayda verir.” (Zâriyât 51/55) Ayet “Ey Muhammed! Dönekler ne kadar yüz çevirirlerse çevirsinler, yalanlayanlar ne kadar yalanlarsa yalanlasınlar sen bir uyarıcısın, görevin öğüt

⁵²² Rağıp el-İsfahanî, **Müfredat**, s. 177.

⁵²³ İbn Âşûr, **et-Tahrir vet-tenvir**, XI, 319.

⁵²⁴ Âlûsî, **Rûhu'l-Meânî**, IV, 194.

vermektir ve öğüt vermeye de devam etmen gerekir.” manasına gelmektedir.⁵²⁵ Sürekli ve çokça yapılan bu zikrin yararını sadece inananlar görecektir. Zikrin o kadar çok yapılmasına rağmen kâfirler istifade edemeyeceklerdir. Aklına hâkim olan, düşünen, tefekkür eden ve imana gelenler ya da gelme istîdâdında olanlar bu tezekkür/hatırlatmadan hakkıyla yararlanacak olanlardır.

“Zikir” kökünden türetilen bir başka kelime de “tezkira”dır. Tezkira; hatırlatma, öğüt, hatırlatan şey demektir. Tezkira; delâlet ve emâre kavramlarından daha geneldir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿ نَحْنُ جَعَلْنَاهَا تَذْكِرَةً وَمَتَاعًا لِّلْمُقِيمِينَ ﴾

“Biz onu bir ibret/hatırlatıcı ve çölden gelip geçenlerin istifadesi için yarattık.” (Vâkıa 56/73) Yani, yolculara ahiret ateşini hatırlatan dünyadaki ateş.⁵²⁶

Ayrıca Kur’ân “tezkira” kelimesini bir hatırlatma, bir uyarma olarak kullanmaktadır. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

“Hayır! O (Kur’ân) bir tezkiradır (bir hatırlatma, bir öğüttür). Artık dileyen, onu düşünüp öğüt alsın.” (Abese 80/11-12)⁵²⁷ Kur’ân’da geçen “zikir” kelimesi hatırlama ve düşünme ifade etmektedir.

Zikir kelimesi Kur’ân’da çeşitli manalarda kullanılmıştır. Bunları aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

a. Kur’ân. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿ إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ ﴾

“Kur’ân’ı kesinlikle biz indirdik; elbette onu yine biz koruyacağız.” (Hicr 15/9)

b. Dil ve kalple yapılan zikir manasında. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿ وَادْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ وَلَا تَكُن مِّنَ الْغَافِلِينَ ﴾

“Kendi kendine, yalvararak ve ürpererek, yüksek olmayan bir sesle sabah akşam Rabbini an. Gafillerden olma!” (A’râf 7/205)

c. Vahiy manasında. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

⁵²⁵ İbn Âşûr, **et-Tahrîr vet-Tenvîr**, XI, 24.

⁵²⁶ Taberî (ö. 310), **Câmiu'l-Beyân**, XXVII, 201; İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, XIII, 197.

⁵²⁷ Ayrıca bkz. Tâhâ 20/3; Vâkıa 57/73; Hâkka 69/12; Müzemmil 73/19; Müdessir 74/49, 54.

﴿الْقِيَ الذِّكْرُ عَلَيْهِ مِنْ بَيْنِنَا بَلْ هُوَ كَذَابٌ أَشِيرٌ﴾

“Vahiy, aramızda ona mı verildi? Hayır, o, yalancı ve şımarığın biridir, dediler.” (Kamer 54/25)

d. Tefekkür manasında. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْآنٌ مُبِينٌ﴾

“Biz ona (Peygamber'e) şiir öğretmedik. Zaten ona yaraşmazdı da. Onun söyledikleri, ancak Allah'tan gelmiş bir öğüt ve apaçık bir Kur'an'dır.” (Yasin 36/69)

e. İlim manasında. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿فَسَتَذْكُرُونَ مَا أَقُولُ لَكُمْ وَأَفْوضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ﴾

“Size söylediklerimi yakında hatırlayacaksınız. Ben işimi Allah'a havale ediyorum. Şüphesiz Allah, kullarını çok iyi görendir.” (Ğâfir 40/44)

f. Ezberleme ve okuyup araştırma manasında.⁵²⁸ Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُلُّوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾

“Sizden sağlam bir söz almış, Tûr dağının altında, size verdiğimiz kuvvetle tutun, onda bulunanları daima hatırlayın, umulur ki, korunursunuz, demiştik.” (Bakara 2/63)

Bazı ayetlerde “zikir” kökünden türetilmiş “مُذَكِّر” kelimesi “مُذَكَّر” (ilim talep eden kişi) manasında kullanılmıştır.⁵²⁹ Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَكِّرٍ﴾

“Andolsun biz Kur'an'ı öğüt alınsın diye kolaylaştırdık. (Ondan) öğüt alan yok mu?” (Kamer 54/15, 17, 22, 32, 40, 51)

O. Tedebbür (التدبُّر)

“تَدَبَّرَ” (tedebbür) “دَبَّرَ” (debbere) kökünden türetilmiş beşli (humâsî) mastardır. Sonunu düşünmek manasında gelmektedir. Ama “دَبَّرَ” (debbere) birinden söz

⁵²⁸ Fîrûzâbâbâdî, Tenviru' l-Makbâs min Tefsîri İbn Abbas, s. 44; Zemahşerî, el-Keşşâf, I, 286.

⁵²⁹ Fîrûzâbâbâdî, Tenviru' l-Mikbâs min Tefsiri İbn Abbas, s. 448-449.

nakletmektir. “التَّدْبِيرُ” (tedbîr) ise “التَّفَكُّيرُ” (tefkîr) tefekkür etme düşünme manasındadır. Ayrıca kölenin efendisi öldükten sonra özgürlüğüne kavuşma manasına da gelmektedir.⁵³⁰

Anlaşıldığı kadarıyla, “تَدْبِيرُ” (tedbîr) ve “تَدَبُّرُ” (tedebbür) kelimeleri işlerin akıbeti ve sonunu düşünmek manalarında kullanılmaktadır. “تَدْبِيرُ الْأَمْرِ”, bir iş konusunda düşünüp taşınmak, planlamak, düzenlemek, idare etmek, yönetmek, sürdürmek ve organize etme manalarını ifade eder. Kur’ân’ı tedebbür etmek, manalarını düşünmektir.⁵³¹ Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا﴾

“Onlar Kur’ân’ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalpleri kilitli mi?” (Muhammed 47/24)

Konu ile ilgili başka bir ayet şöyledir:

﴿أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا﴾

“Hâlâ Kur’ân üzerinde gereği gibi düşünmeyecekler mi? Eğer o, Allah’tan başkası tarafından gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık bulurlardı.” (Nisâ 4/82)

Ayette geçen “أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ” ifadesi genel olarak tüm insanları özel olarak Müslümanları doğruyu bulabilmeleri için Kur’ân hakkında düşünmeleri, tefekkür etmeleri ve ibret almalarına teşvik etmektedir. Tedebbür kelimesinin ayette ifade ettiği mana budur.

Tedebbür Allah’a atfedilirse, evrenin âhenk ve kanunlarını düzenleme manasına gelir. Allah her şeye hikmeti gereği hükmeder ve onları idare eder. O dilediği her şeyi yapandır.⁵³²

“يُدِيرُ الْأَمْرَ” şimdiki zaman formülünde Allah’a atfedilirse, yukarıda işaret ettiğimiz gibi idare etmek, yönetmek gibi manalar ifade eder. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿يُدِيرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ ثُمَّ يَعْرُجُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ أَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ﴾

⁵³⁰ Cevherî, **Sıhah**, II, 655; Ebu Mansur el-Ezherî, **Tehzîbu’l-Lüga**, XIV, 254.

⁵³¹ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, I, 546; Taberî, **Camîu’l-Beyân**, I, 179; Tabersî, **Mecmeu’l-Beyan**, VI, 46.

⁵³² Tabersî, **Mecmeu’l-Beyân**, V, 225; Zemahşerî, **el-Keşşâf**, I, 546.

“Allah, gökten yere kadar her işi düzenleyip yönetir. Sonra (bütün bu işler) sizin sayı geldiklerinize göre bin yıl tutan bir günde O'nun nezdine çıkar.” (Secde 32/5)⁵³³

“تدبير” aslında meselenin sonucu hakkında düşünmektir. Fakat mûtat olarak konuyu takip etmek, planlamak, düzenlemek ve işleri idare etmek gibi manaları ifade eder. Bununla beraber ifade ettiği her mana kelimenin dil bakımından asıl manasıyla yakından ilgilidir.⁵³⁴ Fasih Arapçada şöyle denir: لو استقبلت من أمري ما استدبرت “İşin başında, sonunda bildiğimi bilseydim.”⁵³⁵

Peygamber (s.a.v.)’den rivayet edilen bir hadiste de aynı manayı ifade ettiğini görüyoruz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyuruyor: “لا عقل كالتدبير، ولا ورع كالكف، ولا حسب” “Kıyaset al-halk” Yani, tedebbür kadar akıl; başkalarına zarar vermemek kadar takvalık ve güzel ahlak kadar asalet yoktur.⁵³⁶

II. KUR’ÂN’DA “İLİM” KAVRAMI İLE ZİT ANLAMLI KAVRAMLAR

A. Cehalet (الجهالة)

Bu kısımda *cehalet* kelimesinin anlamları önce klasik Arapça sözlüklerden araştırılacak, sonrasında ise Cahiliye dönemi şiirlerindeki delâletleri ele alınacak, son olarak bu kelime kökünün Kur’ân’ın kelime hazinesindeki en önemli anlamları irdelenecektir. Cehalet kelimesinin temel anlamlarını ortaya koyduktan sonra bu kelimenin ilim kelimesiyle olan ilişkisi incelenecek ve cahiliye şiirinde kullanılmadığı halde Kur’ân’ın kelimeye yüklediği yeni delâlet alanları ve anlamlar araştırılacaktır.

İbn Fâris’e göre (جهل) “c-h-l” kelime kökünün iki kök anlamı vardır. İlki ilm’in hilafı ve zıddı ile hafiflik ve tatmin olmanın zıddıdır. Nitekim işaret taşımayan boş araziye مَجْهَل “mechel” denilir ki bu kelimenin birinci anlamıyla irtibatlıdır. İkinci

⁵³³ Ayrıca bkz. Yunus 10/3, 31; Ra’d 13/2.

⁵³⁴ Bintu’s-Şati, *et-Tefsiru’l-Beyanî li’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 4. Baskı, y.y., Daru’l-Maarif, 1984, I, 127.

⁵³⁵ Razi, *et-Tefsiru’l-Kebîr*, I, 196.

⁵³⁶ İbn Macce, *Sünen*, III, 429.

anlamı ise ateş köz ve korunun karıştırıldığı ahşap çubuk vb.’le irtibatlıdır ki buna Arapçada مِجْهَل “michel” denir.⁵³⁷ Böyle denilmesinin arkasında yatan gerekçe şudur: “Michel” denilen bu ahşap, kişiyle ateş arasına girerek onu neticesinin ne olacağı bilinmeyen ateşten korur.⁵³⁸ Yine Arapçada اسْتَجْهَلْتُ الرِّيحَ العُصْنَ ifadesi “rüzgâr dalı salladı ve sarstı” anlamına gelmektedir.

Şair Nabiğa şöyle der:

دَعَاكَ الهَوَى واستجھلتك المنازلُ
وكيف تصايي المرء والشَّيْبُ شاملٌ.

Beyitteki استجھلتك kelimesinin anlamı “seni hafife aldı” demektir.⁵³⁹ Bu anlam İbn Fâris’in cehl kelimesinin yukarıda verdiği iki kök anlamıyla irtibatlıdır. İbn Fâris, içinde kaybolan kişinin nerede olduğu tam olarak bilinemeyeceği için çöle de “michel” denildiğini belirtir.

Ancak Râğıb el-İsfehânî cehl’in üç kısma ayrılabilceği görüşündedir:

- a. Zihinde/nefste bir bilgi olmaması,
- b. Bir şey hakkında taşınan kanaatin işin hakikatine uymaması,
- c. İster itikat açısından doğru olduğuna, ister yanlış olduğuna inansın, bir şeyi yapılması gerektiği şekilde yapmamak. Kasten namazı terk etmek buna örnek olarak verilebilir.⁵⁴⁰

İbn Manzûr ise cehalet’in bilmeden bir şey yapmak olduğunu belirtir. “Mechele” (المَجْهَلَةُ) ise kişiyi cehalete sevk eden şeydir. Araplar جهلتُ الشيء dediklerinde “onu bilmiyorum” anlamını kastederler.⁵⁴¹

Ebu’l-Bekâ da “cehl” kelimesinin iki anlamı olduğunu belirtir:

Cehl-i basît: Sade/salt cehl. Bilinmesi gereken bir şeyle ilgili bir ilim olmaması.

⁵³⁷ İbn Fâris, *Mekâyîsu’l-Luğa*, I, 489. Bkz. Zemahşerî, *Esasu’l-Belâğa*, “ج . ل” md.

⁵³⁸ Ebu’l-Feyd Muhibbuddîn Murtaza ez-Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs min Cevahiri’l-Kâmus*, I. Basım, Matbaatu’l-Hayriyye, 1306, “ج . ل” md.

⁵³⁹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “ج . ل” md.

⁵⁴⁰ Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 209.

⁵⁴¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “ج . ل” md., XI, 129-130.

Cehl-i mürekkebi: Vakıya mutabık olmayan bir bilgi hususunda kesin kanaat sahibi ve ısrarcı olmak.⁵⁴²

el-Mu'cemu'l-Vasît adlı sözlüğün danışmanı olan Abdüsselam Harun ise جَهْلَ “cehele” kelimesinin bazı kullanımlarını şöyle tespit etmiştir:

جَهَلْتُ الْقَدْرُ : Tencere çok fazla kaynadı.

جَهَلَ فُلَانٌ عَلَى غَيْرِهِ : Falanca falancayı önemsemedi, hafife aldı.

وَجَهَلَ بِالشَّيْءِ : Onu bilemedi.

جَهَلَ الْحَقَّ : Hak olanı kaybetti.

اجْتَهَلَ الْغَضَبَ : Kızgınlık onu cahilce davranmaya itti.

“Cahiliyye” de Arapların İslam’dan önce içinde bulundukları cehalet ve sapkınlığın adıdır.⁵⁴³

Yukarıda sunduğumuz bilgiler ışığında konuyu bir esasa bağlamak gerekirse; cehl’in akıl, tasavvur ve itikatla ilgili olduğu fakat aynı zamanda davranış ve fiillerle de ilgili olabileceği söylenebilir. Cehl’in ilk anlamı ilm’in olmayışı hali, ikinci anlamı ise hafiflik, önemsemezlik ve ciddiyetsizliktir.

Arapçada cehl kelimesinin taşıdığı gizli anlamlardan biri de “çevre” anlamıdır. Öyle ki çöl, مجهل ve مجهولة olarak nitelenir. “Meçhul” ya da “mechel” yer ve arazi manasına gelip, kişinin nerede olduğunu tam olarak bilmediği, bir işaret ve iz bulamadığı yerlerdir.⁵⁴⁴

Cahiliye şairleri cehl’i, klasik Arapça sözlük yazarlarının ortaya koyduğuna göre, şu anlamlarda kullanmışlardır:

(عدم العلم) İlm’in olmayışı.

Antere b. Şeddâd şu beyitte cehl’i bu anlama gelecek şekilde kullanır:

⁵⁴² Ebu'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Küllîyyât*, s. 350; es-Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrâfi'l-Elfâz*, thk. Muhammed Tütüncü, Beyrut, Alemü'l-Kütüb, t.y., s. 407-409.

⁵⁴³ Abdüsselam Harun danışmanlığında heyet, *el-Mucemu'l-Vasît*, Mısır Matbaası, 1380/1960, I, 144.

⁵⁴⁴ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevahiri'l-Kâmus*, “ج ه ل” md.; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, ع م ي md.

هَلَّا سَأَلْتَ الْخَيْلَ يَا ابْنَةَ مَالِكٍ إِنَّ كُنْتَ جَاهِلَةً بِمَا لَمْ تَعْلَمِي.⁵⁴⁵

“Ey Malik’in kızı, eğer benim (savaşırkenki) halimi bilmiyorsan onu atlara sorsaydın ya!”

Burada cehl kökü bilmemek, bilgiye ihtiyacı olmak anlamındadır. Cehl kelimesinin klasik Arapçada en yaygın olan anlamı budur. Ancak cehl’in bu anlamının İslam’ın ilk döneminde nispeten önemsiz olduğu bilinmektedir. Bilgiye muhtaç olmak Kur’ân-ı Kerîm’de önemli bir husus olarak göze çarpmaz. Zira “cehl” kelimesi daha çok başka semantik anlamlara vurgu yapılarak kullanılır.⁵⁴⁶ Öyle ki bu anlam, doğru ile yanlış ayırt etme yetisini insana kaybettiren, aklî ölçünün karmaşık ve tutarsız hale geldiği kalbî bir duygu olup insanı düşüncesizlik ve kararsızlığa sevk eden bir duygudur.⁵⁴⁷

İbn Kuteybe’nin⁵⁴⁸ zikrettiğine göre Cahiliye şairlerinden Avf b. Atiyye cehl’i bu anlamda kullanmaktadır:

وَقَالَتْ كُبَيْشَةُ مِنْ جَهْلِهَا أَشْيَاءَ قَدِيمًا وَحِلْمًا مَعَارًا.⁵⁴⁹

Bu anlamla irtibatlı olarak şairler dişi devenin “michâl” olmasından bahsederler ki bu yukarıdaki ilim ve marifet’in olmaması anlamının bir fer’i/bölümüdür. Yürürken farkına varmadan sahibini öldürebilecek kadar kendinden habersiz deveyi vassfederken şair Humeyd b. Sevr şöyle der:

جَهُولٌ كَانَ الْجَهْلُ مِنْهَا سَجِيَّةً عَشْمَشَةٌ لِلْقَائِدِينَ رَهْوَقٌ.⁵⁵⁰

“Cahildir ve bu onun bir karakteri gibidir / O kıymetli hayvan, ona binenleri neredeyse çiğneyip öldürecek.”⁵⁵¹

“Cehl” kelime kökünün ikinci anlamı olan hafiflik ve düşüncesizlik ise, daha önemli bir anlam olup belirli bir davranış modelini göstermektedir. Bu bakımdan

⁵⁴⁵ Ebu Abdullah Zevzenî, *Şerhu’l-Muallakâti’s-Seb’a*, s. 159, beyit: 43.

⁵⁴⁶ Toshihiko Izutsu, *Allah ve’l-İnsan fi’l-Kur’ân*, s. 332.

⁵⁴⁷ a.e., s. 320.

⁵⁴⁸ İbn Kuteybe, *Te’vîlu Müşkili’l-Kur’ân*, s. 234.

⁵⁴⁹ el-Mufaddali ed-Dabbî, *el-Mufaddaliyyat*, s. 412.

⁵⁵⁰ Hamid b. Sevr el-Hilâlî, *Divânu Hamid b. Sevr*, thk. Abdulaziz Meymenî, Mısır, Daru’l-Kütübi’l-Mısıriyye, I. Basım, 1951/1371, s. 36.

⁵⁵¹ Hamid b. Sevr el-Hilâlî, *Divânu Hamid*, s. 36-37.

“cehl” bir davranış şekli ve modelidir. En küçük bir ruhsal durum değişikliği ve tahrikte kendi üzerindeki kontrolü kaybeden ve bu hızlı parlama doğrultusunda da yapacağı işin sonuçlarını düşünmeden davranan bir davranış tipini gösterir. Bu kişilerin hem kendi duygu ve davranışları üzerinde kontrolleri yoktur hem de doğru ile yanlış ayırt etme noktasındaki yetersizliği sebebiyle olaylara göstereceği tepkiler belirsizdir.⁵⁵²

Ömer b. Cinnî’nin şiirinin şu beyti bu anlamı ifade etmektedir: -Beytin yer aldığı şiirde kabileler arasında çokça cereyan eden savaş, öldürme ve baskınlara atıf yapılmaktadır-⁵⁵³

ولقد دعوت طريف دعوة جاهل سفها وأنت بمنظر لو تعلم.⁵⁵⁴

Amr b. Gûlsüm de bu anlamda şöyle der:

ألا لا يجهلن أحدٌ علينا فنجهل فوق جهل الجاهليتنا.⁵⁵⁵

“Kimse bize karşı umursamaz ve hafif davranmasın / Ona bu cehlinin karşılığını kat kat ödetiriz.”⁵⁵⁶

Cehl’in bu anlamdaki kullanımının tam zıddı olan kelime “hilm” (حِلْم) kavramıdır. Hilm, kişide bu cehl’in patlak vermesini engelleyebilecek gücün olması halidir. Bu karakterde olup en sert tepkilerini ve çalkalanmalarını kontrol altına alabilene “halîm” (حَلِيم) denir.⁵⁵⁷

Muhadramûn’dan olan bir kadın şair: Hansâ da aynı anlamda, erkek kardeşini methederken şöyle der:

فَتَى كَانَ ذَا حِلْمٍ رَزِينٌ وَتَوَدَّدَ إِذَا مَا الْحَبِيبُ مِنْ طَائِفِ الْجَهْلِ حُلَّتْ.⁵⁵⁸

“O hilm sahibi, kontrollü ve öfkesine hâkim bir genç / Bir baskı altına girdi mi cehl göstermeyen cinsten.”

⁵⁵² Toshihiku Izutsu, *Allah ve’l-İnsan fi’l-Kur’ân*, s. 318.

⁵⁵³ Avde Halil Ebû Avde, *et-Tatavvurü'd-Delali beyne Lugati's-Şi'ri'l-Cahili ve Lugati'l-Kur'âni'l-Kerim*, Ürdün, Mektebetü'l-Menâr, 1. Basım, 1405/1985, s. 147.

⁵⁵⁴ Ebu Saîd el-Esmâî, *el-Esmaiyyat*, s. 116.

⁵⁵⁵ Zevzenî, *Şerhu'l-Muallakâti's-Seb'a*, s. 184.

⁵⁵⁶ Zevzenî, *Şerhu'l-Muallakâti's-Seb'a*, s. 184.

⁵⁵⁷ Toshihiku Izutsu, *Allah ve’l-İnsan fi’l-Kur’ân*, s. 318.

⁵⁵⁸ Ümmü Amr Tümadır bint Amr b. Haris b. Şerid Hansa, *Divanü'l-Hansa*, Beyrut, Matbaatü Dari't-Turâs, 1388/1968, s. 19.

Cehl belirli durumlarda aklın kontrolünden çıkmak anlamına geldiği için, haricî belirtileri ve neticeleri kişide çok çabuk görülür. Beni Dabbe'den bir şahıs şöyle der:

إذا الحلم لم يغلب لك الجهل لم تزل عليك بُروقٌ حمّةٌ و رواعدٌ.

“Eğer sana hilm hâkim olmazsa cehl sona ermez / Kapkara bulutlar toplanır ve şimşek çakar üzerinde.”⁵⁵⁹

Hilm ve cehl arasındaki bu zıtlığı şair Amr b. Ahmer el-Bahilî şu istiaresinde dile getirir:

وذهب تصاديبها الولائد جلة إذا جهلت أجوافها لم تحلم.⁵⁶⁰

“Hizmetçiler nice büyük kazanlara yağcılık eder de kazanların içindeki kaynayıp galeyana geldiğinde (cehl) artık yatışmaz (hilm).”⁵⁶¹

Şair bu beyitte kazanı, istiare yoluyla insanoğluna ait cehl ve hilm vasıflarına atfeder. İnsan kazana benzetilmiştir. Burada, ateş üzerinde kaynamakta olan büyük kara kazan istiaresi cehl ve hilm vasıflarının karakterini çok iyi tavsif etmektedir.⁵⁶²

Kanaatimizce cehl kelimesinin bu anlamı ayette geçen (حمية الجاهلية) ifadesinin anlamıyla da uyumludur. Yüce Allah şöyle buyurur:

﴿إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ حَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ﴾

“O zaman inkâr edenler, kalplerine taassubu, câhiliyet taassubunu yerleştirmişlerdi.” (Fetih 48/26)

Ayet-i kerime, putperest Arapların Allah'ın gücü karşısında boyun eğmenin tahammül edilemez bir alçalma olduğu hissinde olduklarını, bu sebeple onurlarını çiğnememeye yönelik güçlü bir arzu ve ihtiyaç duyduklarını ve Allah'a karşı boyun eğmeyi bu sebeple reddettiklerini bildirmektedir.⁵⁶³ Onlar kendileri üzerinde ilahî ya da beşerî hiçbir güç ve yetki tanımak istememektedirler. Herhangi bir otoritenin

⁵⁵⁹ el-Ahfeş es-Sagîr, *Kitabu'l-İhtiyareyn*, thk. Fahrüddin Kabâva, Matbaatu Dimeşk, 1394/1974, s. 168.

⁵⁶⁰ Bahilî, *Dîvânu Amr Ahmer el-Bâhilî*, thk. Hüseyin Atvân, Dimeşk, Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye, t.y., s. 149.

⁵⁶¹ Toshihiku Izutsu, *Allah ve'l-İnsan fi'l-Kur'ân*, s. 319.

⁵⁶² a.y.

⁵⁶³ a.y.

emrine girmek ve bir şey yapılmasının kendilerinden istenmesi onlara göre aşağılanmadır. İşte onlar bu özel durumları sebebiyle cahildirler.

Âlûsî tefsirinde şöyle der: *Hamiyyet*, gurur, tenezzül etmeme ve burnu havada olma demektir. Râğıb ise “hamiyyet”i insanda fitrî olarak bulunan “öfke ve elemelerden kaçma içgüdüsü” anlamına gelen “kuvve-i gadabiyye”nin fazlalığı ve taşkınlığı olarak izah etmektedir.⁵⁶⁴ Zira kâfirlerin kalpleri, Allah’ın elçisine olan öfkeleri sebebiyle “hâmiye” (الْحَامِيَّة) yani kaynamaya yüz tutmuş kazanlar gibidir.

Onların bu cahiliye ahlakları ve kibirli duruşları, -beşerî duygularını, fikri ve ruhi prensiplere bağlayan hiçbir düşünsel bilinç olmaksızın- kabile ve aşirete bağlılıklarını, ayrıca asabiyet duygularını da harekete geçiren temel etkidir.

İşte onların asabiyet imtiyazlarından taviz vermemede ısrar etmesi ve insanların ihtilaf ettikleri konuda bir hakem rolü üstlenen mantık ve sağduyu ile hareket etmemelerinin nedeni de budur. Ancak bu cahiliye hamiiyeti müminlerin gönlünde, bu hamiiyete alternatif bir tepki hamiiyeti doğurmamış, aksine müminler kendi psikolojik dinginlik ve ruhsal güvenlerini kaybetmemişlerdir.⁵⁶⁵ Diğerlerinin ise akıllarını cahiliye hamiiyeti örtmüş ve müminlerin harem sınırlarına girmelerine engel olmuşlardır. Ayette geçen (صَدُّوْكُمْ) ifadesi onların bu fiilin cahiliye hamiiyeti ve züppeliğinden doğduğunu ima etmektedir. Zira onlarda yerleşmiş bulunan bu hamiiyetin, Mescid-i Harâm’a girilmesine engel olmak gibi sonuçları vardır ki bu da cahiliye ahlakıdır.⁵⁶⁶

O halde insanların hangilerinin cehl, hangilerinin de hilm vasfıyla niteleneceği ortaya çıkmış bulunuyor. Bu tür bir cehl, cehl kelimesinin anlamlarından biri olan “ilm’in olmayışı” manasından çok, kişide kontrolün olmadığı bir davranış tarzını ifade etmektedir. Halîm ise bu anlamda câhilin tam karşıtı olarak karşımıza çıkar ve tahrik esnasındaki duygusal durumlarını kontrol edebilen, duygularını bir çalkantıya sebep olmadan teskin edebilen kişiyi ifade eder.⁵⁶⁷

⁵⁶⁴ el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XIV, 176.

⁵⁶⁵ Muhammed Fadlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, XXI, 123.

⁵⁶⁶ Tahir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXVI, 193.

⁵⁶⁷ Toshihiku Izutsu, *Allah ve'l-İnsan fi'l-Kur'ân*, s. 321.

Hilm, teemmül ve tefekkür merhalesine ulaştığında iki hali yansıması kaçınılmazdır: Zayıflık ve güçlülük. Cahiliye dönemiyle ilgili olarak verilerin gösterdiği kadarıyla, cahiliyede hilm'in olumlu tarafı vardır. Bu da cehl'in zorlamasına, gücüyle direnen kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan zayıf karakterli bir kişinin halîm diye nitelenmediğini görüyoruz. O, öfkesini yatıştırmada -hangi durumda olursa olsun- zayıf bir kişi olup, halim kişi ise güçlü kişidir. Onu zorlayan her türlü şiddetli durumda şiddet uygulamaya karşı kendinde bir güç bulur.⁵⁶⁸

Güçlü ve halîm bir kişilik ile olumsuz bir sıfat olan korkaklık arasındaki farkla ilgili olarak şair Salim b. Vabise şöyle der:

إِنَّ مِنَ الْحِلْمِ ذَلًّا أَنْتَ عَارِفُهُ وَالْحِلْمُ عَنْ قُدْرَةٍ فَضْلٌ مِنَ الْكِرَمِ⁵⁶⁹

“Biliyorsun ki hilm'in zelillik içeren bir türü de vardır / Oysa gerçek hilm güçlü iken hilm göstermektir ki bu üstün bir ahlakî erdemdir.”

Dolayısıyla acizlikten değil de güç ve kuvvet olduğu halde gösterilen hilm gerçek anlamda bir hilm ve üstün kişilik özelliklerindendir. Gerçek hilm, beyitte de görüldüğü üzere, kişinin öfkesiyle hareket etmeye tam olarak muktedir bulunduğu durumda sükûneti ve ağır başlılığı tercih edebilmektir. Halîm kişi, düşmanına karşı müsâmaha ve hoşgörü gösterebilen, ona üstün olduğu halde lütufta bulunabilen kişidir.

Bu şiirde şair öfke nöbetlerini yenmek için nasıl da sürekli bir şekilde çabalayıp sonunda buna kâdir olduğunu, -onu çekemeyen ve beğenmeyen kişiler bunun zıddını yapsa ve söyleseler bile- öfkenin sevk ettiği şiddeti uygulamaktan kendisini nasıl kontrol ettiğini anlatır.⁵⁷⁰ Kays bin Zübeyr el-Abesî'nin dizelerinde de bu anlamda geçmektedir:

أَظُنُّ الْحِلْمَ دَلًّا عَلَى قَوْمِي وَقَدْ يُسْتَجْهَلُ الرَّجُلُ الْحَلِيمُ.⁵⁷¹

⁵⁶⁸ a.y.

⁵⁶⁹ Ebu Ali Ahmed b. Muhammed el-Merzûkî, *Şerhu Dîvânî'l-Hamâse*, thk. Ahmet Emin ve Abdüsselam Harun, Kahire, Matbaatu Lecneti't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, II. Basım, 1387/1967, III, 1161.

⁵⁷⁰ Toshihiku Izutsu, *Allah ve'l-İnsan fi'l-Kur'ân*, s. 322.

⁵⁷¹ el-Merzûkî, *Şerhu Dîvânî'l-Hamâse*, I, 428.

“Zannedersem bana hilmi kavmin öğretti / Hilmi sahibi kişi bazen de dikkate alınmayabilir.”

Buna göre halîm, etrafındakiler kendisinin zayıf olduğunu düşünerek üzerine geldiklerinde güçlü ve sağlam kalan kişidir. O başkalarının bu cüretine karşı sağlamlığını korursa diğerlerinin bu cehl’i zayıf kalacaktır. Hilmi burada güç olarak tecelli etmektedir. Garika bin Müsafi’ el-Abesi şöyle der:

حليمٌ إذا ما الحلمُ زين أهله مع الحليم في عين العدو مهيبٌ.⁵⁷²

“Eğer kişi etrafını hilmi ile süslerse halimdir / düşmanının gözünde hilmi ile heybet kazanırsa da.”

Cehl kökünün üçüncü bir semantik unsuru daha vardır ki bu da hilmi ile ilgilidir. Cehlin bu üçüncü delâleti, ikinci delâletine bağlıdır ve ondan türer, onun sonucu olarak ortaya çıkar. Cehl’in bu anlamı, insanın aklî gücü üzerindeki etkisidir. Bu etki tabiatıyla olumsuz bir etki olup yıkıcı sonuçları vardır. Cehl’in karakteri bu şekilde olup devreye cehl girdiğinde beyin aklî faaliyetini söndürür ve zayıflatır.

Cehalet genel bir kural olarak, akıl tamamen ortadan kaldırmaya da etkinliğini azaltır, zayıflatır. Ancak akıl hilmi ile birlikte bulunursa bu durumda akıl fonksiyonunu normal olarak yerine getirir.⁵⁷³ Bu manaya yakın olarak, Hz. Peygamber döneminde yaşayan şair Ma’bed b. Alkame şöyle der:

وتجهل أدينا ويحلم رأينا ونشتم بالأفعال لا بالتكلم.⁵⁷⁴

“Aklimız hilmi’li davranıyor (susuyor), ellerimiz cehl içinde / konuşarak değil fiillerle azarlıyoruz.”

Görüldüğü üzere ellerin cehaleti ve aklın hilmi arasında işler gidip gelmektedir. Akıl hilmi gösterip karşı tarafa bir şey söylemiyor susuyor. Ancak eller her zaman aynı hilmi gösteremeyip cahillik ediyor ve fiilî olarak tepki veriyor.

Buradan hareketle cehl kelime kökünün üçüncü anlamına ulaşırız ki bu da aklın işleri derinlemesine anlamaktan geri kalarak eksiklik göstermesi ve buna bağlı

⁵⁷² Ebu Saîd el-Esmâî, *el-Esmaiyyat*, s. 100.

⁵⁷³ Toshihiko Izutsu, *Allah ve’l-İnsan fi’l-Kur’ân*, s. 327.

⁵⁷⁴ el-Merzûkî, *Şerhu Dîvânî’l-Hamâse*, I, 252.

olarak işlerinde umursamazlık ve tutarsızlık içinde olmasıdır.⁵⁷⁵ Ebû Züeyb el-Hüzelî'nin şu sözü de bunu vurgular:

وَأَنْسَى نُشِيَّةَ الْجَاهِلِ الْمَغْمَرُ يَحْسِبُ أَنِي نَسِي.⁵⁷⁶

“Ben Nüşeybe’yi unuttum (sanılmasın). Cahillikle boğulmuş kişi ise benim unuttuğumu zannediyor.”

Bu dizeler Kur’ân-ı Kerîm’deki şu ayette cahil kelimesinin kullanımına tam olarak benzemektedir:

﴿يَحْسِبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ﴾ “*Utangaç olduklarından dolayı, bilmeyenler, onları zengin sanırlar.*” (Bakara 2/273) el-Vâhidî en-Nîsâbü’rî şöyle der: Buradaki “câhil” ile ilm’in zıddı olan cehl kastedilmez. Hayat deneyiminin⁵⁷⁷ zıddı olan cahillik kastedilir ki ayetin anlamı, “onların halleriyle ilgili deneyim ve öngörü/hissiyatları yoktur” demek olur.⁵⁷⁸ Zira ayette zikredilen fakir kişiler son derece iffetlidirler ve ancak simalarından tanınırlar. İhtiyaçlarını açıkça dile getirmemektedirler ki cahil kişiler onları zengin zannetmektedir. Zira istidlal ve akıl yürütme yoluyla erişilemeyecek şeyin cahili olunur.⁵⁷⁹ Bu kişiler durumlarını açıkça ortaya koymadıklarından onların fakirliğinin bilinmesi zorlaşır.⁵⁸⁰

Onların içinde bulundukları fakirlik halini ise ancak hayat tecrübesi olan, basîret sahibi deneyimli kişiler anlayabilir. Deneyimsiz ve basîreti eksik cahiller ise onları, açık bir emâre ve işaret olmadığı halde, kendi hesaplarınca zengin zanneder. Dolayısıyla burada cahil’in anlamı, işin hakikatine nüfuz edemeyen ve işin sadece zahirine/dış görünüşüne bakarak onunla yetinendir. Bu kişide, fakirleri çevreleyen şartları anlamasına yardımcı olacak herhangi bir öngörü/hissiyat bulunmaz.⁵⁸¹

⁵⁷⁵ Toshihiku Izutsu, **Allah ve’l-İnsan fi’l-Kur’ân**, s. 329.

⁵⁷⁶ Ebû Züeyb el-Hüzelî, **Dîvânu’l-Hüzeliyyîn**, Daru’l-Kavmiyye li’t-Tibâati ve’n-Neşr, Kahire, 1965, I, 102.

⁵⁷⁷ el-Vahidî en-Nîsâbü’rî, **el-Vasît fi Tefsîri’l-Kur’âni’l-Mecîd**, I, 389.

⁵⁷⁸ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, I, 153; Taberî, **Câmiu’l-Beyân**, V, 26; Tabatabaî, **el-Mîzân fi Tefsîri’l-Kur’ân**, II, 399.

⁵⁷⁹ et-Tûsî, **et-Tibyân**, II, 357.

⁵⁸⁰ Tabatabaî, **el-Mîzân fi Tefsîri’l-Kur’ân**, II, 399.

⁵⁸¹ Ebu Zehra, **Zehratü’t-Tefâsîr**, II, 1032-1033; İbn Âşur, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, III, 75.

İzutsu şöyle der: İffetlerini, en şiddetli fakirlik durumlarında dahi sıkıca koruyan bu bakımdan lütuf ve ihtişam içeren davranışları haiz fakir kişiler Kur’ân’da zikredilmektedir. Bunlar fitrî hayâları sayesinde böyle davranmaktadırlar ki hayâ, Hz. Peygamber’in en üstün takdirine ulaşmış ve dinin temel esaslarından kabul edilmiş bir davranış ve karakterdir.

Kur’ân-ı Kerîm الجاهل بحسبهم ifadesini çoğu yerde yüzeysel bir bakış ve rast gele verilen hüküm ve kanaat anlamında kullanmıştır. Bu anlamıyla cehalet, görünür varlıkların ve olayların arka planında yatan gerçek ilahi iradeyi anlamaktan geri kalmayı ifade eder. Bu tür bir insan için tabiatdaki şeyler sadece tabîî şeyler olup herhangi başka bir şey ile ilgili bir ipucu ve anlam taşımaz.

O halde buraya kadar yaptığımız açıklamalardan anlaşıldığı üzere cehl, açık dahi olsa dînî hakikatleri anlama noktasındaki eksikliği ifade eder.⁵⁸²

Yüce Allah şöyle buyurur:

﴿وَلَوْ أَنَّا نَزَّلْنَا إِلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةَ وَكَلَّمَهُمُ الْمَوْتَى وَحَشَرْنَا عَلَيْهِمْ كُلَّ شَيْءٍ قُبُلًا مَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ يَجْهَلُونَ﴾

“Eğer biz onlara melekleri indirseydik, ölüler de kendileriyle konuşsaydı ve her şeyi toplayıp karşularına getirseydik, Allah’ın diledikleri hariç, yine de inanacak değillerdi, fakat çokları bunu bilmezler.” (En’âm 6/111)

Kurtubî ayetteki (يجهلون) kelimesinde, yukarıda bahsettiğimiz anlamlara işaret etmektedir. O, bu ifadenin “hakki bilmiyorlar”, “bir ayeti gördükten sonra ayetleri peş peşe getirmenin caiz olmadığını bilmiyorlar” anlamına geldiğini ifade eder.⁵⁸³

O halde Allah’ın bir ayetini inkâr eden bununla bağlantılı olarak diğer ayetleri de inkâr eder. Ayetlerin boyutlarını ve gayelerini kavrayamadığı için bu kişiler diğer ayetlere de iman etmezler. Taberî, Ebussuûd ve Zemahşerî gibi bazı müfessirler bu ayette birbirinden farklı görüşleri savunmuşlar ve konuyu daha çok ayetin “Allah’ın dilemesiyle o kişilerin iman edeceği” kısmıyla bağlantılı olarak irade ile irtibatlandırırılar ki⁵⁸⁴ kanaatimizce bu doğru bir tutum değildir.

⁵⁸² Toshihiku Izutsu, **Allah ve’l-İnsan fi’l-Kur’ân**, s. 330.

⁵⁸³ Kurtubî, **el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân**, IV, 67.

⁵⁸⁴ **Taberî**, IX, 493; **Zemahşerî**, **el-Keşşâf**, II, 84; **Ebussuûd**, III, 174.

Ayet onların çoğunun inanmayacağını açıklamakta, ayet gelse de iman etmeyeceklerini belirtmektedir. Ayet-i kerime, onların bu inkârları sebebiyle onlar için iman irade edilmediğini, onlara bir delilin fayda etmeyeceğini belirtir. Bu ifade kâfirlerin iman etmemesinin ayetlerdeki bir eksiklik sebebiyle olduğu yönünde kâfirlerin iddialarına cevap vermeyi hedefler. Onlar Allah'ın irade ve meşetini dikkate almamaktadır. Zira Allah o kişileri inkârları sebebiyle ezelde kâfir olarak yazmıştır. Ayetin "Onların çoğu bilmezler" kısmının anlamı budur.⁵⁸⁵

O halde bu cahiller Allah'ın kullarıyla ilgili "sünnet"ini, bunun fert ve topluma olan uyumunu bilmezler. Ayetler, o ayetlere bakan kişinin bakış tarzı ve kendi durumuna göre doğru ve yanlıştan birini seçme hususunda insan karakterini tümüyle değiştirci ve kişileri kesin olarak ilzam edici bir karakterde değildir. Bazı müminler de bu tür ayetleri isteyenlerin bu isteklerinin, onların imanına vesile olur ümidiyle yerine getirilmesini temenni ederler. Oysa ayetler kişilerin seçme hakkını tamamen elinden almaz.⁵⁸⁶ Bu kimseler Allah'ın iman ve imansızlık konusundaki sünnetini ve iradesinin karakterini bilmemektedir.⁵⁸⁷

İbn Âşûr şöyle der: O halde bu kişiler, ayetler kendilerine açıklansa da iman etmeyeceklerdir. Aksine bu, onların cehaletine cehalet katacaktır. Zira bunlar ayetleri hafife almaktadırlar ve kendilerinde hilm sıfatı da yoktur.⁵⁸⁸

İbn Âşûr burada ayetin (لكن أكثرهم يجهلون) kısmındaki cehaletin hilm'in zıddı olduğunu ima etmekte ve bunu onların alaycı tavırlarına bağlamaktadır. Yine bu istihza, onların büyülenme ve kibirlerinden kaynaklanmakta, hakikati işittiklerinde umursamaz davranışlarıyla tam bir cehl görünümü vermektedir. Onlar hakikati kabul yönünde bir meydan okumaya karşı cahiliye hamiyyetine bağlanmışlar, onları doğruya ulaştıracak hilm'i kaybetmişlerdir. Artık onların düşüncesi zayıf ve derinliği olmayan bir düşüncedir. Bu da onları umursamaz bir tavır ve tutarsız bir karara götürmektedir.

Zira cehl burada insanın kendini görmekten aciz olması, kendini iyi takdir edememesi durumunu da kapsar. Zira kendini bilemeyen, kapasitesini yanlış

⁵⁸⁵ Ebu Zehra, **Zehratü't-Tefâsîr**, V, 2632-2633.

⁵⁸⁶ Muhammed Abduh, **Tefsîru'l-Menâr**, VIII, 4-5.

⁵⁸⁷ Muhammed Fadlullah, **Min Vahyi'l-Kur'ân**, IX, 276.

⁵⁸⁸ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, VIII, 7.

değerlendiren insan, bu sebeple insanlık sınırlarının dışına çıkabilir. Kısaca cehl, bu anlamıyla aklî körlük ile yakın anlamlıdır. Kur’ân cehl’in bu yüzünü, konuyla sıkı bağı olan bir yolla gözler önüne sermektedir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

﴿فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ﴾

“Gerçek şudur ki, gözler kör olmaz, fakat asıl göğüslerin içindeki kalpler kör olur.” (Hacc 22/46)

Bu kişiler akıllarıyla dilsiz ve kördürler. Bunlardan dini hakikatleri anlamalarını beklemek mümkün değildir. Bu anlamda cehl vasfı taşıyan kişilerle ilgili olarak nihai hüküm budur.⁵⁸⁹

Ayetin başında hakikati görme ve bilme noktasında kalpleri kör olanlarla ilgili olarak, -Allah’ın ayetlerini görmek, geçmiş ümmetlerin inkârcılarının hallerinin ne olduğunu görmek gayesiyle- “onlar yeryüzünde gezip dolaşmıyorlar mı?” buyrulsa da kalplerin körlüğü göz körlüğüne bağlı olmadığından bu kişilerin akıllarındaki eksiklik hakikati görmelerine engeldir. Bunlardaki kusur, hevalarına uyma sebebiyle akıllarını kullanma noktasında olup gerçek anlamda duyularında herhangi bir sorun yoktur. Geçmiş ümmetlerin akıbetleriyle ilgili eserler gözlerinin önündedir. Ancak onlar bunlara itibar etmemektedirler.⁵⁹⁰

Gerçek körlük de bu tür bir körlüktür. Ayet-i Kerîme’de sanki şöyle denilmektedir: “O kişiler kendilerinde görececek kalpleri olmaları için gezip dolaşmıyorlar mı?” Ayet adeta bu kişileri, hastalıklarını tedavi etmeye teşvik etmektedir.⁵⁹¹

Bu kişilerin akıl yürütme için organları olduğu halde bu organın eseri görülmemektedir. Kalpleri olduğu halde onunla akletmiyorlar, kulakları olduğu halde duymuyorlar, gözleri olduğu halde görmüyorlardır. İdrâk edici güç akıldır, beyinde akıl olmayınca bakan kişi kör gibi, işiten sağır gibi olur. Tüm bu duyuların bozukluğu ve afeti aklın bozulmasıylaadır. Görme duyusunun sağlamlığı ile birlikte

⁵⁸⁹ Izutsu, **Allah ve’l-İnsan fi’l-Kur’ân**, s. 331.

⁵⁹⁰ Taberî, **Tefsiru Câmi’l-Beyan**, XVI, 595; bkz. Kurtubî, **el-Cami’ li Ahkâmi’l-Kur’ân**, VI, 77; Zemahşerî, **el-Keşşâf**, IV, 87; Ebussuûd, **İrşâdü’l-Akli’s-Selîm**, VI, 111.

⁵⁹¹ Âlûsî, **Rûhu’l-Meânî**, X, 249.

gördüğü şeylerden gerekli sonucu çıkarma ve hakikati bulamama körlük olarak nitelenmiştir.⁵⁹²

Kalplerinin idrak etmekten kör olması sebebiyle hakkı görmekten de aciz kalmaları, hakkın hakikatine ve özüne ulaşamamaları şaşılacak bir şeydir. Yukarıdaki sözde mecâzî ifade vardır. Zira akıllarının hakkı idrak edememesi ve kalplerinin izana sahip olmaması, her ikisinde de idrakin olmaması sebebiyle körlüğe benzetilmiştir. Çünkü onların gören gözleri olsa da hakkı görme konusunda kördürler.⁵⁹³

Aklın körlüğü ileriye dönük işlerde kişinin belirli bir tavır takınmasını engeller ve kişiyi dalgaların sağa sola savurduğu odunlar gibi, kurtulacak bir yol bulamayan kişiler gibi yapar. Bu sebeple ayet-i kerime bu anlamı tekit eder tarzda gelmiştir.

Akıl ancak dengesini koruyor ve sakın bir şekilde ise düzgün çalışabilir. İşte cehl'in bu semantik yapısı hilm'in akıl anlamına gelmesini anlamamızı kolaylaştırır. Akıl, akletme ve düşünmenin hakiki esasını temsil eden hilm'den daha dar anlamlıdır. Aradaki ince farklara dikkat ettiğimizde, hilm'in tam olarak akl ile eş anlamlı olmadığını görürüz. Zira hilm, akl'ın faaliyetini mümkün kılan zihinde yerleşik bir durum olup aklın yeni ve doğru hükümler ortaya koyma noktasında sükûnetle ve sebatla çalışmasını sağlar. Fiili açıdan ise her ikisi tabiat olarak neredeyse aynı şeydir.⁵⁹⁴

Hassan b. Sâbit bu kelimeyi dikkat çekici bir tarzda bu teknik anlamında kullanır. Haris b. Ka'b oğullarını hicvederken şöyle der:

حَارَ ابْنُ كَعْبٍ أَلَا الْأَحْلَامُ تَزْجُرُكُمْ عَنِّي وَأَنْتُمْ مِنَ الْجُوفِ الْجَمَاحِيرِ.
لَا عَيْبَ بِالْقَوْمِ مِنْ طُولٍ وَلَا عِظَمٍ جِسْمُ الْبَعَالِ وَأَحْلَامُ الْعَصَافِيرِ.⁵⁹⁵

“İbn Ka'b şaşıracak, hilmi'niz sizi bana sataşmaktan alıkoymuyor mu, içinde ölü kalpler taşıyorsunuz, Bir kavmin iri yapılı ve uzun boylu olması ayıp değil, bedeni katır gibi ama akli serçe kadar!”

⁵⁹² İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XVII, 289-290.

⁵⁹³ Muhammed Ebu Zehra, *Zehratü't-Tefâsîr*, IX, 5000.

⁵⁹⁴ İzutsu, *Allah ve'l-İnsan fi'l-Kur'ân*, s. 331.

⁵⁹⁵ Hassân b. Sâbit, *Dîvanu Hassan b. Sabit*, thk. Velîd Arafât, Beyrut, Daru Sâdır, 1974, I, 219.

Kur’ân-ı Kerîm’deki bir ayet beyitteki “ahlâm” kelimesiyle aynı anlamı taşır:

﴿أَمْ تَأْمُرُهُمْ أَحْلَامُهُمْ بِهَذَا أَمْ هُمْ قَوْمٌ طَاغُونَ﴾

“Onların akılları mı bunu emreder yoksa onlar azgın bir topluluk mudur?”
(Tur 52/32)

Ayetteki “*ahlâm*” kelimesi “akıllar” anlamına gelmektedir. Onlar Hz. Peygamber’e şair ve mecnun demek suretiyle ona karşı taşkın davranmışlardır ki bu taşkınlık akıl’dan kaynaklanmamaktadır. Kurtubî burada “*ahlâm*” kelimesinin zihin anlamında kullanıldığını ifade eder. Zira kâfir eğer aklını kullansa Allah’a ve elçisinin getirdiğine iman edecektir. Kâfirler hakkındaki şu ayet de bu anlamı doğrulamaktadır.⁵⁹⁶

﴿وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ﴾

“Ve derler ki: Eğer biz dinleseydik yahut düşünüp anlasaydık şu çılgın ateşin halkı arasında bulunmazdık.” (Mülk 67/10)

Buradaki esas nokta, Kureyş kâfirlerinin varmış oldukları küfür, aklın bir ürünü olmayıp heva, aklı kullanmayış ve asabiyetin bir sonucudur. Kureyş “*ahlâm*” yani akıl ehli olarak bilinen bir topluluk idi. Yukarıdaki ilk ayetin anlamı, “onların hilm’leri (ahlam), yani akılları mı onlara sözlerindeki bu tenakuzu emrediyor” demektir ki onlar peygambere kâhin, şair ve mecnûn demektedirler.⁵⁹⁷ Bu çelişki ise akıl sahiplerine yakışmamaktadır. Zira kâhin yaptığı işlerde son derece dikkatli ve ince bir zekâ sahibi iken, mecnun aklı kapanmış düşüncesi bozuk bir kimsedir. Şair ise vezinli, kafiyeli söz söyleyen kişi olduğuna göre tüm bu vasıflar bir kişide nasıl toplanabilir?⁵⁹⁸

Bu işin nasıl mümkün olacağını sormak yoluyla onların haline şaşkınlık, istifhâm-ı inkârî ile dile getirilmiştir. Bu kişiler akıl sahibi olduklarını ve insanların durumları ile ilgili gerçekliği bilebildiklerini iddia etmektedirler.⁵⁹⁹

⁵⁹⁶ Kurtubî, *el-Cami’ li Ahkâmî’l-Kur’ân*, IX, 73. Bkz. Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XXI, 595.

⁵⁹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 43.

⁵⁹⁸ Ebussuûd, *İrşâdü’l-Akli’s-Selîm*, VIII, 150.

⁵⁹⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, XXVII, 63.

Taberî, Kureyş ehlinin dünya işleri bakımından akıllı kişiler olduklarını ancak din işleri bakımından akıllarını kullanmadıklarını, sadece dünya menfaati hususunda akıllarını kullandıklarını ifade etmektedir.⁶⁰⁰ O halde (أَمْ تَأْمُرُهُمْ أَحْلَامُهُمْ بِذَا) ifadesi kınama anlamı taşımaktadır. Yani akıl sahibi olanlar akıllarını hayatlarıyla ve gelecekleriyle ilgili konularda kullanmadıkları için bu kişilerin yaptıklarını akıl sahibi bir kimsenin yapması mümkün değildir. Baskın olan “hilm” sahibi kişiler ise Kureyş kâfirlerinin yaptığı gibi yapmayı emretmez. Zira bunlar bu sözleriyle akıl ve hilm’lerini kaybetmişlerdir. Adeta onların hilm’i yoktur ki bu, yukarıda geçen Kurtubî’nin “kâfirin akli yoktur” şeklindeki ifadesinin yorumudur.⁶⁰¹

Bu insanlar ayetleri anlama esnasında bizâtihi bir ayet olan akıllarını kullanmamışlar, onları sapkınlığa sürükler tarzda akıllarını en basit ve lüzumsuz bir şekilde kullanmışlardır. İşin hakikatinde de, “düşmanlık gösteren mantık” sürekli olarak sapkın vehimler üzerine kuruludur.⁶⁰²

“Câhil” kavramı Kur’ân’ın dünya görüşünde önemli bir yer tutmakta olup inatçı kâfirlerin kalıplaşmış bu durumunu belirtmekte olup ondan daha önemli olan bir kavramla (kâfir) değiştirilmiştir. “Kâfir” kavramı, varlığa artık yeni bir zıtlık getirmiştir: Kâfir: Câhil; Müslüman: Halîm.⁶⁰³

C-h-l kelime kökü Kur’ân’da yirmi dört kere kullanılmaktadır⁶⁰⁴: a. Muzârî fiil şeklinde muhatab tâ (ت) ’sı ile (تَجْهَلُونَ) şeklinde dört kez; b. Gâib yâ (ي) ’sı ile (يَجْهَلُونَ) şeklinde bir kez; c. İsm-i fail kalıbıyla (الجاهل) bir kez; d. İsm-i falinin çoğulu olarak (الجاهلون – الجاهلين) dokuz kez; e. Mübalağa siygasıyla (جهول) şeklinde bir kez; f. Sînâî mastar (جهالة) olarak dört kez; g. Sînâî mastardan yapılmış özel isim olarak (الجاهلية) dört kez geçmektedir.⁶⁰⁵

c-h-l kelime kökünün tüm bu siygaları cahiliye şiirinde de geçmektedir. Sadece sînâî mastar olan “cahiliyye” kelimesi bundan istisnadır. Zira cahiliyye kelimesi

⁶⁰⁰ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XXI, 595.

⁶⁰¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, XXVII, 63.

⁶⁰² Muhammed Fadlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, XXI, 243.

⁶⁰³ Izutsu, *Allah ve’l-İnsan fi’l-Kur’ân*, s. 338.

⁶⁰⁴ Abdalbâkî, *Mucemü’l-Müfehres*, “ج ه ل” md.

⁶⁰⁵ Salâh Hâlidî, *et-Tefsîru’l-Mevdûî*, 1. Baskı, Amman, Dâru’n-Nefâis, 1418/1997, s. 91.

Kur'ân'a ait bir terim olup içeriğinde pek çok anlam barındırır ve Kur'ân'ın indirildiği dönemden önceki dönemi gösterir.⁶⁰⁶

Kur'ân-ı Kerîm'in c-h-l kökünü kullanımıyla bu kökün Arap şiirinde ve Arapça sözlüklerdeki kullanımı arasında bazı farklar vardır. Ancak bu büyük bir fark değildir. Burada c-h-l kelime kökünün bazı derin anlamlarını içeren birtakım ayetleri sunacağız. Kur'ân'ın bu kelimeyi kullanışı daha çok yukarıdaki ikinci ve üçüncü semantik anlamla ilgilidir ki bu anlamlar cahiliye şiirinde az rastlanılan anlamlardır. Zira cahiliye şiiri daha çok birinci anlam (ilmin olmayışı anlamı) üzerinde odaklanmıştır.

Yüce Allah şöyle buyurur:

﴿وَجَاوَزْنَا بِبَنِي إِسْرَائِيلَ الْبَحْرَ فَأَتَوْا عَلَى قَوْمٍ يَعْكُفُونَ عَلَى أَصْنَامٍ لَهُمْ قَالُوا يَا مُوسَى اجْعَلْ لَنَا إِلَهًا كَمَا لَهُمْ آلِهَةٌ قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ﴾

“Ve İsrâil oğullarının denizden geçmelerini sağladık? Derken bir kavme vardılar ki, onlar, kendilerine mahsus bir takım putlara tapıyorlardı. Dediler ki; Ey Musa! Onların tanrıları gibi, sen de bize bir tanrı yap! Musa da onlara dedi ki: Siz gerçekten cahillik eden bir kavimsiniz.” (A'râf 7/138)

Onların cehaleti bilgisizlikleri sebebiyle olmayıp, tereddütleri sebebiyledir. Tereddüt eden de idrak edemez. İşte bu şekilde idraklerinin yüzeysel ve zayıf olması onların batıl inançlarını sağlam olandan ayıramamasıyla sonuçlanmıştır.⁶⁰⁷

Musa (a.s.)'nın onların yüzüne karşı söylediği cehaletleri, onların varlığı hakiki yapısının tersine anladıkları anlamına gelmektedir.⁶⁰⁸ İbn Abbas bu sözün anlamını şöyle yorumlar: “Siz firavunun elindeyken Rabbinizin size yaptığı nimetleri bilemediniz.”⁶⁰⁹ O halde c-h-l kelime kökü bu ayette yukarıda ele alınan üçüncü anlamda kullanılmıştır. Bu da aklın vazifesini tam olarak hatta neredeyse tümüyle yapamaması, işlerin ve olayların seyrini anlamaktan aciz olmalarıdır.

⁶⁰⁶ el-Hafız Celaluddin Suyutî, **el-Müzhir fî Ulumi'l-Luga ve Adâbiha**, thk. Muhammed Ahmed Cadu'l-Mevla, Kahire, Matbaatü'l-Babi'l-Halebi, t.y., I, 301.

⁶⁰⁷ Muhammed Ebu Zehra, **Zehratü't-Tefâsîr**, VI, 2942.

⁶⁰⁸ İbn Âşur, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, IX, 82.

⁶⁰⁹ Vahidî, **Tefsîru'l-Vasît**, II, 403.

Ancak Taberî gibi bazı müfessirler burada cehl'in anlamının ilmin zıddı ve marifetin bulunmaması demek olduğunu ileri sürer. Oysa bağlam bu anlamı gerektirmediğinden bu uzak bir görüş niteliğindedir.⁶¹⁰

Sonraki ayet Nuh (a.s.)'un kendini yalanlayan kavmine hitabını içerir. Yüce Allah şöyle buyurur:

﴿وَيَا قَوْمِ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مَالًا إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى اللَّهِ وَمَا أَنَا بِطَارِدِ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ وَلَكِنِّي أَرَاكُمْ قَوْمًا تَجْهَلُونَ﴾

“Ey kavmim! Ben sizden herhangi bir mal mülk istemiyorum. Benim mükâfatım ancak Allah'a aittir. Ve ben ona iman edenleri kovacak değilim. Onlar elbette Rablerine kavuşacaklar. Fakat ben de sizi cahillik eden bir kavim görüyorum.” (Hûd 11/29)

Burada (تجهلون) kelimesi, yukarıda belirtilen ikinci anlamdan doğan üçüncü anlamda kullanılmıştır. Zira Nuh (a.s.)'un kavmi işlerin gidişatıyla ilgili akılsızca bir karar alıp Allah'a ve elçisine olan inançsızlıklarını bu karar üzerine bina etmişlerdir. Akıl onlarda artık ölü hale gelmiş dolayısıyla onlar da işlerin akıbetini göremez olmuşlardır. Düşünceleri bozulmuş, Nuh (a.s.)'dan yanındaki zayıf ve düşkünleri kovmasını istemişler, kendilerinin onlardan daha üstün olduklarını iddia etmişlerdir. Bu büyüklükleri onları, müminlerle alay etmeye ve gelecekleriyle ilgili kararlar vermede dikkatsiz davranmalarına sevk etmiştir.

Kurtubî şöyle der: ﴿وَلَكِنِّي أَرَاكُمْ قَوْمًا تَجْهَلُونَ﴾ ifadesi, “yanımdaki müminleri kovmamı istemeniz ve onlarla alay etmenizden ötürü sizi cahillik eden bir kavim olarak görüyorum” demektir.⁶¹¹

Bu son iki ayette cehl kelimesi yukarıda beyan ettiğimiz anlamlarda kullanılmış olup ilmin ve bilginin olmayışı anlamında değildir. Zira fiil-i muzârî siygasıyla yani devam eden süreklilik taşıyan bir vasıf gibi kullanılmakta ve bu vasıf, alayları, hafiflikleri, basitlikleri ve işlerin hakikatini anlayamamaları sebebiyle onlara bitişik bir sıfattır. Eğer ilim ve marifetin zıddı olarak kullanılsaydı bu sefer mazi siygasıyla (جهلتم) şeklinde kullanılırdı. Bu kişiler hak olanın karşısında batıl üzere bir

⁶¹⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, X, 409; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, IV, 202.

⁶¹¹ Kurtubî, *el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, V, 26; Tabersî, *Mecmeu'l-Beyân*, V, 236.

araya gelmiş, cahillikleri devamlı olan kişilerdir.⁶¹² Zira onların kibir, egemenlik ve hafiflikten kaynaklanan taassup içindeki rastgele davranış ve akli devre dışı bırakan düşünce yapısı modelleri somutlaşmıştır.⁶¹³

C-h-l kelime kökünün mübalağa siygasıyla yer aldığı bir ayeti daha inceleyelim:

﴿إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا﴾

“Biz o emaneti göklere, yere ve dağlara arz ettik, onlar, onu yüklenmeye yanaşmadılar, ondan korktular da onu insan yükledi. O gerçekten çok zalim ve çok cahildir.” (Ahzâb 33/72)

Ayetteki (جهولاً) ifadesi deneyim ve akıl yürütme, akli kullanma azlığı, derin düşünememe, aldırmazlık, vurdumduymazlık ve hafiflikten kaynaklanan gaflet hali anlamındadır. İbn Abbas bu kelimenin Allah’ın emrine karşı, düşünce noktasındaki ilkellik ve basitlik (غرً) anlamına geldiğini ifade etmektedir.⁶¹⁴

İnsan emaneti yüklendikten sonra bu emaneti koruyamamasının getireceği sonuçları takdir edemeyince kendine zulmetmiş, çizgi dışına çıkmış kendi konumunu ve geldiği kaynağı bilememiş olur.⁶¹⁵

Maverdî, İbn Cüreyc’den şöyle bir bilgi nakleder: Cehûl (جهول) demek, işlerinin sonunu bilemeyen kişi demektir.⁶¹⁶ Böyle bir kişinin gaflet ve aldırmazlığı, kendi akıbeti ile ilgili kötü sonuçlara uğramasını engelleyecek kararlar almasına yardımcı olacak doğru bir bilince sahip olmasının önüne geçmiştir. Bu aldırmazlık ve bilinçsizlik, gelecek ve hayatın akışıyla ilgili olanlar başta olmak üzere her türlü kararı alırken, dengeli bir anlayışa ulaşmasını temin eden hilm vasfına sahip olamamaya yol açmış ve yıkıcı sonuçlar doğurmuştur.

⁶¹² Muhammed Ebû Zehra, **Zehratü’t-Tefâsîr**, VII, 3701.

⁶¹³ Ebû Zehra, **Zehratü’t-Tefâsîr**, VII, 3701.

⁶¹⁴ Taberî, **Câmiu’l-Beyân**, XIX, 205; Tabersî, **Mecmeu’l-Beyân**, VIII, 585.

⁶¹⁵ Muhammed Fadlullah, **Min Vahyi’l-Kur’ân**, XVIII, 362.

⁶¹⁶ Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed ibn Habib el-Mâverdî el-Basrî, **en-Nüket ve’l-Uyûn**, thk. Es-seyyid Abdulmaksud, Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Lübnan, 1. Basım, 1412/1992, IV, 430.

Tüm bunlar, üzerlerine emaneti yükleyen Rablerinin emrine karşı cehaletleri sebebiyledir.⁶¹⁷ İşin sonucunun nereye varacağını düşünmemişlerdir.⁶¹⁸ Zira bunlar eksik bir akıl yapısına sahip olup sadece kendi nefsinin, fânî çıkarlarını düşünmektedirler. Bu sebeple insanlara karşı büyüklenme ve Allah'ın ve elçisinin emrini reddetme yolunu tutmuşlardır.

(جاهلين) kelimesi de Kur'an'da birden fazla ayette geçer. Bunlardan biri şudur:

﴿ خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ ﴾

“Sen yine de affa sarıl, iyiliği emret ve cahillerden yüz çevir.” (A'râf 7/199)

Burada cehl, hilm'in zıddıdır. Bu onun delâlet ettiği anlamların ikincisidir. Allah Teâlâ elçisine cahillik edenlerden yüz çevirmesini emretmiştir ki bu, insanlara zulmeden ve taşkınlık yapanların olabileceğine dair Yüce Allah'ın bir te'dîb ifadesidir.⁶¹⁹

Taberî bu ayetteki cehl kelime kökünün delâletinin, Yüce Allah'ın Hz. Peygamber'e, Kureyş kâfirlerinin akılsızlıklarıyla karşılaştığında nasıl davranması gerektiği ile ilgili bir tedip anlamı taşıdığını ifade eder. Zemahşerî ise ayetteki “cahillerden yüz çevir” ifadesinin anlamını şöyle açıklar: Sefihlere aynı şekilde akılsızca mukabelede bulunma ve onlarla tartışmaya girme, aksine hilm sahibi ol ve onlardan gelen üzücü hareketlere tepki verme.⁶²⁰

Ayette geçen cahiller (الجاهلين) ifadesi “akılsızlar” anlamına gelmektedir. Zira kelimenin başındaki elif-lam (ال) istiğrak yani tüm câhil tiplerini içine almayı ifade eder. Cehlin en büyüğü şıktır. Bir taş parçasının tanrı olarak kabulü en büyük cehalet ve akılsızlıktır. Dolayısıyla buradaki cehl, hilm ve rüşd'ün zıttıdır.⁶²¹ Zira cahiller derken burada kastedilen aslında müşriklerdir. Sonraları kelimenin bu delâleti değişti ve “cahilîn” (الجاهلين) kelimesi cehl hususunda -sadece müşrikleri

⁶¹⁷ Maturîdî, *Tevîlâtü'l-Kur'an*, XI, 395.

⁶¹⁸ Abdulaziz b. Abdusselam es-Silmi, *Tefsîru'l-Kur'an*, thk. Abdullah el-Vehîbî, Lübnan, Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1426/1996, II, 594.

⁶¹⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, X, 645.

⁶²⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 152.

⁶²¹ İbn Âşur, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, VIII, 228-229.

ifade eden bir kelime olmaktan çıkıp- umumi bir ifade haline geldi.⁶²² Kur’ân-ı Kerîm’deki şu ayette bu anlamda kullanılmıştır:

﴿سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَا نَبَغِي الْجَاهِلِينَ﴾

“Size selam olsun. Biz kendini bilmezleri istemeyiz.” (Kasas 28/55) Buradaki cehalet de hilm’in zıddı olup aldırmaçlık, hafiflik, kontrolsüzlük ve kötü ahlak anlamlarına gelir.⁶²³ Ayetin anlamı “bu gibi kişilerle tartışmaya girmek, hatalarını onlara haber vermek ve onlarla karşılıklı ağız dalaşına girmek istemeyiz” demektir.⁶²⁴

Yusuf sûresinde de bu kelime kökü kullanılmıştır:

﴿قَالَ هَلْ عَلِمْتُمْ مَا فَعَلْتُمْ بِيُوسُفَ وَأَخِيهِ إِذْ أَنْتُمْ جَاهِلُونَ﴾

“O dedi ki: Siz cahilliğinizde Yusuf’a ve kardeşine ne yaptığınızı biliyor musunuz?” (Yusuf 12/89)

Burada Yusuf’un kardeşlerinin cahilliğinden maksat ilimlerinin azlığı olmayıp dine bağlılıklarının ya da ahlak ve hilmilerinin azlığıdır. Şair Mearrî şöyle der:

والجهل داء قد تقادم عهده في العالمين ولا يزال عُضَالاً.⁶²⁵

“Cehl kadîm zamanlardan beri gelen, tüm dünyaya yayılmış ve hala daha dermanı bulunamamış bir iletir.”

Ebussuûd ayette kastedilenin “yaptıkları fiilin sonucunu bilmeyen” olduğunu ve bu ibarede onlara tövbe etmelerinin tembih edildiğini ifade eder.⁶²⁶

Onların yaptıkları bu fiiller kendi hastalıklı ruhsal dürtülerinden ve beşerî arzularından kaynaklanmakta olup, kendilerindeki aldırmaçlık ve hafiflik sebebiyle aptalca davranışlara ve sonucunu hiç düşünmeden kararlar almaya itmiştir. Ayetteki (جاهلون) ifadesi, kelime kökünün yukarıda belirtilen ikinci ve üçüncü anlamıyladır. Yani, hafiflik, aldırmaçlık, hilm’sizlik, bilinçsiz ve hesapsız kararlar alma, olumsuz kararlarının sonuçları hakkında düşünmeksizin sadece kendi gurur, kibir ve

⁶²² Ebu’l-Ferec, Cemâluddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü’l-Cevzî, **Zâdü’l-Mesîr**, Dimeşk, el-Mektebetü’l-İslâmi, 1. Basım, 1384/1964, III, 308.

⁶²³ İbnü’l-Cevzî, **Zâdü’l-Mesîr**, VII, 230.

⁶²⁴ Kurtubî, **el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân**, VII, 299.

⁶²⁵ Ahmet Nevfel, **Suretu Yusuf Diraseten Tahliyyeten**, Amman-Ürdün, Dâru’l-Furkân, II. Basım, 1420/1999, s. 531.

⁶²⁶ Ebussuûd, **İrşâdü’l-Akli’s-Selîm**, IV, 303.

hasetlerini besleyecek davranışlarda bulunmaktır. Ayet onların yaptıklarının çirkinliğini idrak etmek için yeniden düşünmeye teşvik etmektedir. Zira onların yaptıkları övünülecek bir şey olmayıp çirkin bir davranıştır. Ayet onları kurtulurlar ümidiyle düşünmeye dikkatli davranmaya ve tövbeye çağırmaktadır.

Zemahşerî şöyle der: Onlara dini tebliğ eden ve hilm vasfına sahip Yakup (a.s.) şöyle demiştir: Yaptıklarınızın çirkinliğini bilmiyorsunuz ve zaten bu yüzden bu işi yaptınız.⁶²⁷

Bununla aynı anlam şu ayette de vardır:

﴿وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا﴾

“*Cahil kimseler kendilerine laf attığı zaman (incitmeksizin) "selam" derler (geçerler).*” (Furkan 25/63)

Burada cehl, hilm’in zıddıdır. Daha doğrusu kasıt kâfirlerdir. Zira Müslümanlara bu şekilde eza ve laf atarak saldırıda bulunan kâfirlerdir. Yüce Allah bu noktada sefih kişilerin bu tavırlarına benzeri karşılık vermemeleri gereğini müminlere öğretmiştir.⁶²⁸

(جهالة) kelimesinin ayetlerde, kelimenin ikinci anlamında yani hilm’sizlik, aldırmaçlık, hafiflik anlamlarında kullanılmış olduğu, bunun da ilgili kişileri dinî ödevleri yapmaktan geri bıraktığı görülmektedir. Bu, onların hesaplarını bilmemeleri ve sorumsuzluklarının bir neticesi olup bu anlamıyla cehalet kelimesinin geçtiği dört yer vardır ki bunların üçünde cehalet kelimesi (سوء) yani kötülük kelimesiyle birlikte kullanılmaktadır:

﴿يَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ يَتُوبُونَ﴾

“...*bilmeyerek günah işleyip hemen tövbe edenlerin...*” (Nisâ 4/17)

﴿أَنَّهُ مِنْ عَمَلٍ مِنْكُمْ سُوءًا بِجَهَالَةٍ ثُمَّ تَابَ﴾

“*Sizden her kim bilmeyerek bir kötülük işleyip de sonra arkasından tövbe ederse...*” (En’âm 6/54)

﴿ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ عَمِلُوا السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ تَابُوا﴾

⁶²⁷ Zemahşerî, el-Keşşâf, III, 92.

⁶²⁸ İbn Âşûr, et-Tahrîr ve’t-Tenvîr, XIX, 69.

“Sonra şüphe yok ki Rabbin, bir cahillikle günah işleyip ardından tövbe eden ve durumunu düzelten kimseleri bağışlar.” (Nahl 16/119)

Dördüncü ve son ayet ise (سوء) kelimesi yerine (تصبيوا قوماً) ifadesini içerir:

﴿فَتَبَيَّنُوا أَن تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصْبِحُوا عَلَىٰ مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ﴾

“...onun doğruluğunu araştırın. Yoksa bilmeden bir topluluğa sataşırsınız da sonra yaptığınızdan pişman olursunuz.” (Hucurât 49/6)

İbn Âşûr ilk ayetle ilgili şöyle der: Yani onlar bir fikir oluşturmada o işi yapmaya başlamışlardır.⁶²⁹ Cehalet kelimesinin delâleti de bu olup yapılan fiilin sonucunu idrak edebilecek bir basîret ve görüşten yoksun olmayı bildirir.

Taberî şöyle der: Allah’ın bu tür fiilleri yapanlara ne şekilde ceza vereceğini ve bu fiillerin haram olduğunu, bilmelerine rağmen bu fiilleri yapmak, ancak cahillerin, Allah’ın azabının büyüklüğünü bilmeyenlerin yapacağı bir iştir. Böyle bir şeyi (günahı, kötülüğü) bilerek yapmak, onu cehaletle yapmak demektir.⁶³⁰

O halde burada cehalet, ruhsal bir zayıflık, işin sonucunu hesap etme ve sonuçları bekleme noktasında bir vicdanî gaflet hâlidir.⁶³¹

Bu kişilerin hafiflikleri ve aldırmaçlıkları, dini işleri, emir ve yasakları hafife almaları ve onlarla dalga geçmeleri sonucunu doğurmuş, beynin aklî kuvvetlerini susturmalarına yol açmıştır. Nefs ve hevâlarının isteklerine uymaları sonucu akıllı zayıflatarak günahlara dalmışlar, bir taraftan da yaptıklarının hata olduğunu farkında olmayı sürdürmüşlerdir. Ancak işlerin sonucunun ne olacağını görebilmek sadece iyi akıl sahibi olanların yapabileceği bir husustur.⁶³²

İkinci ayette (En’âm 6/54)ve üçüncü ayette (Nahl 16/119) de cehl, hilm’in zıddı olarak kullanılmıştır. Ebussuûd cehl’in burada, kötülük, şehvet ve nefsanî isteklerin baskınlığı yüzünden işlerin sonuçlarını düşünmeme anlamına geldiğini ve bu cehl’in sadece Allah’a karşı değil herkese karşı yapılabileceğini, belirtir.⁶³³

⁶²⁹ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, IV, 278.

⁶³⁰ Taberî, **Câmiu’l-Beyân**, VI, 510-511.

⁶³¹ Ebu Zehra, **Zehratü’t-Tefâsîr**, III, 1613.

⁶³² İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, VI, 259; Zemahşerî, **el-Keşşâf**, III, 166.

⁶³³ Ebussuûd, **İrşâdü’l-Akli’s-Selîm**, V, 148.

Dördüncü ayetle (Hucurât 49/6) ilgili olarak Taberî şöyle der: “Birilerinin iddiasıyla, suçsuz kimselere bir zararınız dokunmaması için iyice araştırın. Onların durumu hakkında bir bilgiye sahip değilken bir zarara sebebiyet vermeyin.”⁶³⁴ Kurtubî de buradaki cehaletin hata anlamına geldiğini belirtmektedir.⁶³⁵

Zemahşerî Kur’ân’ın bu kişileri, deneyim eksikliği ve idrak etme noktasındaki yanlışını açıklayarak, kamu ya da belirli fertlerin yararı ile ilgili bazı sonuçlar doğuracak hususlarda bir haber kendilerine geldiğinde daha sağlam kararlar alabilmek için akıllarını daha derinliğine kullanmaya çağırdığını belirtir. Burada cahiller kelimesinden kastın, işin hakikatini bilmeyen, olayın gerçek yüzünü bilmeyenler olduğunu da ilave eder.⁶³⁶

İbn Âşûr ayetin (فتصيوا قوماً بجهالة) kısmında, bâ (ب) harf-i cerrinin tadiye (geçişlilik) anlamına geldiğini belirtir. Dolayısıyla “cehalet sonucunda bir kavme sataşp zarar verirsiniz” anlamına gelmektedir.⁶³⁷

Ayetteki bu yönlendirme ve öğüt, sadece bir habere dayanarak iyice araştırmadan insanlara zarar verilmemesi, işin gerçek yüzünün araştırılmasının gerekliliği ile ilgilidir.⁶³⁸ Dolayısıyla ayet Müslümanlar hakkında isabetli bir hüküm verebilmek yahut bir kişi ya da kişilerle ilgili bir karar alırken, hilm, teenni ve sabırla hareket edip karar almaya Müslümanları teşvik etmektedir. Aksi bir davranış ise zulme yol açacaktır. Zira böyle bir hüküm, işlerin hakikatini yeterince ölçüp biçmeden, bu noktadaki bir eksiklikten yani cehaletten, aldırmazlıktan, boş vermişlikten kaynaklanmış olacaktır.

“Cahiliyye” kelimesi ise Kur’ân-ı Kerîm’de dört yerde geçer:

﴿يَظُنُّونَ بِاللّٰهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ﴾

“Allah’a karşı, cahiliyet zannı gibi, Hakka aykırı bir zan besliyorlar.” (Âl-i İmrân 3/154)

﴿أَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ﴾

⁶³⁴ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XXI, 353.

⁶³⁵ Kurtubî, *el-Cami’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, VIII, 312.

⁶³⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 16.

⁶³⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, XXVI, 232.

⁶³⁸ Muhammed Fadlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, XXI, 141.

“Yoksa cahiliyye hükmünü mü arıyorlar? Kesinlikle bilen bir toplum için Allah'tan daha güzel hüküm veren kim olabilir?” (Mâide 5/50)

﴿وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى﴾

“Hem vakarınızla evlerinizde durun da önceki cahiliye devrinde olduğu gibi süslenip çıkmayın.” (Ahzâb 33/33)

﴿إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ حَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ﴾

“O zaman inkâr edenler, kalplerine taassubu, câhiliyet taassubunu yerleştirmişlerdi.” (Fetih 48/26)

“Cahiliye” kelimesi Kur’ân-ı Kerîm ile kullanılmaya başlanan bir kelime olup Arap şiirinde ya da sözlerinde bu kelimeye rastlanılmamaktadır. Bu yeni bir Kur’ân kavramı olup içerisinde pek çok derin anlam barındırmaktadır.

Sonuç olarak bu kısımda ele aldığımız cehl kelimesi, insanî gücüyle övünme, nefesine mutlak anlamda güvenme, kendini müstağni hissetme, her türlü otoriteye karşı boyun eğmeyi reddetme, kendini son derece şerefli hissetme, büyüklük taslama vb. kendi aralarında kuvvetli bir anlam bağı olan kavram dizininin merkezinde yer alan bir kelimedir. Bu anlam ağı, İslam’ın gelişiyle, Kur’ân’da belirtildiği üzere Kureyş kâfirleri tarafından Hz. Muhammed’e, ona indirilen Kitab’a, ayetlere ve en nihayetinde Allah’a yöneltilmiştir. Kur’ân kâfirlerin İslam’a ve hidayete yönelik bu düşmanca tutumunu, cahil Arapların durumunu son derece ileri bir seviyede izaha kavuşturan cehl kavram ağı ile açıklamıştır.⁶³⁹

Âl-i İmrân sûresinde geçen *يُظُنُّونَ بِاللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ* “Allah hakkında cahiliye zannı gibi, hak olmayan bir zan besliyorlar” (Âl-i İmrân 3/154) ayetindeki “cahiliye” kelimesi üzerinde durarak tahlil yapmak gerekirse;

Uhud savaşı sırasında haklarında bu âyetin indiği kişiler, içlerinde ayetin inmesine sebep olacak bazı düşünce ve inançlar taşıyorlardı.

Taberî diyor ki: Onlar cahiliye Araplarının yani müşriklerin Allah hakkındaki zanları gibi asılsız zanlar taşıyorlar, yani Allah hakkında kuşku duyuyorlar,

⁶³⁹ İzutsu, *Allah ve'l-İnsan fi'l-Kur'ân*, s. 334.

Peygamberi Muhammed'i yalanlıyorlar ve Allah'ın, peygamberini kendi haline (yardımsız) bırakacağını sanıyorlardı.⁶⁴⁰

Onların imanı zayıftı, müminlerle münafıklar arasında bir yerdeydiler. Çünkü münafıklar Hz. Peygamberle birlikte Uhud savaşına çıkmamışken onlar çıkmışlardı. Ne var ki çıkışları, ganimet elde etme arzusu ve durumlarının müminler tarafından anlaşılması korkusu sebebiyle idi.

Onlar, Hz. Muhammed'in peygamberliğinin batıl olduğunu ve Allah'ın ona yardım etmeyeceğini sanıyorlardı. Nitekim cahiliye Arapları,⁶⁴¹ yani İslam öncesi dönemdeki⁶⁴² putperestler de ileride açıklayacağımız batıl düşüncelere sahiptiler.⁶⁴³

Bu kötü düşünce sahipleri “*Bizim bu işte (emr) herhangi bir çıkarımız var mı?*” (Âl-i İmrân 3/154) ayetinde de ifade edildiği gibi, liderlik elde etmek istiyorlardı. Ayetteki (emr) kelimesi liderlik anlamındadır. Nitekim aynı kökten türetilen “el-imâra” (الإِمَارَة) ve “üli'l-emr” (أُولِي الْأَمْرِ) kelimeleri de bu anlama gelmektedir. Yani onlar lider olarak kabul edilmeyi ve savaşa çıkıp çıkmama kararında görüşlerinin dikkate alınmasını istiyorlardı.⁶⁴⁴

Onlar, kendileri için bir yönetim merkezi kurmak ve Uhud sonrasında yetkiyi ellerine almak istiyorlardı. Çünkü Uhud savaşında şehir dışına çıkmanın bir hata ve yanlış olduğu görüşünü savunmuşlardı. Şu halde bu kimselerde kibir, böbürlenme, haddini aşma, kendi çıkar ve mevkiini düşünme, hiçbir otoriteye boyun eğmeme belirtileri baş göstermişti. “*Allah hakkında cahiliye zannı gibi, hak olmayan bir zan besliyorlar.*” (Âl-i İmrân 3/154) ayeti ile nitelenen bu kimselerin kalplerinde isyan ve büyüklenme duygusu ortaya çıkmıştır.

Bunlar, Allah'a Rabbine güvenen ve boyun eğen, Allah'ın kendisi için hayırdan başka bir şey dilemeyeceğini ve kişinin başına bir musibet geldiğinde bunun Allah tarafından bir imtihan olduğunu bilen bir kulun teslimiyeti gibi teslim olmamışlardı. Onların anlayışına göre Allah onlara her halükarda hayır, rızık ve bereket vermeliydi. Bunlar kendilerinden esirgendiğinde ise ayak diriyorlar ve yön

⁶⁴⁰ Taberî, *Câmi'u'l-Beyan*, VI, 154.

⁶⁴¹ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, II, 242.

⁶⁴² Vahidî, *el-Vasît*, I, 507. Ayrıca bkz. Mâtürîdî, *Tevilâtü'l-Kur'ân*, II, 452.

⁶⁴³ Tabersî, *Mecma'ul-Beyân*, II, 863.

⁶⁴⁴ İbn Âşur, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, IV, 135.

değiştiriyorlar, Allah'ı ancak kendi çıkarlarına göre değerlendiriyorlardı. Diğer taraftan Hz. Peygamber'e ve İslam'a yönelik şüphelerini ifade etmeye başlıyorlardı. Onlar dine sadece menfaatleri açısından yaklaşıyorlardı. Eğer Müminler hak yolda iseler daima müminlerin kazanmasını ve Allah'ın kendilerini imtihan etmemesi gerektiğini düşündüklerinden, savaşta ya da barışta bazı kayıplara uğrarlarsa dinden dönüyorlardı.

İşte bu şekilde dünyaya maddi açıdan bakıyorlardı. Bu, düşünce çizgisinde, Allah, varlık ve insan tasavvurunda haktan uzaklaşmış olan cahiliye zanları sebebiyledir. Çünkü doğru tasavvur, Allah'ın işleri zorunlu sebeplilik esasına göre yürütmesidir ki bu, “insanın çeşitli maslahatlarını, hayatın her alanını kapsayacak biçimde gözetmek” esasının merkezine yerleşir. Bir kişinin veya toplumun önüne bazı engeller koymakta da bazı maslahatlar bulunabilir. Şöyle ki bu engeller, tutumların güçlenmesine, kişiliğin oturmasına ve deneyim kazanmaya vesile olur. Başlangıçtaki bazı zorluklar sonuçta rahata kavuşmanın aracı olabilir.⁶⁴⁵

Bunlar ise kendi çıkarlarından başka bir şeye bakmıyor ve önemsemiyorlardı. Dolayısıyla da ileriye ve derinde olanı göremiyorlar, işlerin neticesinin ne olacağına bakmıyorlardı. Tek kaygıları kendileridir. İslam zafer kazanması veya yenilgiye uğraması onlar için önemli değildir. Hz. Peygamber'in durumunu da önemsemezler. Hatta bu zulüm ve yanlış düşünce, onları insanın insanı bilmemesinden Allah'ı bilmeme noktasına taşımıştır. Nitekim ayette “*Allah hakkında hak olmayan bir zan besliyorlar.*” (Âl-i İmrân 3/154) buyurulmuştur. Allah hakkında söz konusu olamayacak ve beslenmesi gerekenden -ki bu, adalet, sadık yardımlaşma ve sebat vaktinde destek olmadır- başka bir zan besliyorlar. Ayette, atf-ı beyan ile “hak olmayan” bu zannın ne olduğunu açıklayarak “cahiliye zannı” denilmiştir. Çünkü cahiliye Araplarının özelliği, işler istedikleri doğrultuda yürümediğinde, mesuliyeti kendilerinden uzaklaştırarak o işte herhangi bir mesuliyetleri olmadığını iddia etmeleridir.⁶⁴⁶

Fakat “cehl” kavramı bu şekilde tefsir edilirse artık eski kullanımından (âyet indiği sırada) başka bir anlamda kullanıldığını göz önünde bulundurmamız gerekir.

⁶⁴⁵ Muhammed Fadlullah, **Min Vahyi'l-Kur'ân**, VI, 322.

⁶⁴⁶ Muhammed Ebu Zehra, **Zehratü't-Tefâsîr**, III, 1461-1462.

Çünkü yapısında köklü bir değişiklik olmuştur. Şöyle ki bu tefsir ile “cehl”, yatay bir ilişki (insan-insan) olmaktan çıkmış insanla Allah arasındaki ilişkiye dönüşmüştür. Çünkü biz putperest Arapların Allah’a karşı cahilce bir tutum takındığını görüyoruz ki bu Kur’ân’ın bakışı ile insan açısından makul olmayan yüzüstüce bir tavidir. Çünkü o, esas itibarıyla bir kuldur ve başka bir şey olması yaraşmaz. Bu sebeple Allah’a karşı olan bu anlamı ile cehaletten sıyrılması gerekir. Çünkü Kur’ân-ı Kerîm, münkirlerin düşmanlığını ve boyun eğmemesini, insanlığın, cahiliye tutuculuğundan miras aldığı kibrin son noktası olarak kabul etmiştir.

Ancak bu, müminin Allah’a karşı, cehlin zıttı olan hilim tutumunu benimsemesini gerektirmez. Çünkü Kur’ân nazarında (Allah’a karşı) hilim, insanın sınırını aşmış sayılmasını gerektiren bir fiil olup kusur olarak cehl tutumundan geri kalmaz. Aksine müminin Allah’a teslimiyet ve tevazu ile yönelerek hilm düzeyini de aşması gerekir. Ondan istenen mutlak boyun eğmedir. Boyun eğme bu dereceye ulaşınca hilm olmaktan çıkar ve islam (tam teslimiyet) olur. Çünkü insanın Allah’a karşı, hilim sahibi olması değil, ancak teslim olması düşünülebilir. Kur’ân’a göre sadece Allah hilim sahibi olmaya layıktır, başkası değil. Böylece İslam’ın (müslüman olmanın) hilmin devamı ve ileri bir aşaması olduğunu görüyoruz.⁶⁴⁷

Çünkü buna karşılık olarak -birçok ayette vurgulandığı üzere- görüyoruz ki kimileri Hz. Peygamber’den müstağni olma ve ondan üstün olma duygusuna kapılmaktadır. Hatta daha da ileri giderek Allah’ın hikmetinden kuşku duyar hale gelmektedirler. “Allah hakkında hak olmayan bir zan, cahiliye zannı” yani kâfir putperestlerin zannı gibi bir zan besliyorlar.

Bu konunun başında karşıtlık, cehl ve hilm sıfatları arasındaydı. Şimdi ise (yani Kur’ân’da), yeni birçok kavramın ortaya çıkmasından dolayı -ki “islam” kavramı bunlardan delaleti en çok olandır- cehl kavramının karşıtı olarak kullanılan hilm kavramının yeri boşalmıştır.

Aynı zamanda Kur’ân’ın âlem tasavvurunda inatçı kâfirler için örnek bir tutum olarak çok önemli bir role sahip “cahil” kavramı kaldırılarak yerini çok daha önemli olan “kâfir” kavramına bırakmıştır.

⁶⁴⁷ Izutsu, **Allah ve’l-İnsan fi’l-Kur’ân**, s. 335-337.

Sonuç olarak bu durum, yeni bir karşıtlığı, “Müslüman” ve “kâfir” karşıtlığını ortaya çıkarmıştır.⁶⁴⁸ Önceden ise bunun yerinde “cehl” ve “hilm” kavramları bulunuyordu. Çünkü şirk ve küfür burhansız bir iddiadan ibarettir. Allah (c.c.) “*Kim burhanı olmadan Allah’la beraber başka bir tanrıya kulluk ederse onun hesabı Rabbi katında görülecektir. Gerçek şu ki kâfirler kurtuluşa eremezler.*” (Müminûn 23/117) buyurmuştur. Şu halde önceki ayet ortaya koyuyor ki Kur’ân’ın ürettiği “cahiliye” terimi, İslam öncesi Arapların yaşadıkları çürük saplantı, aşırılık ve akılsızca bir hayattan alınmıştır. Onlar putlara tapıyorlardı. İnançları batıldı. Dini yaşantıları akılsızcaydı. Davranışları, adeta bağırarak kibirlerini, kendilerini başkalarından üstün gördüklerini, hayatî kararlar alırken akılsızca davranarak öfkeli ve aceleci bir tutum sergilediklerini ortaya koyuyordu. Dolayısıyla müslümanın onların davranışlarını kendine model almaması ve onların inancını benimsememesi gerekiyordu. Çünkü “cahiliye” kavramı, İslam döneminde bi’set öncesindeki zaman dilimini, yürürlükte olan örf, dinî yaşayış, adetler, gelenekler, davranış modelleri ve muameleleri ifade etmek için ortaya çıkmış bir isimdir.⁶⁴⁹ Geriye, üzerinde duracağımız “cahiliye hükmü” ve “cahiliye açıklığı” (teberrüc) kavramları kalmıştır.

“*Cahiliye hükmünü mü istiyorlar? Kesin inanmış bir topluluk için kimin hükmü Allah’ın hükmünden daha güzel olabilir ki?*” (Mâide 5/50) ayeti hakkında Ebussuûd şöyle demektedir: Cahiliye’den kasıt, hükümlerde sapmayı ve bir tarafı kayırmayı gerektiren nefsin tutkusuna (heva) tabi olmuş cahil millettir. Bu, kitap ehli olmaları sebebiyle Yahudiler için kullanılan bir ifadedir. Onlar kitaptan ve vahiyden çıkmayan, tutku ve cehaletten ibaret olan cahiliye hükmünü istemektedirler. Cahiliye ehli ve hükümleri, (insanda, statüde, makamda, malda ve toplumsal mevkideki) üstünlüğe itibar eder.⁶⁵⁰ Hevaya uymaları sebebiyle de haklar zayı olur.

Çünkü Nadîr oğulları ve Kureyzâ oğulları Yahudileri Hz. Peygamber’den (s.a.v..) aralarında vuku bulan bir adam öldürme hadisesinde cahiliye ehlinin hükmü olan üstünlük esasına göre hüküm vermesini istediler.⁶⁵¹ Hz. Peygamber de (s.a.v..) “Öldürülenler birbirine eşittir” buyurdu. Nadîr oğullarının “Biz buna razı olmayız”

⁶⁴⁸ a.e., s. 338.

⁶⁴⁹ Ebu Hilal el-Askerî, **Kitabu’l-Evâil**, thk. Velid Kassab, Muhammed el-Misrî, Beyrut, Darul-Mutavassıt, 1400/1980, I, 104. Ayrıca bkz. İbn Âşûr, **et-Tahrir ve’t-Tenvîr**, IV, 136.

⁶⁵⁰ Ebussuûd, **İrşâdü’l-Akli’s-Selîm**, III, 47.

⁶⁵¹ a.e., III, 47.

demeleri üzerine “*Cahiliyenin hükmünü mü istiyorlar?*” (Mâide 5/50) ayeti nazil oldu.

Şu halde buradaki “cahiliye” kelimesinin ilim ile uzaktan yakından ilgisi olmayıp “Allah’ın hükmü”nün karşıtı olarak kullanılmıştır. Çünkü Allah’ın hükmü hak ve adalete uygundur; cahiliye hükmünde ise heva ve zulüm vardır.⁶⁵²

Bir diğer ayette de “*Evlerinizde kalın ve ilk cahiliye açıklığı gibi açılıp saçılmayın*” (Ahzâb 33/33) buyrulmuştur. Yani kâfir cahiliye ehline benzeyerek İslam döneminde cahiliye eseri olan açıklıktan dem vurmayın.⁶⁵³ Bundan kasıt, süslenerek rezalet, fesat ve Allah’a isyana yol açan bilinçsiz davranışlarıdır. Çünkü böyle bir fiil, dini hakkıyla kavrayamamaktan kaynaklanır. Bundan dolayı “*cahiliye açıklığı gibi açılıp saçılmayın*” buyrulmuştur. Çünkü cahiliye döneminde kadınlar zinet yerlerini gösteriyorlar, bedeni örtmeyen giysiler giyinerek çarşı pazara çıkıyorlardı.⁶⁵⁴ “Cahiliye” kavramının ilk geçtiği ayetler, İslam öncesi putperest Araplar döneminde insanların yaşadığı temelsiz tutuculuk, aşırılık ve akılsızlıktan bahseder. (Âl-i İmrân 3/54; Fetih 48/26). Sonraki ayetler cahiliye açıklığını merkeze almıştır ki bu da o dönemin bozuk toplum düzeninin bir yönüdür. (Ahzâb 33/55) Daha sonra “cahiliye hükmü”nden söz eden (Mâide 5/50) ayet ise Hz. Peygamber’in vahye ve Kitab’a dayalı hükmüne karşılık hevaya ve statü üstünlüğüne dayalı anlayışlarına vurgu yapar ki bu, Allah’ın hükmü ile cahiliye hükmünün yani putperest kâfirlerin hükmünün karşılaştırması anlamına gelir.

Ahmed Emin şöyle der: “Cahiliye” kavramı, ilmin karşıtı olan cehl ile değil, akılsızlık ve kibir anlamına gelen cehl ile ilgilidir.⁶⁵⁵

Sahihlerde ve Sünenlerde ifk hadisesi ile ilgili olan bir rivayet de bunu gösterir. Şöyle ki Evs kabilesinin reisi olan Sa’d b. Muaz ayaklanarak “Ey Allah’ın Resulü! Bu iftirayı çıkaran bizden (yani Evs kabilesinden) ise onu öldürürüz. Hazrec kabilesinden ise kalkarız ve Allah’ın hükmünü yani sen ne emredersen onu uygularız.” demişti. Bunun üzerine Hazrec’in reisi olan Sa’d b. Ubâde’nin cahiliye

⁶⁵² Azimâbâdî, **Avnu’l-Ma’bud Şerhu Ebî Dâvud**, XII, 133.

⁶⁵³ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, V, 42.

⁶⁵⁴ Vahidi, **Vasît**, III, 469.

⁶⁵⁵ Ahmed Emin, **Fecru’l-İslam**, Daru’l-Kitabi’l-Arabi, Beyrut/Lübnan, 10. Basım, 1969, s. 70.

damarı tutarak (اجتهلته الحمية) hemen ayağa kalktı ve “Yalan söyledin” dedi.⁶⁵⁶ Bunun üzerine insanlar hemen dalaştılar ve Hz. Peygamber’in araya girmesiyle yatıştılar. Sonra Sa’d b. Ubâde bu yaptığına pişman oldu. Buradaki “Cahiliye damarı tuttu” ifadesi “gururu onu öfkелendirdi ve cahilce bir davranışa sevk etti” demektir.⁶⁵⁷

Görüyoruz ki Kur’ân’da geçen cehl ile ilmin karşıtı olan cehalet kastedilmemiştir. Aksine yukarıda açıkladığımız ikinci ve üçüncü anlamlar ile örtüşmektedir. “Cahiliye” kavramı, Kur’ân-ı Kerîm’in kullandığı en meşhur kavramlardan biridir. Buna delil olarak cahiliye dönemini, dönemin aklî, edebî, toplumsal, dinî vs. hayatını ele alan binlerce kitaba bakmak yeter. Denilebilir ki “cahiliye” kavramı; düzeninde, davranışlarında, ahlak ve muamelelerinde Allah’ın hükmüne boyun eğmeyen bütün toplumlar için kullanılan bir ıstılah ve kavram olmuştur.

Yirminci Yüzyılın Cahiliyesi ve *Yeni Cahiliye* gibi adlar taşıyan eserlerin yazılıyor olması da bu düşüncemizi destekler niteliktedir.⁶⁵⁸

Şimdi de sadece Medine’de inen surelerde -ki bu Medenî sûreler Âl-i İmrân, Mâide, Ahzâb ve Fetih sûreleridir- zikredilen “cahiliye” kavramı üzerinde duralım.

“Cahiliye” kavramının sadece Medenî sûrelerde yer almasının muhtemel sebebi, hukukî düzenlemelerin ve hükümlerin Medine döneminde tamamlanması, Yahudiler, Hristiyanlar, münafıklar ve müşrikler gibi İslam’a düşmanlık eden grupların Medine’de gün yüzüne çıkması, İslam’a aykırı batıl prensipler, düşünce ve tasavvurların iyice belirginleşmesi sonucunda bunların nakzedilmesi ve İslam’a aykırı olan davranış kalıplarıyla savaşılmıştır. Bundan dolayı “cahiliye” kavramı dört surede de yergi üslubuyla zikredilmiş ve bütün bunlar, ancak Medeni surelerde tamamlanmıştır. “Cahiliye”, putperest, tahrif edilmiş ve batıl inançların ve İslam’ın ruhuyla bağdaşmayan batıl tasavvur ve düşünce kalıplarının tümüdür.⁶⁵⁹

⁶⁵⁶ Müslim, **Sahihu’l-Müslim**, Daru İhyai’t-Türasi’l-Arabî, Beyrut, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, t.y., IV, 2134, Babü’t-Tevbe, hadis numarası: 2770.

⁶⁵⁷ Zeynüddin Abdürrahim el-İraki, **Takribu’l-Esanid ve Tertibu’l-Mesânid**, thk. Abdurrahman Muhammed Ali, Beyrut, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2000, VIII, 57. Ayrıca bkz. Nevevi, **Şerhu Sahihi Müslim**, Beyrut, Daru İhyai’t-Türasi’l-Arabî, 2. Baskı, XVII, 110.

⁶⁵⁸ Avde Halil Ebu Avde, **et-Tatavvuru’d-Delâli beyne Lügati’ş-Şi’r ve Lügati’l-Kur’ân**, Zerka/Ürdün, Mektebetü’l-Menâr, 1. Baskı, 1405/1985, s. 150.

⁶⁵⁹ Salah el-Halidi, **et-Tefsiru’l-Mevzû’î**, s. 171.

Daha sonra İslam dönemi şairleri bu kavramı eşsiz bir biçimde aydınlatmışlardır. Mesela muhadram şairlerden olan İbn Mukbil şöyle der:⁶⁶⁰

هل عاشق نال من دهماء حاجته في الجاهلية قبل الدين مرجوم

“Dinden önce cahiliye döneminde içine işlemiş olan bir ihtiyaca nail olan âşık recmedilir mi hiç?”

İbn Mukbil, “dinden önce” diyerek “İslam’dan önce” demeyi kastetmektedir. “Cahiliye” ise hukuk düzeni olarak dinin, yani İslam’ın karşıtı ve çelişigidir. Cahiliye her türlü kayıttan, bağdan kurtulmak, nefsin istek ve arzularına uymak, mantığa uymayan inançlar ve olumsuz davranışlar sergilemektir. Sonuç olarak İbn Mukbil’in de betimlediği gibi küfrün ta kendisidir.

Kur’ân’da geçen sefeh (سفه) ve dalâl (ضلال) kelime/türevleri cehalet’in sıfatı iken, yine Kur’ân’da kullanılan ifk (افك) ve ameh (عمه) kelime/türevleri cehalet’in sonuçlarındandır. Bu konu müstakil bir araştırma konusu olup, ayrı bir çalışma olarak ele alınmalıdır.

B. Zan (الظن)

Zan, şek ve yakîn; kesin bilgi anlamına gelen⁶⁶¹ müşterek (eş anlamlı) isimlerdendir. Tezannî, araştırma demektir.⁶⁶² İlim anlamında da kullanılmıştır. Çünkü zan, zanna konu olan şeydeki bazı emârelerden hareket ederek iki ihtimalden birini diğerine tercih etmek demektir. Bu tercih, emâreler güçlü olduğunda bilgi; zayıf olduğunda zan sayılır.⁶⁶³ Zan, bir tür itikattır veya bir mananın kalpteki gücüdür, ne var ki bu mana, sabit güvenilirlik seviyesine çıkmamıştır.⁶⁶⁴

Bazen “ilim” yerine de kullanılır. Düreyd İbnü’s-Simme şöyle demiştir:

⁶⁶⁰ Yakut el-Hamevi, **Mu’cemu’l-Büldan**, Beyrut, Daru’l-Fikr, t.y, III, 52.

⁶⁶¹ Ebu Mansur el-Ezheri, **Tehzibu’l-Lüga**, XIV, 260; Ebu’l-Bekâ el-Kefevî, **Külliyat**, I, 593; Cehverî, **Sihah**, II, 1580. Ayrıca bkz. Ebu’l-Hüseyn Ahmed b. Fâris, thk. Züheyr Sultan, **Mecma’u’l-Lüga**, Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 1984, I, 599.

⁶⁶² Halil b. Ahmed el-Ferahidi, **el-Ayn**, VIII, 152; Dakikî, **İttifâku’l-Mebani ve İhtilâfu’l-Me’ânî**, s. 213-214.

⁶⁶³ Süleyman b. Cenin ed-Dakiki en-Nahvî, **İttifâku’l-Mebani ve İhtilâfu’l-Me’ânî**, thk. Yahya Cebr, Ürdün, Daru Ammar, 1405/1985, I, 214.

⁶⁶⁴ Ebu Hilal el-Askerî, **el-Furuku’l-Lügaviyye**, s. 80.

فقلت لهم ظنوا بألفي مدحج

Bu şiirde, zan kökünden türetilmiş olan emir fiil, “kesin olarak bilin, emin olun” anlamında kullanılmıştır. Şair, düşmanını şek ile değil, bilgi ile korkutur.⁶⁶⁵

Bir şeyin “mazinne”si (مظنة), bulunması muhtemel olan, genellikle bulunduğu yerdir.

Ebû Ubeyd, “mazinne”nin, işaretlenmiş ev, konak anlamına geldiğini bildirmektedir.

Şair Nabîğa şöyle demiştir:

فإن يك عامر قد قال جهلاً فإن مظنة الجهل الشباب

“Amir, cahilliğinden bir şey söylerse (bunda şaşılacak bir durum yok), çünkü gençlik cahillik emâresidir.”⁶⁶⁶

“Zinne” (الظنة) töhmet demektir; “zanîn” (ظنين) ise töhmet altındaki yani suçlanan kişidir (sanık, zanlı).⁶⁶⁷ Çünkü emâre ve işaretler, henüz kesinleşmemiş olup bilgi ile zan arasında gidip gelmektedir. Emâreler güçlenince ilim olur, aksi halde suçsuzluğu delil ve burhanlarla ispat edilinceye kadar zanlı olarak kalır.

Şair şöyle diyor:

وما كل من يظنني أنا معتب وما كل ما يروى علي أقول

“Benim hakkımda kötü zan besleyen herkes kınanmaz ve benden rivayet edilen her sözü de ben söylemiş değilim.”⁶⁶⁸ Şair burada, kendisini suçlayan herkese kızmamaktadır.

“Zanûn” (ظنون) kelimesi de kötü zan besleyen kişi için, içinde su olup olmadığı bilinmeyen kuyu için ve ödenmesi umulmayan borç için kullanılır.⁶⁶⁹

Bu üç anlam arasındaki ortak nokta, varlığı gösteren herhangi bir emâre ve delilin bulunmamasıdır.

⁶⁶⁵ Cevherî, **es-Sıhah**, II, 1581. Ayrıca bkz. Fatıma İsmail, **el-Kur’ânu ve’n-Nazaru’l-Aklî**, el-Ma’hedü’l-Alemi li’l-Fikri’l-İslami, Virginia, 1993, I. Basım, s. 48.

⁶⁶⁶ İbn Fâris, **Mücmelü’l-Lüga**, I, 560.

⁶⁶⁷ Cehveri, **Sıhah**, II, 1581; İbn Fâris, **Mücmelü’l-Lüga**, I, 560.

⁶⁶⁸ İbn Manzûr, **Lisanu’l-Arab**, “ظ ن ن” md.

⁶⁶⁹ Cevherî, **Sıhah**, II, 1581; İbn Fâris, **Mücmelü’l-Lüga**, I, 560.

İlim ve zan arasındaki fark ise şudur: Zan, gerçeğe örtüşmeyebilir, ilim ise örtüşür.⁶⁷⁰

Yani ilim, gerçekleşmiş (yani dış dünyada karşılığı olan) bir nispetin oluşmasıdır ki bu nispete dair (zihindeki) bilgi kesin olup onunla ilgili bir delil vardır. Çünkü zan, iki ihtimalden biri kesin olduğunda değil, biri diğerine ağır bastığında söz konusu olur.⁶⁷¹

Zan, iki çelişikten birinin gerçekleşmesini mümkün görmekle birlikte diğerinin gerçekleştiğine hükmetmektir. Vehim anlamında da kullanılır.⁶⁷² Aşağıdaki beyitlerde zan kelimesinin bazı anlamlarını göreceğiz.

Kutrub, Umeyr b. Tarık el-Hanzalî'ye hitaben söylediği şiirde şöyle der:

وأجعل مني الظن مرجما

Bu şiirde zan, ilim anlamında kullanılmıştır. Çünkü şekk bilinmeyen bir gaybtır.

Ebû Duad da şöyle demiştir:

رب أمر فرجته بعزيم وغيوب كشفتها بظنون

“Nice zor durum var ki içinden azmimle çıkmışım; nice de gayb var ki kesin bilgi ile aydınlatmışım.”

Bu şiirde de zan, yakîn (kesin bilgi) anlamında kullanılmıştır.

Yine Kutrub, Evs b. Hacer'e hitaben söylediği bir şiirde şöyle demiştir:

وأرسله مستيقن الظن أنه

“Onu ... konusunda kesin bilgi sahibi olarak gönderiyorum.”

Burada da zan, ilim anlamında kullanılmıştır. Çünkü zanna kesin kanaat edilmez.⁶⁷³

⁶⁷⁰ Ebu't-Tayyib Abdulvahid b. Ali el-Halebi (ö. 315), **el-Azdâd fî Kelami'l-Arab**, thk. İzzet Hasan, el-Mecmau'l-İlmîyyu'l-Arabi fî Dimaşk, 1963, I, 467. Ayrıca bkz. Askeri, **el-Furuku'l-Lügaviyye**, s. 80-81.

⁶⁷¹ Muhammed Nureddin el-Müncid, **el-İştiraku'l-Lafzi fi'l-Kur'ân**, Beyrut, Daru'l-Fikri'l-Muasır, 1999, s. 107.

⁶⁷² Fatıma İsmail, **el-Kur'ân ve'n-Nazaru'l-Aklî**, el-Ma'hedu'l-Alemî li'l-Fikri'l-İslami, Virginia, 1993, s. 48.

İlmin karşıtı olarak zan, kesin delili olmayan her türlü görüş ve inanç için kullanılır. Mukallidin inancı veya temelsiz bir delilden dolayı haktan sapmış olan kişinin inancı gibi, sahibinin kesin olarak inanıyor olması onun bu anlamını değiştirmez.⁶⁷⁴

Zannın bir anlamı da kesinliğe kavuşmamış bir inancın iki ucu arasında ağır basan açık tereddüddür.

“O, şek ve yakîn anlamına gelir” derken, yakîn/kesin bilgi ile kastımız, görmeye dayalı kesinlik değil, düşünceye dayalı kesinliktir. Çünkü görmeye dayalı kesinlikte sadece “ilim” kullanılır.⁶⁷⁵

Zan, sadece bir emâreden meydana gelen bir bilgidir. Bu emâre güçlenince kesin bilgiye götürür; çok zayıf olunca vehm sınırını geçmez.

Müberraîd şöyle diyor: Arapçada “Zeyd’in yanında mal olduğunu biliyorum” demek için أَظُنُّ زَيْدًا مَالًا denmez. Çünkü görmeye dayalı bilgi zan kelimesi ile örtüşmez.

Zannın temel anlamı, kalbe ağır basan düşünce olup nefsin kendi kendine söylediği bir şey gibidir. Buna göre Kur’ân’daki bütün zanlar, ilim anlamına yorulur.

Zan, şek ve tecevvüz (تَجَوُّز) kelimeleri yakın anlamlı kelimelerdir. Ancak zanda iki ihtimalden biri, diğerinden daha güçlüdür.

Zannın tanımı, kişinin iki ihtimalden birini, diğerini de mümkün görmekle birlikte daha güçlü bir şekilde varsaymasıdır. Zayıf olan ihtimale de gerçeklik payı verilmesi açısından ilimden ayrılır. Diğer ihtimalin güçlülüğü ile de şekten ayrılır.⁶⁷⁶

Bu, sözlük anlamının dışında olan bir husustur. Çünkü zanların geneline mecazen ve anlam genişlemesi yoluyla ilim denir ki bu anlam, gerçek anlamın dışındadır.

⁶⁷³ Süleyman b. Benin ed-Dakiki (ö. 614), **İttifaku’l-Mebani ve İhtilâfü’l-Meani**, thk. Yahya Cebr, Ürdün, Daru Ammar, 1405/1985, s. 413-414.

⁶⁷⁴ Ebu’l-Beka el-Kefevi, **Külliyyat**, I, 594.

⁶⁷⁵ Zebîdî, **Tacu’l-Arus**, XXXV, 365.

⁶⁷⁶ Fîrûzâbâdî, **Besâiru Zevi’t-Temyîz**, III, 545.

Şimdi zan kelimesinin farklı anlamlarını taşıyan bazı ayetler üzerinde duracağız. Zan kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de yirmi beş’e yakın yerde geçmekte⁶⁷⁷ olup farklı farklı anlamlarda kullanılmıştır. Bunlardan birisi “sanmak”tır. Mesela İnşikâk sûresinde zan kelimesinin bu anlamda kullanıldığı bir âyet bulunmaktadır: إِنَّهُ ظَنَّ أَنْ لَنْ يَحُورَ “O, dönmeyeceğini sandı” (İnşikâk 84/14) Mukâtil, ayete “Bu kâfir, Allah’a dönmeyeceğini sandı” diye anlam vermiştir.⁶⁷⁸

“O, dönmeyeceğini sandı” yani Rabbine hesap vermek için dönmeyeceğini sandı. Bundan dolayı zulme devam etmek ve isyana dalmaktan vazgeçme gereği duymadı. Çünkü o kâfire göre hayatın bitişi varlığın da bitişi anlamına gelir. Bu durumda kendini hayatın haz ve lezzetlerinden neden alıkoysun ki. Ahiret diye bir şey olmayacağı yönündeki temennilerinden hareketle zihninde oluşturduğu zannına göre davranmıştır. Burada fikri, kanaatine değil temennilerine uymuştur.⁶⁷⁹

İbn Ebî Zemenîn şöyle demiştir: Burada “zanne” fiili “sandı” anlamındadır. Yani “O Rabbine dönmeyeceğini sandı.”⁶⁸⁰

Kur’ân-ı Kerîm’de bu kökten gelen bazı fiiller de “yakîn/kesin bilgi” anlamındadır. Örneğin bir âyette اِنِّي ظَنَنْتُ اَنْنِي مُلَاقٍ حِسَابِيَه “Ben hesabımla karşılaşacağımı kesin olarak bilmiştim.” (Hâkka 69/20) buyrulmuştur. Burada “zanentü” (ظننت) fiili “kesin olarak bildim” anlamındadır. İbn Abbas ayetteki اِنِّي ظَنَنْتُ ifadesini اَيَقَنْتُ “kesin olarak bildim/kestirdim” biçiminde açıklamıştır.

Katâde şöyle demiştir: O, kesin bir kanaat (zan) sahibi olmuş, Allah da ona kanaatini faydalı kılmıştır.

İbn Zeyd bu ayet hakkında şöyle demiştir: “Zan, (Kur’ân’da kullanıldığında) müminden olunca yakîn/kesin bilgidir.⁶⁸¹ Onun bu zannı/yakîni, dünyada gerçekleşmiştir. Şu halde ayet “Henüz dünyada iken kesin olarak bildim” anlamındadır.⁶⁸²

⁶⁷⁷ Muhammed Fuad Abdûlbaki, *el-Mu’cemü’l-Müfehres li-Elfazi’l-Kur’ân*, “ظ ن ن” md.

⁶⁷⁸ Vahidi, *el-Vasit fî tefsiri’l-Kur’ân-i’l-Mecid*, IV, 454.

⁶⁷⁹ Muhammed Fadlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, XXIV, 154.

⁶⁸⁰ Ebu Abdillâh b. Ebû Zemenîn, *Tefsiru İbn Zemenîn*, V, 112.

⁶⁸¹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XXIII, 232.

⁶⁸² Tabrasi, *Mecmau’l-Beyan*, X, 520. Ayrıca bkz. Vahidi, *el-Vasit*, IV, 346.

Burada zannın, yakîn anlamında kullanımı anlamlarından birine göredir. Dahhâk şöyle demiştir: Kur’ân’daki bütün zanlar mümine ait olunca yakîn, kâfire ait olunca şek ifade eder.⁶⁸³ Mücahid şöyle diyor: “Kur’ân’daki bütün zanlar “bildim” anlamındadır.⁶⁸⁴ Çünkü zan, mümine ait olunca yakîn anlamına gelir.⁶⁸⁵

Şimdi de İbn Âşûr’un bu kelime hakkındaki değerlendirmesine bakalım: Zannın hakikati, kesinleşmemiş bilgidir. Çünkü zanna dayalı bilgi, ya henüz vuku bulmamış ve somut varlık kazanmamıştır ya da sahibi henüz şek içindedir, bu durumda kesin olarak gerçekleşmiş bir şey için de kullanılsa, hakiki anlamı ile kullanılmış olur. Ebû Amr ve *Tehzib* adlı eserinde Ezherî bu görüşü benimsemiş, İbn Atıyye de sadece bu anlamı vermekle yetinmiştir.⁶⁸⁶

Zemahşerî’nin kanaati de⁶⁸⁷ zannın gerçek anlamının kesin kanaat getirilmemiş bilgi olduğunu; ama bilgi yerine konduğunu gösteriyor. Zemahşerî bunun için أَظُنُّ ظَنًّا كَالْيَقِينِ “yakîn gibi zannediyorum” örneğini vermektedir. Ona göre zan, yakîn anlamında kullanıldığında mecâz olur. Cevherî’nin, İbn Sîde’nin ve Fîrûzâbâdî’nin görüşü de bu şekildedir.

Buna göre anlam şöyle olur: “Ben dünyada iken hesabımla karşı karşıya geleceğimi bilmiştim, yani yeniden dirilişe inanmıştım.” Bu haber, “iman ederek ve saadet sebebi olacak yararlı işler yaparak hesaba hazırlık yapmak” anlamında bir kinaye olarak kullanılmıştır.⁶⁸⁸ Bu sözün sahibi sanki şöyle söylemiştir: “Ben bugün için hazırlık yapmıştım, tabiatını kavramıştım, Allah’ın benden istediği, taşımam gereken sorumlulukların ve yapmam gereken işlerin farkındaydım, dünyanın ahiret için bir tarla mesabesinde olduğu ve insanın burada dünyada iken ettiklerini biçeceğini de biliyordum. Hayat çizgimin şimdi Allah’ın huzurunda takdim ettiğim biçimde sonuçlanmasını sağlayan da işte bu bilinçti.⁶⁸⁹

⁶⁸³ İbn Abbas, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, XXIX, 131.

⁶⁸⁴ Mücahid b. Cebr, **Tefsiru Mücahid**, II, 296.

⁶⁸⁵ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, IV, 591.

⁶⁸⁶ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, XXIX, 131-132.

⁶⁸⁷ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, VI, 150: “Zan bilgi yerine konmuştur. Çünkü zannı galip, ilmin yerini tutar.”

⁶⁸⁸ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, XXIX, 132.

⁶⁸⁹ Muhammed Fadlullah, **Min Vahyi’l-Kur’ân**, XXIX, 132.

Tebük savaşına gitmeyerek günah işleyen ve sonradan Allah tarafından tövbeleri kabul edilen üç kişiyle ilgili olayın anlatıldığı şu ayette de zan kelimesi bu anlamda kullanılmıştır: *وَقَالُوا أَن لَّا مَلْجَأَ مِنَ اللَّهِ إِلَّا إِلَيْهِ* “*Bildiler ki Allah’tan sığınacak tek yer yine Allah’tır.*” (Tevbe 9/118) Yani “Allah’ın azabından kurtulmanın tek yolunun yine O’na sığınmak olduğunu bildiler.”⁶⁹⁰ Yine kesin olarak bildiler ki bağışlanmak ve tövbelerinin kabul edilmesi için Allah’a sığınmaktan başka çareleri yok.⁶⁹¹ Bu bilgi onlar açısından kesindi. Yani kalpleriyle bildiler ki Tebük ordusuna katılmamaları sebebiyle Allah tarafından başlarına gelen bu musibetten kaçarak -Allah dışında- sığınabilecekleri hiçbir şey yoktur.⁶⁹²

Şu ayette de bu anlamda kullanılmıştır:

الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ وَأَنَّهُمْ إِلَيْهِ رَاجِعُونَ “*Rablerinin huzuruna çıkacaklarını ve ona döneceklerini zannedenler/bilenler...*” (Bakara 2/46)

Taberî, tefsirinde Ebu’l-Âliye’den rivayetle “zannedenler” kelimesinin tefsiri hakkında şu sözü naklediyor: Burada zan, yakîn anlamında kullanılmıştır. Yani “onlar kesin olarak bilirler.” anlamındadır. Taberî’nin ravilerinden olan Ebû Zeyd de şöyle demiştir: “Onlar bunu gözleriyle görmedikleri için zanları yakîn olmuştur. Buradaki zan, şüphe etmek anlamında değildir.”⁶⁹³

Taberî müfessirlerin çoğunluğuna göre buradaki zannın yakîn anlamında olduğunu naklediyor.⁶⁹⁴ Zan burada yakînî bilgi anlamındadır. Çünkü burada ağır basan bir bilgi veya zann-ı gâlib vardır. Dolayısıyla ayetteki “zan” fiili başta söylediğimiz gibi yakînî bilgi ifade eder.

Ama bilginin “zan” fiili ile ifade edilmesi, yakîn ile birlikte, bilinen şeyin beklendiğini de ifade eder. Buna göre ayetin anlamı şöyle olur: Onlar, hep bu buluşma yani Rablerinin huzuruna çıkma vaktini beklemekte/gözetlemektedirler.

⁶⁹⁰ Vahidi, *el-Vasit*, II, 533.

⁶⁹¹ Kurtubî, *el-Cami’ li-Ahkâmî’l-Kur’ân*, IV, 287.

⁶⁹² Taberî, *Cami’u’l-Beyan*, XII, 54; Beğavî, *Tefsiru’l-Beğavi*, thk. Muhammed en-Nemir v.d., Riyad, Daru Taybe, 1993, IV, 109; Abdurrahman b. Muhammed b. Mahluf es-Sealibi, *Tefsiru’s-Sealibi*, Beyrut, Müessesetü’l-A’lemî, II, 163; Muhammed b. Ahmed el-Mahalli ve Abdurrahman b. Ebi Bekir es-Suyuti, *Tefsiru’l-Celaleyn*, s. 262; es-Semerkandî, *Tefsiru’s-Semerkandî*, II, 96; es-Semânî, *Tefsiru’s-Semânî*, II, 358.

⁶⁹³ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, I, 624-625; Matürîdî, *Tevilatü’l-Kur’ân*, I, 117.

⁶⁹⁴ Kurtubî, *el-Cami’ li-Ahkâmî’l-Kur’ân*, I, 375.

Onlar Allah'ın huzuruna çıkacaklarına sağlam bir iman ile inanmakta ve bu anı kollamaktadırlar. Dolayısıyla onların yakîni, beklenti içinde olan kişinin yakîni olup hep kalplerindedir ve o an için salih amellerle hazırlık yaparak Allah'ın, kendilerini bağışlamasını, rahmetiyle kuşatmasını ve günahlarını silmesini umarlar.⁶⁹⁵

Bu kelime aynı anlamı ile Kehf sûresinde de kullanılmıştır; ama bu kez kâfirlerin bir sözü olarak nakledilmiştir. Allah şöyle buyuruyor: *وَرَأَى الْمُجْرِمُونَ النَّارَ فَظَنُّوا أَنَّهُمْ مُوَاقِعُوهَا وَلَمْ يَجِدُوا عَنْهَا مَصْرِفًا* “Günahkârlar cehennemi gördüler ve anladılar ki oraya düşecekler, ondan kurtulacak bir yer de bulamadılar.” (Kehf 18/53)

Yukarıda da belirttiğimiz gibi bir bilgi, duyu organları ile elde edilirse yakîn olur. Burada ayetin ifadesine göre kâfirler cehennemi görmüşlerdir. Dolayısıyla “zannettiler” ifadesi burada yakînî bilgi anlamındadır.⁶⁹⁶ Anlam şudur: Müşrikler o gün cehennemi görecekler ve oraya gireceklerini kesin olarak anlayacaklardır.⁶⁹⁷ Ama gireceklerini nasıl anlamışlardır? Çünkü dünyada işlemiş oldukları ameller, onları cehenneme götürecek günah kapsamındaki amellerdir ve onlar peygamberlerden cehennemin günahkârların sonu olacağını duymuşlardır ve Allah, beklentilerinin aksine onları orada affetmemiştir. Günahları şirk olunca Allah şirki bağışlamaz. Görünen o ki burada zan ile kastedilen, kendisinden kaçılması mümkün olmayan sonun ne olacağına dair büyük bir önsezidir.⁶⁹⁸

فَظَنُوا fiilinin başındaki “fe” (ف) harfî sebep anlamı ifade etmektedir. Dolayısıyla ayet “İşlemiş oldukları günahlar sebebiyle cehenneme gireceklerini anladılar.” manasına gelir. Fakat ayet, bunu niçin ilim veya yakîn fiili ile değil de zan fiili ile ifade etmiştir? Bu sorunun cevabı şudur: Çünkü onlar, cehennemin dehşet ve korku salan halini gördüklerinde, gireceklerine kesinlik vermek istemedikleri için zannediyorlardı ki kurtuluş ihtimali için açık bir kapı bulabilecekler. Bu manayı da *وَلَمْ يَجِدُوا عَنْهَا مَصْرِفًا* “Ondan bir kurtuluş yolu bulamadılar.” kısmı ortaya koymaktadır.⁶⁹⁹

⁶⁹⁵ Muhammed Ebu Zehra, *Zehratü't-Tefâsîr*, I, 221.

⁶⁹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 211; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Aklî's-Selîm*, VI, 229; Vahidî, *el-Vasît*, III, 154.

⁶⁹⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XV, 299.

⁶⁹⁸ Muhammed Fadlullah, *Min vahyi'l-Kur'ân*, XIV, 348.

⁶⁹⁹ Muhammed Ebu Zehra, *Zehratü't-Tefâsîr*, IX, 4546.

Şu halde Ebû Zehra ve Fadlullah gibi bazı müfessirlerin sözlerinden, zan kelimesinin bu bağlamdaki anlamının, bir tür alay etmeyi de içeren bir yakîn/kesinlik olduğunu anlıyoruz. Ayetin tasvirine göre sanki günahkâr, gözle görünen bu yakînden kaçmaya çalışıyor. Çünkü üzerine baskı yapan bu kötü sonu kalbinde çok iyi sezmektedir; ama yine de kendini kurtarmak için bir sığınak ve çıkış yolu olması gerektiğini düşünmektedir. Bu, ayetteki terkipten anlaşılan bir bağlam delâletidir. Bundan dolayı psikolojik durumlarına uygun düşün diye zan kelimesi kullanılmıştır.

İnançları ifade edilmek için bu kelime seçilerek onlarla alay edilmiştir. Şöyle ki cehennemın kendileri için hazırlandığını kesin olarak bilmelerine rağmen güçlü bir ihtimal olarak kabul etmişlerdir. Şu halde bu ayette zan kelimesi, gerçekliğin son sınırı için kullanılmıştır.⁷⁰⁰ Günahkârlar, cehenneme gireceklerinden emin olmuş ve bunu algılamışlardır. Duyu organı ile algılanan şey ise ayne'l-yakîn (gözle görülen gerçek) olur. Bununla birlikte yukarıda da açıkladığımız gibi yakînin farklı dereceleri ve amaçları vardır.

Son söylediğimiz hususa, İbn Atıyye başka bir açıdan bakarak şöyle diyor: Zan hiçbir zaman tam olarak yakîn/kesin bilgi anlamında kullanılmaz. En büyük kesinlik derecesi, gerçekleşmiş bilgi yerinde kullanılmasıdır.⁷⁰¹

San'ânî de "burada 'zannettiler' fiili 'bildiler' anlamındadır" demekle yetinerek bu görüşe katılmıştır.⁷⁰²

Ancak yukarıda da değindiğimiz gibi duyu organlarıyla algılanan şey kesinlikle yakîn sayılır. İbn Atıyye, Sanânî ve Seâlibî gibi bazı müfessirlerin benimsediği bu görüş biraz önce açıkladığımız bağlam yorumuna hamledilir.

Nitekim aşağıdaki ayet de bu makamda zan kelimesinin ne anlama geleceğini ortaya koymaktadır:

⁷⁰⁰ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, XV, 346. Ayrıca bkz. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Gırnati el-Kelbi (ö. 741), **et-Teshîl li-Ulumi't-Tenzil**, Lübnan, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, II, 190; Beydâvî, **Tefsiru'l-Beydâvî**, III, 505; **Tefsiru'l-Celaleyn**, s. 388; es-Semerkandî, **Tefsiru's-Semerkandî**, II, 351.

⁷⁰¹ İbn Atıyye el-Endelüsî, **el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîz**, III, 524; es-Seâlibî, **Tefsîru's-Seâlibî**, II, 386.

⁷⁰² Abdurrezzak b. Hemmam es-Sanânî (ö. 211), **Tefsiru's-Sanânî**, thk. Mustafa Müslim, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 1410, II, 404.

﴿ قَالَ الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا اللَّهِ كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ ﴾

“Allah’ın huzuruna çıkacaklarını zannedenler/bilenler ‘Nice sayısı az ordu var ki sayısı çok olan orduyu yener. Allah sabredenlerle beraberdir’ dediler.” (Bakara 2/249)

Şu halde bunlar, Tâlût, Câlût’la savaşmak için yola çıkınca Tâlût’la beraber nehri geçen ihlâslı kişilerdir. Yeniden dirilerek Allah’ın huzuruna çıkacaklarını bilenler ve O’nun sevabını umanlar bu ihlâslı gruptur. Bu niteliğin özellikle onlara ait kılınması diğerlerinin iman etmemiş olduğunu göstermez. Çünkü müminlerin yakîn/iman kesinliği noktasındaki dereceleri farklı farklıdır.⁷⁰³

“Allah’ın huzuruna çıkacağını zannedenler/bilenler”, diriliş, vaad ve vaîdin gerçekliğini bilenlerdir. Ne var ki bu bilgileri henüz gerçekleşmemiştir. Çünkü bu bilgilerinin konusu henüz vuku bulmamış ve duyular alanına çıkmamıştır. Bu durumda gerçekleşeceği kesinlikle bilinen şey için “zan” kelimesinin kullanılması hakiki bir kullanım olur.⁷⁰⁴ Bu durumda anlam şöyle olur: “Allah’ın huzuruna çıkacağını yakînen bilenler...”⁷⁰⁵

Ebû Zehra’nın açıklamaları şöyledir: Burada zan, kesin bilgi anlamındadır. Çünkü Allah’a, Resulü’ne ve onun Rabbinden getirdiğine şüphesiz bir şekilde kesin olarak inanan müminin durumu, budur. Ayetin kesin olan bilgiyi “zan” fiili ile ifade etmesinin iki sebebi vardır: Birincisi ahiret gününün henüz duyulara konu olmayan bir gayb olmasıdır. İkincisi de buradaki zan fiilinin ümit etme anlamına yorulmasıdır ki bu ümit, mümini kendisinden razı olunmuş olarak Allah’ın huzuruna çıkabilmek için canını O’nun yolunda kurban etmeye sevk eder.⁷⁰⁶

Zan kelimesinin Kur’ân-ı Kerîm’de bir başka kullanımı daha olup bu kullanımda da batıl temenni ve hayaller anlamını ifade eder. Mesela şu ayette böyle kullanılmıştır: *“إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا”* “Onlar zandan başka bir şeyin peşine takılmıyorlar. Zan ise haktan hiçbir şeyin yerini tutmaz.” (Necm 53/28)

⁷⁰³ Ebussuûd, *İrşâdü’l-Akli’s-Selîm*, I, 243.

⁷⁰⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, XXIX, 132; Vahidi, *el-Veciz*, I, 360; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 143.

⁷⁰⁵ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, IV, 249; Kurtubî, *el-Cami’ li-Ahkami’l-Kur’ân*, II, 255.

⁷⁰⁶ Ebu Zehra, *Zehratü’t-Tefâsîr*, II, 903.

Onlar batıl davalarında meleklerin Allah'ın kızları olduğu vehmine tabi oluyorlar.⁷⁰⁷ Onların bu zannı hakiki marifet alanında hiçbir şekilde dikkate alınmaz.⁷⁰⁸ Gözüken o ki hakikatler hakkındaki şüpheleri, onları batıl tasavvurları hayal ve temenni etmeye sevk etmiştir. Onlar bunu iddia ederken yanlış bir zandan başka bir şeye tabi olmuyorlar. Nitekim ayet de “*Zan hakikatten hiçbir şeyin yerini tutmaz.*” ifadesiyle son bulmaktadır.⁷⁰⁹

Ayetteki “hak” kelimesi zan kelimesinden ne kastedildiğini ortaya koyuyor. Vahidî diyor ki: Burada hak, bilgi anlamında kullanılmıştır. Bu, zanneden kişinin bilen olmadığını gösterir.⁷¹⁰ Yukarıda geçen ayet bunu gösterir.

﴿إِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ لَيَسْمُؤْنَ الْمَلَائِكَةَ تَسْمِيَةَ الْأُنثَىٰ . وَمَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا﴾

“*Ahirete inanmayanlar melekleri dişileri adlandırır gibi adlandırıyorlar. Onların bu konuda hiçbir bilgisi yoktur. Zandan başka bir şeyin peşine takılmıyorlar. Hâlbuki zan haktan hiçbir şeyin yerini tutmaz.*” (Necm 53/28)

Burada bazı karşıtlar yer almakta olup bunların bir kısmı zikredilmiştir, kimi de zikredilmiş gibidir. Hak ve batıl birbirinin karşıtı; delile ve algılanan bir delile dayanmayan zan ile ilim de birbirinin karşıtıdır.

Tüm bunların ötesinde bu kişi, delilsiz iddiasında hakkı bulamamıştır. Aksine burada babadan oğla geçen yanlış bir tasavvura dayalı bir vehim vardır. Mesela Allah kâfirlerden naklen şöyle buyuruyor:

﴿وَقَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ وَمَا لَهُمْ بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ﴾

“*Dediler ki: “Hayat, dünya hayatımızdan ibarettir; ölür ve yaşarız ve bizi zamandan başka hiçbir şey öldürmez” onların buna dair hiçbir bilgileri yoktur, onlar ancak zannediyorlar.*” (Câsiye 45/24)

Burada onların zannından maksat bilgi olmayan şeydir ki bu da vehim ve hayaldir. “Onlar ancak zannediyorlar.” ifadesi “Onların buna dair hiçbir bilgileri

⁷⁰⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 50.

⁷⁰⁸ Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, VIII, 160.

⁷⁰⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXVII, 116.

⁷¹⁰ Vahidi, *el-Vasit*, IV, 200.

yoktur.” ifadesini açıklamakta olup muzârî siygasıyla getirilmiştir. Çünkü onlar bu zannı sınırlandırıyorlar ve nesiller boyunca babadan oğla devrediyor, hiçbir şekilde de vazgeçmiyorlar.⁷¹¹ Bundan dolayı da vehimler, hayalin derinliklerinden ilimden uzak olarak kalıyor.⁷¹²

Necm sûresine geri dönecek olursak, Allah (c.c.) وَمَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ “Onların bu konuda herhangi bir bilgisi yoktur.” (Necm 53/28) buyuruyor. Çünkü onlar melekler hakkında ne bir bilgiye sahiptir, ne de meleklerin hakikati hakkında bir bilgi delilleri vardır. Çünkü melekler gayp âleminden olup Allah ve O’nun bazı hususları bildirdiklerinden başka kimse bilmez. Nitekim ayette “onların bu konuda hiçbir bilgisi yoktur” buyurulmuştur. Çünkü bilginin bazı araçları vardır, onlar ise bu araçlara sahip değildirler. Onlar ancak bir açıdan temennilere, bir açıdan da hayallere dayalı olan ihtimallere bağlı olarak oluşmuş bir zanna tabi oluyorlar ki bu zan, kanaat düzeyine bile çıkmayıp tahmin dairesinde kalıyor. “Bu zan, haktan hiçbir şeyin yerini tutmaz.” Çünkü hak, nur kaynağından neşet eder ve kendisine karşı çıkılmasına imkân bırakmaz.⁷¹³

Kur’ân-ı Kerîm’de ilim kelimesi zannın karşıtı olarak kullanılmış olup esası olmayan marifetin karşıtı olarak “sağlam bir şekilde tesis edilmiş marifet” anlamını ifade etmektedir.⁷¹⁴

Şu halde o kâfirlerin iddialarında herhangi bir bilgileri yani geçerli bir kaynakları yoktur. Bu konuda onlara gelmiş bir vahiy yoktur. İlim kelimesinin Kur’ân-ı Kerîm’deki kullanımlarının bir kısmında kastedilen anlam budur. Nitekim ileride bu nokta üzerinde duracağız. Çünkü gaybî konular, ancak vahiyle bilinir. Şu halde ayetin anlamı şu olur: “Onların söyledikleri sözlerde vahiy yoluyla gelmiş bir haber yoktur.” Bu anlamın tersi de şu olur: “Onlar batıl itikatlar, tasavvurlar, vehimler ve zanlara uyuyorlar. Bu itikatlar onların davranış ve sözlerini etki altında bırakmış. Bundan dolayı sözleri, demagoji ve haktan uzak ithamlar taşıyor.” Çünkü hak, vehim ve kuruntu ile değil, kökü sağlam bir bilgi ile ortaya çıkar.

⁷¹¹ İbn Âşûr, **et-Tahrir ve’t-Tenvîr**, XXVI, 363.

⁷¹² Muhammed Fadlullah, **Min Vahyi’l-Kur’ân**, XX, 330.

⁷¹³ Muhammed Fadlullah, **Min Vahyi’l-Kur’ân**, XXI, 260.

⁷¹⁴ Izutsu, **Allah ve’l-İnsan fi’l-Kur’âni’l-Kerim**, s. 106.

Bilginin kaynağı güvenilir olup meşruluğu sağlam bir kaynağa dayanmaktadır. Şu halde artık bilgi (ilim), Allah'ın vahyinden elde edilmiş olup mutlak bir doğruluğu vardır. Çünkü o, ilahi hakikat üzerine tesis edilmiş olup tek hakikattir. Cahiliye dönemindeki, özel ve kişisel tecrübeden, kabile tecrübe ve adetlerinden elde edilen ilim ve marifetin de karşıtıdır. Cahiliye döneminin ilim ve marifeti vahiy kaynaklı ilim ve marifet ile kıyaslandığında daha aşağı dereceye yani zan seviyesine indirilmesi uygun olur.⁷¹⁵

Buna göre kafirler, biraz önce açıkladığımız iddiaları ile sanki insanlığın sonunun ne olacağına dair kesin bir bilgileri varmışçasına “*bizim dünya hayatından başka bir hayatımız yoktur.*” derken Kur’ân-ı Kerîm onların sahip oldukları şeyin bilgi değil, bir vehim ve salt bir zan olduğunu ilan ediyor.

Hatta Kur’ân bir adım daha ileri giderek zannın esası ve kaynağının heva yani insan nefsinin doğal tutkuları olduğunu söylüyor ki bu tutkular doğası gereği kör ve davranışlarında düşüncesizdir. Çünkü cahiliye kullanımında heva, körü körüne sevme duygusunu ifade eder.

Kur’ân’daki bu anlamı ile zan, tam olarak nefsin şahsi tutkularına boyun eğmesi anlamına gelen hevaya tabi olmakla doğrudan ilişkili olup, bu bağlamda ilahi hidayet yani vahiy anlamına gelen “ilim” kavramının karşıtıdır.⁷¹⁶

Şimdi de “heva” kelimesinin anlamını incelemek için ikinci ayet üzerinde duracağız. Çünkü “heva”, putperest Araplar açısından zannın kaynağıdır. Allah (c.c.) şöyle buyuruyor: *وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَاهُ حُكْمًا عَرَبِيًّا وَلَئِنْ أَتَبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ وَلَا وَاقٍ* “İşte onu böyle Arapça bir hüküm indirdik. Sana gelen bilgidен sonra onların hevasına uyacak olursan Allah’tan seni koruyacak ne bir dost ne de bir yardımcı vardır.” (Ra’d 13/37)

Taberî “hevalarına” ifadesini “rıza ve sevgilerine” diye açıklamıştır.⁷¹⁷ Yani “müşriklerin hevasına”. Buradaki “onların” zamiri müşriklere dönmektedir.⁷¹⁸

⁷¹⁵ a.e., s. 106.

⁷¹⁶ Izutsu, **Allah ve'l-İnsan**, s. 108.

⁷¹⁷ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XIII, 557.

⁷¹⁸ Kurtubî, **el-Cami' li-Ahkâmî'l-Kur'ân**, V, 327.

Bu anlam, şu ayete de uygun düşmektedir: وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ وَقُلْ آمَنْتُ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنْ كِتَابٍ “Onların hevasına uyma ve ‘Allah’ın indirdiği kitaba inandım, de.” (Şûrâ 42/15) Yani “Muhammed’in onların ilahlarını yücelteceği beklentilerine uyma.”⁷¹⁹

Kâfirlerin hevasından kasıt onların dinleri⁷²⁰ ve çok düşkün oldukları itikatlarıdır. Bu da hiç kuşkusuz sana indirilen Hâkka aykırıdır.⁷²¹ Hevalarına tabi olmak, onların taleplerini kabul etmeyi gerektirir.⁷²²

Yani “Şayet sana gelen ilimden sonra yani şüpheye mahal bırakmayacak şekilde hakikati görmeni sağlayan vahiy geldikten sonra, onların sevgi, güven ve rızalarını kazanmak için hevalarına ve seni saptırmayı amaçladıkları isteklerine tabi olursan seni Allah’tan ve azabından koruyacak herhangi bir dost ve koruyucun yoktur.”⁷²³

Hevaya tabi olmakla ilim arasındaki farkın en iyi ortaya çıktığı ayet şu ayettir: “Sana gelen ilimden sonra onların hevalarına tabi olursan...” (Ra’d 13/37)

Hiç kuşku yok ki ilim kelimesi Kur’ân’da anahtar bir kavram olarak kullanıldığında mutlak surette güvenilir bir kaynak olan ilahi kaynaktan beslenen marifet kastedilmektedir. Kur’ân’da الْعِلْمُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ ibaresinde geçen ve sadık müminleri diğerlerinden ayıran “ilim” kelimesi de ancak bu anlamla anlaşılabilir.⁷²⁴

Bir sonraki ayet de ilme dayanmamaktan neşet eden, bir sıhhat temeli olmayan tevehhümlerin bir sonucu olan heva ve vehimleri ve neticede haktan nasıl uzak düştüğünü açıklıyor. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: بَلْ أَتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَهْوَاءَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ “Aksine zalimler bir bilgiye dayanmaksızın hevalarına uydular.” (Rum 30/29)

Şu halde ilmin kaynağı hak olduğu gibi heva da zannın kaynağıdır. Dolayısıyla zan ilmin karşıtı, batıl heva da hakkın karşıtıdır.

Buna göre kâfirler yani putperest Araplar Allah’ın hakkını⁷²⁵ bilmedikleri için cahillik ederek heva ve arzularına tabi olmuşlardır.⁷²⁶ Bundan önceki ayette Allah,

⁷¹⁹ İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-Vecîz*, V, 30.

⁷²⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 108.

⁷²¹ Ebussuûd, *İrşâdü’l-Akli’s-Selîm*, V, 26.

⁷²² İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, XIII, 160.

⁷²³ Muhammed Fadlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, XIII, 65.

⁷²⁴ Izutsu, *Allah ve’l-İnsan*, s. 108.

⁷²⁵ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XVIII, 492.

kâfirler ve yaşadıkları çevre ile kendi birliğine ve şirk inancının geçersizliğine delâlet eden bir benzetme yapmıştır. Ama müşrikler, bile bile Allah'ın indirdiği hakkı görmezlikten gelmişlerdir. Bundan dolayı bu ikinci ayet, “aksine” anlamını ifade eden “bel” (بل) atıf harfi ile gelmiştir.

İbn Âşûr diyor ki: Fakat onlar, kendi hevalarına ve nefislerin güzel gösterdiği şeye tabi olmuşlar, hakkı talep etmemişler ve hakkın delillerini anlamaya çalışmamışlardır. Bu sebeple onlar ilimden çok uzaktırlar. “Hevaya tabi olma” ifadesinin “ilme dayanmaksızın” ifadesi ile kayıtlanması onların bu tabi oluşunu kınamak içindir. Çünkü bu cahillikle birlikte şehvetten kaynaklanan bir tabi oluştur. Çünkü ilim hevaya tabi kılındığında ilme sahip olan kişi hevasına dalmaktan sakınır. Zira onun yol açacağı fesadı bilir.⁷²⁷

Onlar, kendileri için yapılan bu benzetmeden sonra Resulüllah'tan gelen şeyin hak olduğunu anladılar. Bu benzetmeyi çok iyi algılayıp idrak ettiler. Sözünü ettiğimiz benzetme şudur:

﴿هَلْ لَكُمْ مِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ شُرَكَاءَ فِي مَا رَزَقْنَاكُمْ﴾

“Sizin köleleriniz arasında size verdiğimiz rızka ortak olanlar var mı?” (Rum 30/28) Yani herhangi bir mal gibi sahip olduğunuz bir kölenin sahip olduğunuz diğer mallara ortak olması mümkün müdür? Bir köle bu hususta efendisi ile aynı seviyede olabilir mi? Ayetin devamı şu şekildedir: فَاتُّم فِيهِ سَوَاءٌ تَخَافُونَهُمْ كَخِيفَتِكُمْ أَنْفُسَكُمْ “Öyle ki her ikiniz de onda eşitsiniz. Kendinizden korktuğunuz gibi onlardan da korkuyorsunuz.” Yani onların hoşuna gitmeyecek tasarruflardan uzak durmaya sevk edecek derecede eşit seviyede olabilir misiniz? Bu kabul edilebilir bir şey değilse Allah'ın yarattığı ve onun kulları olan insanlardan, cinlerden veya meleklerden, sahip olduğu mahlûkat konusunda onun ortağı olabileceğini nasıl kabul edebiliyorsunuz?⁷²⁸

Şu halde bu, onlara yaşadıkları hayattan verilmiş bir örnektir. Onlardan kimisi bunu algılayıp idrak etmiş ama yine de bildiğini davranışa dökmeyerek, kaderini nefsinin hevasına, baba ve dedelerinden nakledile gelen hikâyelere teslim etmiştir. Çünkü ona göre bilginin kaynağı bunlardır. Hakikatte ise bunlar, zan ve vehimden

⁷²⁶ İbn Atıyye, **el-Muharraru'l-Vecîz**, IV, 336.

⁷²⁷ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, XX, 77-78.

⁷²⁸ Muhammed Fadlullah, **Min Vahyi'l-Kur'ân**, XVIII, 123.

başka bir şey değildir. Çünkü vahye ve kitaba dayanmadığı gibi, duyularla idrak edilebilir bir şeye de dayanmaz.

بَلْ أَتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَهْوَاءَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ “Hayır, zalimler hevalarına tabi oldular.” (Rum 30/29) Yani kendilerine hüccet gelince bu sözü söylediler. Çünkü zannın kaynağı hevadır.⁷²⁹

Putperest Araplar, kendilerini iman etmemeye sevk eden fikrî bir şüpheden hareket ederek Allah’a ortak koşmuş değillerdir. Onların şirki, insanın şehvet, tamah ve anlık bir etkilenmenin tesiri altında kalarak hareket ettiği hevaya tabi olmanın bir neticesidir. Böyle bir durumda insanlar duygularının esiri olarak yaptıkları veya terk ettikleri bir konuda istediklerini veya istemediklerini, varlığının ölçüsünü veren ve her şeyi yerli yerine koyan ilimden uzak olarak yaparlar.

Onların bu sapmaları hevaya tabi oluşlarının bir sonucu olup fikrî bir şüpheden kaynaklanmış değildir. Bu irade, yani dalalet iradesi, insanın kendini, hak ile batıl,⁷³⁰ ilim ile zan gibi akidenin ölçüsünü koyan akla, açmasına engel olur.

İşte bu putperestlerin yaptığı işler ve sergiledikleri davranışlar ilme dayanmıyordu. Ayetteki “bi-ğayri ilm/بغير علم” (ilme dayanmaksızın) ifadesi, “ilimden yardım almak yerine” anlamındadır ki buradaki ilimden maksat, yukarıda anlamı açıklandığı üzere ilahi vahiydir.⁷³¹

Bağlam delâleti ile Fussilet sûresindeki içinde zan kelimesi geçen şu ayetin “zan” kelimesinin üçüncü anlamı olan “vehim ve kuruntu” anlamından çıkan bir anlam ifade ettiğini görüyoruz ki bu, töhmet anlamına yakın olup kelimenin delâlet ettiği dördüncü anlamdır. Allah (c.c.) şöyle buyuruyor:

﴿وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَتِرُونَ أَنْ يَشْهَدَ عَلَيْكُمْ سَمْعُكُمْ وَلَا أَبْصَارُكُمْ وَلَا جُلُودُكُمْ وَلَكِنْ ظَنَنْتُمْ أَنَّ اللَّهَ لَا يَعْلَمُ كَثِيرًا مِمَّا تَعْمَلُونَ . وَذَلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ أَرْدَاكُمْ﴾

“Ne kulaklarınızın, ne gözlerinizin, ne de derilerinizin sizin aleyhinizde şahit etmesinden çekinmediniz. Sandınız ki Allah sizin yaptıklarınızın çoğunu bilmez. Bu,

⁷²⁹ Kurtubî, el-Cami’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân, VII, 23.

⁷³⁰ Muhammed Fadlullah, Min Vahyi’l-Kur’ân, VII, 124.

⁷³¹ Izutsu, Allah ve’l-İnsan fi’l-Kur’ân, s. 108.

Rabbiniz hakkında sahip olduğunuz bir zandır, (bu zan) sizi helak etmiştir.” (Fussilet 41/22-23)

Ayetin anlamı şudur: Allah sizin yaptıklarınızı ve kalbinizden geçirdiklerinizi bilir, ister açığa vurun, ister gizleyin, O’na hiçbir şey gizli kalmaz. Allah sizin aleyhinizde hüküm verirken kimsenin şahitliğine ihtiyaç duymaz. Sizi bu kötü sona düşüren tek şey, Allah’ın hakkındaki yanlış düşüncenizdir.⁷³² “Kulaklarınızın, gözlerinizin ve derilerinizin sizin aleyhinizde şahitlik etmesinden çekinmiyordunuz.” Çünkü onlardan ve sizi gözetlediklerinden habersizdiniz. “Fakat sandınız ki Allah sizin yaptıklarınızın çoğunu bilmez.” Bu yüzden herhangi bir sorumluluk hissi taşımaksızın, günahlara dalarak kendinizce dalganızı geçiyordunuz. Çünkü Allah’ın her şeyi bilgisiyle kuşattığının bilincinde değildiniz.⁷³³

“Bu sizin zannınızdır.” cümlesindeki “zan” ile “Allah’ın sizin yaptıklarınızdan çoğunu bilmediğini sandınız.” cümlesinde geçen zanna işaret edilmiştir.⁷³⁴

Şu halde ayetlerde geçen bütün “zan” kelimeleri bir anlamın etrafında döner durur. Şöyle ki putperest Araplar, yaptıklarının Allah’ın bilgisinden gizli kaldığını sandılar ve kendilerini gerçeğin farkına varmaktan uzaklaştıran ve doğru yoldan çıkmaya iten bilinç dışılık ve gerçek dışılığı fark edemediler.⁷³⁵

Şu halde onları bu zanna yani Allah hakkındaki büyük töhmete iten şey Allah’ı bilmemeleridir. Bundan dolayı kolayca günah işleyebilmişlerdir.⁷³⁶ Hatta günah işlemekte öyle bir noktaya varmışlardır ki Allah’ın, kendi yaptıklarını bilmediği yargısına varmışlar ve bu da onları helâke sürüklemiştir. İbn Abbas yukarıdaki ayette geçen “bu zan sizi helak etti” ifadesini “cehenneme attı” diye açıklamıştır.⁷³⁷

“Bu, sizin zannınızdır.” ifadesinden anlıyoruz ki işaret ismi ile zanlarının çirkinliği teşhir edilmekte ve dalalette oldukları duyurulmaktadır.⁷³⁸ Bu yüzden, yaptıkları demagojiden ve hatadan sonra âlemlerin Rabbi’nin onların gizledikleri

⁷³² İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, XXIV, 271; Taberî, **Tefsiru’t-Taberî**, XX, 411.

⁷³³ Muhammed Fadlullah, **Min Vahyi’l-Kur’ân**, XX, 109.

⁷³⁴ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, XXIV, 272.

⁷³⁵ Muhammed Fadlullah, **Min Vahyi’l-Kur’ân**, XX, 109.

⁷³⁶ Tabrasi, **Mecmau’l-Beyan**, IX, 14.

⁷³⁷ Vahidi, **el-Vasit fi Tefsîri’l-Kur’âni’l-Mecîd**, IV, 30.

⁷³⁸ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, XXIV, 271.

amelleri bilmediğini söyleme küstahlığında bulunabilmişler ve günahlar işleyebilmişlerdir. Bu, Âlemlerin Rabbi hakkındaki çirkin bir zan olup⁷³⁹ asılsız bir töhmete denk düşer.

Şu halde bu insanlar, vehim ve kuruntuları sebebiyle⁷⁴⁰ Allah'ın bilgi sıfatı olmadığını düşünerek O'nun hakkında yanlış bir zanna saplanmışlardır ki bu, gaypları bilen Allah hakkında çok büyük bir töhmettir. Bu durumda zan kelimesinin üçüncü anlamı bizi, Arap putperestlerinin ulaştığı sonuca yani “batıl töhmetler” anlamına götürmektedir.

Kâfirin yanlış zannının karşıtı müminin Allah hakkındaki hüsnüzannıdır. Bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.v..) “Hiçbiriniz Allah hakkında hüsnüzan beslemeden ölmesin. Çünkü bazı insanlar Allah hakkında yanlış zanlar edindiler, O da onları helak etti.” buyurmuştur.⁷⁴¹ Bu, “*Bu sizin Rabbiniz hakkındaki zannınızdır ve bu zan sizi helak etmiştir.*” (Fussilet 41/23) ayeti ile kastedilen şeydir. Çünkü ayetteki “zannınız” ve “sizi helak etti” ifadeleri ile hadisteki “yanlış zanlar edindiler” ve “onları helak etti” ifadelerinin birbirine denk düştüğü ortadadır. Şöyle ki kuruntu ve vehimleri onları herhangi bir bilgi ve delil olmaksızın Allah'a iftira etmeye ve onun hakkında yanlış düşünmeye sevk etti. Allah hakkında kendi kafalarından bir şeyler uydurdular. İşte bu töhmet ve iftiraları onları helake sürükledi.

Yukarıdaki hadis, Sahih ve Sünen kitaplarında birbirine yakın ifadelerle rivayet edilmiştir. Ancak “bazı insanlar Allah hakkında yanlış zanlara kapıldılar” ifadesi ise sadece Kurtubî’de bulunmaktadır.⁷⁴²

⁷³⁹ Muhammed Ali Sâbûnî, **Dirasât Kur’âniyye** (Kabes min nuri’l-Kur’âni’l-Kerim), Beyrut, Daru’l-Fikr, 1997, XI, 241.

⁷⁴⁰ Kurtubî, **el-Cami’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân**, VIII, 353.

⁷⁴¹ Zeynüddin Ebu’l-Fazl Abdürrahim el-İraki, **Takribü’l-Esanid ve Tertibü’l-Mesanid**, thk. Abdülkadir Ali, Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2000, VIII, 220.

⁷⁴² Kurtubî, **el-Cami’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân**, VIII, 353.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

“İLİM” KELİMESİNİN KUR’ÂN’DAKİ ANLAMLARI

Bir önceki bölümde ilim kelimesi ile ilgili incelemelerle; bu kelimenin türevleri, cahilî dönem şiirlerindeki dalâletleri ve Kur’ân-ı Kerîm’de bu kelime ile yakın anlamda kullanılmış kelimelerle olan ilişkileri üzerinde durduk. İlim kavramını analiz ederek, Arapça sözlüklerden kelimenin karşıt anlamlarını araştırdık.

Bu bölümde ise Kur’ân-ı Kerîm’de geçen ilim kavramının manalarını tespit etmeye çalışacağız. Bu manaları önem sırasına göre şöyle sıralayabiliriz: Kesin bilgi, vahiy, din, saf aklî bilgi, tecrübeye dayalı bilgi, tezekkür, gözlem ve zihnî çıkarımlara dayalı bilgi, farkındalık hali.

I. KESİN BİLGİ

Kur’ân’da “ilim” kelimesi bazen de “kesin bilgi” anlamında kullanılır. Bu tür bilgileri Şuayb (a.s)’ın kavmini uyarırken yaptığı konuşmadan anlamak mümkündür. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَيَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلَىٰ مَكَاتِكُمْ إِنِّي عَامِلٌ سَوْفَ تَعْلَمُونَ مَنْ يَأْتِيهِ عَذَابٌ يُخْزِيهِ وَمَنْ هُوَ كَاذِبٌ وَارْتَقِبُوا إِنِّي مَعَكُمْ رَقِيبٌ﴾

“Ey kavmim! Elinizden geleni yapın! Ben de yapacağım! Kendisini rezil edecek azabın geleceği şahsın ve yalancının kim olduğunu yakında öğreneceksiniz! Bekleyin! Ben de sizinle beraber beklemekteyim” (Hûd 11/93).

Ayette Şuayb (a.s)’ın kavmi, Allah’a nankörlük edip, Şuayb (a.s)’ı alay konusu yapmışlardır. Bunun üzere Şuayb (a.s), kavmini Allah’ın azabının gelmesiyle tehdit eder.⁷⁴³ Yaptıklarının cezasını mutlaka alacaklarını, nitekim onların yaptıklarını yapanların da Allah’tan aynı cezayı aldıklarını hatırlatır. Ayrıca, Şuayb (a.s) onlara, Allah’ın emri geldiğinde kimin yalancı olduğunu bileceksiniz, der.⁷⁴⁴ Onlar,

⁷⁴³ Kurtubî, el-Camî’u li Ahkâmi’l-Kur’ân, IX, 77.

⁷⁴⁴ Kurtubî, el-Camî’u li Ahkâmi’l-Kur’ân, IX, 78.

cezalarını çekerken Şuayb (a.s), Allah Teâlâ tarafından ikrama nâil olacaktır. Peygamberlerin kavimleri içinde uygulanmak için getirdikleri haberler sağlam bir kaynaktan gelen haber, sâdık yani kesin bilgilerdir. Bu haberler geleceğe yönelik haberler de olabilir. Peygamberlerin, dünyada ya da ahirette alacakları sevap ya da karşılaşacakları azaptan haber vermesi bu kabildendir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿لُكُلٌ نَّبِيٍّ مُّسْتَقَرٌّ وَسَوْفَ تَعْلَمُونَ﴾

“Her haberin gerçekleşeceği bir zaman vardır. Yakında siz de gerçeği bileceksiniz” (En’âm, 6/67). Ayrıca bu ayet Mekke müşriklerine bir tehdit de içermektedir. Muhammed (s.a.v.)’in getirdiği haktır. Eğer inkâr etmeye devam ederseniz sizin akıbetiniz de sizden önceki inkârcıların akıbetinin aynısı olacaktır. Konu ile ilgili olarak İbn Âşûr da şöyle der: Vaat olunan her şey mutlaka gerçekleşecektir. İşte bu ayet o vaadin gerçekleşeceğinden haber veriyor. Ancak ne zaman olacağı sadece Allah’ın bileceği bir şeydir. Allah’ın vaat ettiği o azap başınıza gelince anlayacaksınız fakat iş işten geçmiş olacak.⁷⁴⁵ Evet, Mekke müşrikleri Peygamber (s.a.v.)’in vaat ettikleri başlarına gelince uyarıldıklarını kesinkes bileceklerdir. Konu ile ilgili başka bir ayet de şöyledir:

﴿قُلْ يَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلَىٰ مَكَاتِبِكُمْ إِنِّي عَامِلٌ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ مَنْ تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِ إِنَّهُ لَا يُغْلِبُ الظَّالِمُونَ﴾

“De ki: Ey kavmim! Elinizden geleni yapın! Ben de yapacağım! Yurdun (dünyanın) sonunun kimin lehine olduğunu yakında bileceksiniz. Gerçek şu ki, zalimler iflah olmazlar.” (En’âm 6/135).

Yukarıda gördüğümüz gibi ayetlerde ilim kelimesi “sevfe” (سَوْفَ) edatı ile birlikte zikredilmektedir. “sevfe” (سَوْفَ) edatı “قد” gibi eylemin gerçekleşmesini pekiştirmek için kullanılır. İlki gelecek zaman, diğeri de geçmiş zaman içindir.⁷⁴⁶ Ayrıca bu edatlar tehdit de ifade ediyor. Zira onların yakında kesin bir şekilde bileceklerini haber vermek, vaat edilenlerin gerçekleşmesiyle birlikte, onların kötü sonuçlarının gelmesinden de haber vermektir. Nitekim onlar, vakti saati gelince vaat edilenleri gözleriyle göreceklerdir. İşte bu (kesin bilgi) dünyada peygamberler tarafından vahye dayanılarak verilen kesin bilgilerdir. Nuh (a.s)’ın kıssasıyla ilgili bir ayette şöyle denmektedir:

⁷⁴⁵ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, VII, 288; el-İzz b. Abdüsselam, **Tefsîru’l-Kur’ân**, s. 153.

⁷⁴⁶ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, VII, 91.

﴿ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ مَنْ يَأْتِيهِ عَذَابٌ يُخْزِيهِ وَيَحِلُّ عَلَيْهِ عَذَابٌ مُثْقِمٌ ﴾

“Kendisini rezil edecek azabın kime geleceğini ve sürekli bir azabın kimin başına ineceğini yakında bileceksiniz.” (Hûd, 11/39)

İsrâil oğulları İsa (a.s)’ı öldürmeye kalkıştılar ve Allah onu kendi nezdine kaldırdı. İsrâil oğullarının öldürdüklerini zannettikleri şahıs başka birisidir. Allah’ın emriyle İsa ve o şahıs arasında benzerlik meydana geldi.⁷⁴⁷ Böylece İsrâil oğulları İsa(a.s)’yı öldürdüklerini iddia ettiler. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿ وَقَوْلِهِمْ إِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيحَ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ رَسُولَ اللَّهِ وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلَكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ لَفِي شَكٍّ مِمَّنْهُ مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتَّبَاعَ الظَّنِّ وَمَا قَتَلُوهُ يَقِينًا ﴾

“Ve "Allah elçisi Meryem oğlu İsa'yı öldürdük" demeleri yüzünden (onları lânetledik). Hâlbuki onu ne öldürdüler, ne de astılar; fakat (öldürdükleri) onlara İsa gibi gösterildi. Onun hakkında ihtilafa düşenler bundan dolayı tam bir kararsızlık içindedirler; bu hususta zanna uymak dışında hiçbir (sağlam) bilgileri yoktur ve kesin olarak onu öldürmediler.” (Nisâ 4/157) Sonra İsrâil oğulları aralarında İsa (a.s)’nın öldürülüp öldürülmediği konusunda ihtilafa düştüler. Yahudilerden kimileri İsa (a.s.)’ı öldürdüklerini iddia ederken kimileri ise öldürülenin İsa (a.s.) değil ona benzetilen Yahuda İskariyot olduğunu ileri sürmektedirler.⁷⁴⁸ Bu yüzden ayette ilim kelimesi menfî şekilde gelmiştir; مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ “onların bu hususta hiçbir (sağlam) bilgileri yoktur”. Yani İsa (a.s.)’ı öldürdüklerine ilişkin kesin bir bilgiye sahip değillerdir.

Yahudiler İsa (a.s.)’ı öldürme konusunda hedeflerine ulaşamadılar. Öldürdüklerini zannettiler ama kesin bir bilgileri yoktu. İbn Abbas’tan gelen bir rivayete göre, وَمَا قَتَلُوهُ يَقِينًا ifadesindeki zamir علمهم ya da العلم به lafzına gönderme yapar. Yani onlar, benzerlik bulunduğundan dolayı onu öldürdüklerine dair kesin bir bilgiye sahip değildirler.⁷⁴⁹ Zira مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتَّبَاعَ الظَّنِّ deki istisnâ-i munkatı’dır. İsa (a.s.)’ı öldürdüklerine ilişkin kesin bir bilgileri yoktur. Çünkü İsa(a.s.) ile başka bir şahıs arasında benzerlik oluşmuş ve bu konuda kendi aralarında ihtilafa düşmüşlerdir. Onlar zandan yola çıkarak “İsa’yı öldürdük” diye kendilerini tatmin

⁷⁴⁷ el-Bursevî, **Rûhu’l-Beyân**, II, 139.

⁷⁴⁸ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, VII, 22.

⁷⁴⁹ İbnü’l-Cevzî, **Zâdü’l-Mesîr**, s. 342; Kurtubî, **el-Camî’u li Ahkâmi’l-Kur’ân**, VI, 12.

ediyorlardı. Çünkü öldürmek istiyorlardı. Ayrıca bahsi geçen ilim, insan nefsinde yer alan sabit düşünce olarak açıklanır.⁷⁵⁰ Onlar ilmin bu mertebesine sahip değillerdi ve ulaşamadılar da. Onların ulaşabildiği sadece zandır. Zan da kesin bilgi sayılmaz. Kısacası onlar İsa (a.s.)’ı öldürmediler.⁷⁵¹

Kendilerinin şirk koşmalarını Allah’ın irade ettiğini iddia eden müşriklerin durumu da Yahudilerin durumuna benzer. Konu ile ilgili bir ayet şöyledir:

﴿وَقَالُوا لَوْ شَاءَ الرَّحْمَنُ مَا عَبَدْنَاهُمْ مَّا لَهُمْ بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ﴾

“*Ve dediler ki: Rahman dileyseydi biz onlara tapmazdık. Onların bu hususta kesin bir bilgileri yoktur. Onlar sadece yalan söylüyorlar.*” (Zuhruf 43/ 20) Onların asılsız iddialarına “Onların bu hususta kesin bir bilgileri yoktur” cevabı verilmiştir. Bu bağlamda ilim kelimesi kesin bilgi ifade etmektedir. Yani onların iddialarının asılsız oluşu kesin bilgidir. Çünkü onlar tekvinî meşîeti, teklifî meşîetle karıştırmışlardır. Kesin bilgiye sahip olan biri böyle bir karışıklığa asla düşmez.⁷⁵² Bildikleri sadece zan ve tahminden ibarettir.

Bu bağlamda aşağıdaki ayette geçen ilmin manası, ‘azabın ineceği zaman’ı kesin bir biçimde bilmektir. Nitekim Hûd (a.s)’un kavmi Hûd (a.s)’un peygamberliğine inanmadıkları ve Allah’a nankörlük ettikleri için Allah Teâlâ onlara şöyle buyuruyor:

﴿قَالَ إِنَّمَا الْعِلْمُ عِنْدَ اللَّهِ وَأُبَلِّغُكُمْ مَا أُرْسِلْتُ بِهِ وَلَكِنِّي أَرَاكُمْ قَوْمًا تَجْهَلُونَ﴾

“*Hûd da: Kesin bilgi ancak Allah'ın katındadır. Ben size, bana gönderilen şeyi duyuruyorum. Fakat sizin cahil bir kavim olduğunuzu görüyorum, dedi.*” (Ahkâf 46/23) Yani onlar demek istiyorlar ki; Ey Hûd! Eğer sen dediğin gibi Allah’ın elçisi isen sana inanmayanları başlarına gelecek olmasıyla korkuttuğun o Allah’ın azabı gelsin. Hûd (a.s)’un cevabı, “Kesin bilgi ancak Allah'ın katındadır” olmuştur. Yani

⁷⁵⁰ Âlûsî, **Rûhu’l-Meânî**, III, 187.

⁷⁵¹ Kurtubî, **el-Cami’u li Ahkâmi’l-Kur’ân**, VI, 12.

⁷⁵² İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, XXV, 185-186; el-Bursevî, **Rûhu’l-Beyân**, VIII, 482.

azabın ne zaman geleceğini kimse bilmez.⁷⁵³ Geleceği kesin olan bir azaptır. Ne zaman geleceğini ise ancak Allah bilir.⁷⁵⁴

Kesin bilgi, kaynağı Allah Teâlâ olan şüphesiz bilgidir. Yüce Allah bu bilgiyi ilahi kitaplar vasıtasıyla peygamberlere bildirmiştir. İnsan, peygamberlerin bildirdiği bu kesin bilgiye dayanarak konuşursa doğruyu söylemiş, bunlara göre hüküm verirse adaleti yerine getirmiş olur.

II. VAHİY

Kur’ân-ı Kerîm’deki Mekkî ve Medenî tüm surelerde geçen ilim kelimesinin anlamlarından en önde geleni vahiy anlamıdır. Vahyin kaynağı, ilmi artmayan ve eksilmeyen mutlak ilim sahibi Allah’tır. İlim kelimesinin vahiy manasına gelmesi, vahyin bilgi verme ve yasama hususunda kesin bilgi kaynağı olduğuna da işaret eder.

Müfessirlerin çoğu bu kelime üzerinde yeterince durmuşlardır. Aşağıda onların bazı görüşlerine yer vereceğiz:

Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَلَيْنُ أَتَيْتَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ آيَةٍ مَا تَبِعُوا قِبْلَتَكَ وَمَا أَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتِهِمْ وَمَا بَعْضُهُمْ بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍ وَلَئِنْ أَتَبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ إِنَّكَ إِذَا لَمِنَ الظَّالِمِينَ﴾

“Yemin olsun ki (habibim!) sen ehl-i kitaba her türlü ayeti (mucizeyi) getirsen yine de onlar senin kıblene dönmezler. Sen de onların kıblesine dönecek değilsin. Onlar da birbirlerinin kıblesine dönmezler. Sana gelen ilimden sonra eğer onların arzularına uyacak olursan, işte o zaman sen hakkı çiğneyenlerden olursun.” (Bakara 2/145)

Ayette hitap, Peygamber (s.a.v.)’e yapılmıştır. Zira o, elçiliğini tasdik eden tüm ayetleri getirse bile Mekke müşriklerinin inanmamaları ve Muhammed (s.a.v.)’in Allah’ın elçisi olduğunu kabul etmemeleri, bildikleri bir hakikat olduğu için değildir. Onlar, Muhammed (s.a.v.)’in Allah’ın elçisi olduğunu bildikleri halde inkâr ediyorlardı. Bu nedenle onlara getirilen deliller ve ayetler, her hangi bir yarar sağlamadığı gibi inkârlarından da vazgeçiremiyordu. Sen onların kıblesine tabi

⁷⁵³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, XXVI, 47; Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, XIII, 183.

⁷⁵⁴ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, s. 1303; Kurtubî, *el-Câmi’u li Ahkâmi’l-Kur’ân*, XVI, 175; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, VIII, 649.

değilsin çünkü sen Rabbi’nden gelen bir delil üzeresin. Kitap ehli olan Yahudi ve Hristiyanlar da biri diğerinin kıblesine tabi değiller; Yahudiler Beytül-Makdis’teki taşa dönerler; Hristiyanlar ise doğuya dönerler.⁷⁵⁵

Hitabın Peygamber (s.a.v.)’e ve onun şahsında ümmetine yönelik olduğunu kesin olarak ifade etmek için şöyle denmiştir: “*Sana gelen ilimden sonra eğer onların arzularına uyacak olursan*”. Yani sana vahiy geldikten, Cebrail Kur’ân’ı ve şeriatı indirdikten sonra Yahudiler ve Hristiyanlara uyacak olursan... “*işte o zaman sen hakkı çiğneyenlerden olursun*”. Çünkü senin onlara tabi olman heva-hevese uymak ya da Allah’ın sana indirdiği hakikati terk etmektir.⁷⁵⁶ Güneş kadar açık delillere sahip birinin başkalarının heva-heveslerine uyması asla ona yakışmaz.⁷⁵⁷ Taberî, ayette geçen ilim kelimesinden kasıt, ayetler ve vahiydir demiştir.⁷⁵⁸

İlim kelimesi “حاءك من العلم” (sana gelen ilim) ve benzeri kalıplarda Peygamber (s.a.v.)’e atfedildiğinde, Allah’tan gelen vahiy manasınadır. Diğer peygamberlere atfedildiğinde de aynı anlamı taşır. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿قُلْ آمِنُوا بِهِ أَوْ لَا تُؤْمِنُوا إِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهِ إِذَا يُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ يَخِرُّونَ لِلْأَذْقَانِ سُجَّدًا﴾

“De ki: Siz ona ister inanın, ister inanmayın; şu bir gerçek ki, bundan önce kendilerine ilim verilen kimselere o (Kur’ân) okununca, derhal yüz üstü secdeye kapanırlar.” (İsrâ 17/107)

Ayetin genel manası şöyledir: Allah Teâlâ Resulüne, onların inanmasının ya da inanmamasının kendisi nezdinde aynı olduğunu bildirmesini emretmiştir. Nitekim cahillerin inanmaması Kur’ân’a zarar veremeyecektir. Ayrıca “bundan önce kendilerine ilim verilen kimseler” yani kendilerine gelen ilahi vahyi ve şeriatı bilenler, bunlardan daha iyidir.⁷⁵⁹ Onlar Arap Peygamberin doğru söylediğini ve ona Allah tarafından indirilen vahiy ve kitabın gerçek olduğunu kesin olarak bilmişlerdir. Zemahşerî bu konu ile ilgili: ‘Ayette bahsi geçen “ilim verilen kimseler” kitap ehlidir yani Yahudi ve Hristiyanlardır’ demiştir. Kitaptan kasıt ilahî vahiydir. Zira “kitap ehli” kavramı “ümmî” kavramının karşısı olarak kullanılır. Ümmî ulus, herhangi bir

⁷⁵⁵ Tabatabâî, **Tefsîrül-Mîzân**, I, 326.

⁷⁵⁶ Muhammed Ebu Zehra, **Zehratü’t-Tefâsîr**, I, 451.

⁷⁵⁷ Muhammed Fadlallah, **Min Vahyi’l-Kur’ân**, I, 89.

⁷⁵⁸ et-Taberî, **Mecmeu’l-Beyân**, I, 422.

⁷⁵⁹ Muhammed Ebu Zehra, **Zehratü’t-Tefâsîr**, VIII, 4475.

ilahî kitaba sahip olmayan ya da içlerinde Allah tarafından gönderilen ve kendisine vahyolunan bir elçi olmayan ulus demektir. Başka bir deyişle, Kur’ân’da geçen “ümmî” kavramı, okuma ve yazması olmayan ulus demek değil, okuma ve yazmayı bilen ancak Allah tarafından vahyolunan bir kitapları olmayan demektir.⁷⁶⁰ “İlim verilen kimseler” ise ilahî vahiy verilen kimselerdir. Konu ile ilgili başka bir ayet de şöyledir:

﴿وَلْيَعْلَمَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَيُؤْمِنُوا بِهِ فَتُخْبِتَ لَهُ قُلُوبُهُمْ﴾

“Bir de, kendilerine ilim verilenler, onun hakikaten Rabbin tarafından gelmiş bir gerçek olduğunu bilsinler de ona inansınlar, bu sayede kalpleri huzur ve tatmine kavuşsun.” (Hac 22/54) Zira “bilsinler” emin olsunlar ve kesin olarak bilsinler, “kendilerine ilim verilenler” ise ehl-i kitaptan kendilerine ilahî vahiy gelenler, demektir. “Onun (Kur’ân’ın) hakikaten Rabbin tarafından gelmiş bir gerçek olduğunu kesin olarak bilsinler”.

Araplar ümmî yani Allah’tan gönderilen bir peygamber ve vahyolunmuş bir kitaba sahip değillerdi. Bunun aksine, Yahudiler ve Hristiyanlar ehl-i kitaptırlar. Yani Allah tarafından vahyolunmuş kitapları ve kendilerine gönderilmiş peygamberleri vardır.

“Kendilerine ilim verilenler” yani kendilerine ilahî vahiy indirilenler, Mekke ve Medine’de yaşamakta olan İsrâil oğulları’dır. Onlar Allah tarafından indirilen bir kitaba sahip olduklarından ehl-i kitap vasfını almışlardır. Ama Araplar, Peygamber (s.a.v.)’den önce Allah tarafından indirilen ne bir ilahî kitaba ne de bir ilahî vahye sahip olmamışlardır. Ehl-i kitaptan kimileri Kur’ân’ı duyunca, derhal yüz üstü secdeye kapanırlardı. Çünkü secde, kulun Allah’a olan mutlak itaatinin açık göstergesidir. Onlar derhal secdeye kapanmıştır. Çünkü onlar, Allah’ı en mükemmel şekilde tanımış, yüceliğini ve gücünün sınırlarını ruhlarında hissetmişlerdir.⁷⁶¹

Zemahşerî ayetin, “kendilerine ilim verilenler” bölümü ile ilgili şu açıklamada bulunur: yani vahyin ne olduğunu bilen ve Muhammed (s.a.v.)’in, kitaplarında haber

⁷⁶⁰ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, V, 286.

⁷⁶¹ Muhammed Fadlallah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, XIV, 251; et-Tabersî, *Câmiu’l-Beyân*, VI, 688.

verilen son peygamber olarak gönderilecek Arap Peygamber olduğunu kesin bilenler.⁷⁶²

Mekke müşrikleri, Yahudilerin kitaplarında yer alan gaybî konularda İsrâîl oğulları'nın verdiği haberlere dayanırlardı. Onlar Yahudilerden bir takım bilgiler elde ederek Peygamber (s.a.v.)'e sorular yöneltiyorlardı. Amaçları, Peygamber (s.a.v.)'in sordukları sorulara cevap verememesi halinde onu kavmi önünde zor duruma düşürmek ve alaya almaktı.

Müşrikler bir gün Peygamber (s.a.v.)'den ruh hakkında soru sordular. Bu soruya Allah tarafından şöyle cevap verildi:

﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا﴾

“Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruh, Rabbimin emrindendir. Size ancak az bir bilgi verilmiştir.” (İsrâ 17/85) Ayetteki ikinci şahıs çoğul zamiri ile Müşriklerle değil, Yahudilere atıf yapılmaktadır. Nitekim Peygamber (s.a.v.), Mekke'den hicret ederek Medine'ye geldiğinde Medine'deki Yahudi din adamları gelir ve şöyle derler: Ey Muhammed! Sen “size ancak az bir bilgi verilmiştir” diyormuşsun; halbuki bize Tevrat gibi her şeyi açıklayan bir kitap verildi, demeleri üzerine, Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: “size verilenler Allah'ın ilmi karşısında çok azdır”.⁷⁶³ Yani size indirilen vahiy çok azdır; zira sizlere indirilen vahiy, Allah'ın vahyinden bir parçacıktır.

Mekke müşrikleri, Peygamber (s.a.v.)'e Allah Teâlâ tarafından indirilen vahiy ve hükümlere inanmıyorlardı. Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de kâfirler ve ehl-i kitabın kendi başlarına helal ve haram belirlemeleri konusunda hiç bir delile dayanmadıklarını ve Allah'a karşı yalan uydurduklarını beyan eder ve şöyle der:

﴿وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ ذِي ظُفْرٍ وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَا إِلَّا مَا حَمَلَتْ ظُهُورُهُمَا أَوِ الْحَوَايَا أَوْ مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍ ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِبَغْيِهِمْ وَإِنَّا لَصَادِقُونَ﴾

“Yahudilere bütün turnaklı hayvanları haram kıldık. Sırtlarında yahut bağırsaklarında taşıdıkları ya da kemiğe karışan yağlar hariç olmak üzere sığır ve koyunun iç yağlarını da onlara haram kıldık. Bu, zulümleri yüzünden onlara

⁷⁶² Zemahşerî, **el-Keşşâf**, III, 195.

⁷⁶³ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, XV, 199.

verdiğimiz cezadır. Biz elbette doğru söyleyeniz.” (En’âm 6/146) Ve bir önceki ayette de Kureyş müşriklerinin, putlara kurban sunmalarının hiç bir delile dayanmadığı aksine yalan uydurdukları beyan edilmiştir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿قُلْ لَا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلَّا أَنْ يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَسْفُوحًا أَوْ لَحْمَ خِنزِيرٍ فَإِنَّهُ رِجْسٌ أَوْ فِسْقًا أُهْلٌ لِّغَيْرِ اللَّهِ بِهِ فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَإِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

“De ki: Bana vahyolunanda, leş veya akıtılmış kan yahut domuz eti -ki pisliğin kendisidir- ya da günah işlenerek Allah'tan başkası adına kesilmiş bir hayvandan başka, yiyecek kimseye haram kılınmış bir şey bulamıyorum. Başkasına zarar vermemek ve sınırı aşmamak üzere kim (bunlardan) yemek zorunda kalırsa bilsin ki Rabbin bağışlayan ve esirgeyendir.” (En’âm 6/145)

Sonraki ayette ise Mekke müşriklerinin “biz yiyecekler ve içecekleri haram ya da helal kılarken ve putlarımıza taparken, biz bunları Allah’ın iradesi ile yaptık çünkü Allah bunları bizden istemeseydi biz yapmazdık. Bu yüzden sen bizi sapık sayamazsın” gibi iddialarına yer verilir.

﴿سَيَقُولُ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكْنَا وَلَا آبَاؤُنَا وَلَا حَرَمْنَا مِنْ شَيْءٍ﴾

“Putperestler diyecekler ki: "Allah dileseydi ne biz ortak koşardık ne de atalarımız. Hiçbir şeyi de haram kılmazdık.” (En’âm 6/148)

Müşriklerin bu iddialarında, tıpkı öncekiler gibi yalancı oldukları beyan edilir:

﴿كَذَلِكَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ حَتَّى ذَاقُوا بَأْسَنَا﴾

“Onlardan öncekiler de aynı şekilde (peygamberleri) yalanladılar ve sonunda azabımızı tattılar.” (En’âm 6/148)

Ayetin devamında onların bu konuda hiç bir bilgisi olmadığı ve sadece yalan uydurdukları beyan edilir:

﴿قُلْ هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُ لَنَا إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَخْرُصُونَ﴾

“De ki: Yanınızda bize açıklayacağınız bir bilgi var mı? Siz zandan başka bir şeye uymuyorsunuz ve siz sadece yalan söylüyorsunuz.” (En’âm 6/148)⁷⁶⁴

⁷⁶⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, VIII, 150; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, VIII, 147.

Onlar bu iddialarında yalancılardır. Dayandıkları, zandan başka bir şey değildir. Ayrıca onlar yaptıkları her şeyi -hatta kâfir olmalarını dahi- Allah'ın meşîeti, emri ve rızasına atfederek en büyük iftirada bulunmuşlardır. Onlar, bunun Allah'ın emri ve rızası ile olduğunu nereden bilmişlerdir ki? Oysa bunlar, gaybî meselelerdir. Bunları bilmek için vahye inanmak gerekir. Aksi halde söyledikleri iftira ve yalandan başka bir şey değildir. Zira gaybî meseleleri bilmenin tek yolu vahiydir. Üstelik müşrikler ne vahye ne de Allah Teâlâ tarafından indirilen bir kitaba sahiptirler. Cehaletin zirvesindeki bu milletin, *“Allah dileseydi ne biz ortak koşardık ne de atalarımız. Hiçbir şeyi de haram kılmazdık”* demeleri yalanın ta kendisidir. *“Yanınızda bize açıklayacağınız hiçbir bilgi var mı?”* Yani yanınızda Allah Teâlâ tarafından gelen bir vahiy mi var ki böyle bir iddiada bulunuyorsunuz?

Bu ayetten kesin olarak şunu öğreniyoruz ki, ilahî vahiy olmadan gaybî meselelerde konuşmak yasaktır. Hatta peygamberler bile kendilerine bildirilenlerin haricinde vahiy olmadan “gayb” hakkında bir şey söyleme yetkisine sahip değillerdir. Bu nedenle Nuh(a.s), oğlunun kurtarılmasını isterken, Allah Teâlâ ona şöyle hitap etmiştir:

﴿فَلَا تَسْأَلْنِ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ﴾

“Hakkında bilgin olmayan bir şeyi benden isteme” yani hakkında vahiy olmayan şey. Ayetin devamı şöyledir:

﴿إِنِّي أُعْطِكَ أَنْ تَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ﴾

“ben sana cahillerden olmamanı tavsiye ederim” (Hûd 11/46) Kâfirler, inanç ve düşüncelerinde zanna ve heveslerine uyarlar. Kararlarında vahye dayanmayanlar gerçekleri ciddiye almayanlardır. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿مَا كَانَ لِي مِنْ عِلْمٍ بِالْمَلِكِ الْأَعْلَى إِذْ يَخْتَصِمُونَ. إِنْ يُوحَىٰ إِلَيَّ إِلَّا أَنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ مُبِينٌ﴾

“Onlar orada tartışırken benim mele-i a'lâ hakkında hiçbir bilgim yoktu. Ben ancak apaçık bir uyarıcı olduğum için bana vahyolunuyor.” (Sâd 38/69-70) 69. ayette geçen “ilim” kelimesinden vahiy kastedilmektedir. Bu ayetin siyak-sibakından net bir şekilde anlaşılır. “mele-i a'lâ” ile ilgili olanlar gaybdır ve vahiy olmadan anlaşılması mümkün değildir. Sonraki ayet de bunu ortaya koymaktadır. Yani Peygamber (s.a.v.) demek istiyor ki; bana “mele-i a'lâ” ile ilgili vahiy gelmedi.

İbn Âşûr ve bazı müfessirler şöyle der: “*mele-i a'lâ*” Âdem (a.s)’in yaratılışı, Şeytan’ın Allah’ın emrine baş kaldırması ve kovulması olabilir⁷⁶⁵.

el-İzz b. Abdisselam “Onlar orada tartışırken” yani “yeryüzünde fesat çıkaracak insanı mı halife kılıyorsun?” (Bakara, 2/30) derlerken.⁷⁶⁶

Allah Teâlâ’nın zatı, isimleri ve sıfatları da gaybî konulardır. Allah Teâlâ’nın zatını, isimlerini, sıfatlarını ve “onun benzeri hiçbir şey olmadığını” sadece vahiy kaynaklı marifetle idrak edebiliriz. Bu konuda söylenenler vahye dayanmıyorsa kabul görmemelidir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَمِنَ النَّاسِ مَن يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّبِعُ كُلَّ شَيْطَانٍ مَّرِيدٍ﴾

“*İnsanlardan, bilgisi olmaksızın Allah hakkında tartışmaya giren ve her inatçı şeytana uyan birtakım kimseler vardır.*” (Hac 22/3) Ayette geçen النَّاسِ “İnsanlardan” tabirinden belli insanlar kastedilmektedir. Rivayete göre; Nadr b. el-Haris (bu kişinin Ebû Cehil ya da Übeyy b. Halef olduğu rivayetlerde vardır.) Âlûsî, ayetin bu bölümü ile Allah hakkında caiz olan ve caiz olmayan sıfat ve fiillerle ilgili bir bilgiye sahip olmaksızın yani bir vahiy kaynağına dayanmadan tartışma yapan herkes kastedilmektedir, der.

Nitekim Nadr b. el-Hars şöyle demiş: Melekler Allah’ın kızlarıdır, Kur’ân bize öncekilerden aktarılan efsanelerdir. Allah ölüleri diriltemez.⁷⁶⁷

Ayrıca ayetin siyak-sibakında, ayette zikredilen ilimden ilahî vahiy kastedildiği de anlaşılmaktadır. Sonuç olarak ayetin manası şöyledir: kimi insanlar Allah Teâlâ’nın zatı, isimleri ve sıfatlarıyla ilgili olarak vahye dayalı hiç bir bilgisi olmaksızın tahmin yürütüyorlar. Onların vahiy temelli olmayan söz ve iddiaları makbul değildir. Onların sayıkladıkları bir evham ve atalarından kalan asılsız hikâyelerdir, ilmi bir değeri olmadığı gibi cehaletten başka bir şey de değildir. Zira bunlar gaybî konulardır ve gaybî konularda vahye dayanmayan her hangi bir söz doğru değildir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَمِنَ النَّاسِ مَن يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّبِعُ كُلَّ شَيْطَانٍ مَّرِيدٍ﴾

⁷⁶⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXIV, 295.

⁷⁶⁶ el-İzz b. Abdisselam, *Tefsiru'l-Kur'ân*, s. 486.

⁷⁶⁷ Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, IX, 110; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XVII, 192.

“İnsanlardan kimisi vardır ki, bilgisi olmaksızın Allah hakkında tartışmaya girer ve her azgın şeytanın ardına düşer.” (Hac 22/3) Yani Allah Teâlâ tarafından gelen vahiy olmadan tartışmaya girenler. Bu ayetin baş kısmı aynı surenin 8. ayetinde tekrarlanmıştır. “İnsanlardan bazıları, bir bilgisi, bir rehberi ve aydınlatıcı bir kitaba dayanmaksızın, Allah hakkında tartışır.” Konu ile ilgili başka bir ayet ise şöyledir:

﴿يَا أَبَتِ إِنِّي قَدْ جَاءَنِي مِنَ الْعِلْمِ مَا لَمْ يَأْتِكَ فَاتَّبِعْنِي أَهْدِكَ صِرَاطًا سَوِيًّا﴾

“Babacığım! Hakikaten sana gelmeyen bir ilim bana geldi. Öyle ise bana uy ki, seni düz yola çıkarayım.” (Meryem 19/43)

Öldükten sonra dirilmeyle ilgili son derece net ve açık deliller olmasına rağmen, konu ile ilgili bilgisizliği ve cahilliği Allah Teâlâ hakkında tartışmaya götürmüştür.⁷⁶⁸ Zira söz konusu mesele sadece Allah tarafından ya da Allah’ın vahyettiği peygamber tarafından bilinebilecek mahiyettedir. Mekke müşriklerinin böyle bir vahiyden haberleri yoktur. Onların dayandıkları sadece zandan ibarettir. Bu tür asılsız sözleri sarf etmelerinin tek bir nedeni vardır: insanları Allah’ın yolundan saptırmak.⁷⁶⁹

İlmin ilahi vahiy manasına geldiği şu ayetlerden daha açık anlaşılmaktadır:

﴿وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا وَصَرَّفْنَا فِيهِ مِنَ الْوَعِيدِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ أَوْ يُحْدِثُ لَهُمْ ذِكْرًا فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُقْضَى إِلَيْكَ وَحْيُهُ وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا﴾

“Biz onu böylece Arapça bir Kur’ân olarak indirdik ve onda ikazları tekrar, tekrar açıkladık. Umulur ki onlar korunurlar yahut da o kendileri için bir ibret ortaya koyar. Gerçek hükümdar olan Allah, yücedir. Sana O’nun vahyi tamamlanmazdan önce Kur’ân’ı (okumakta) acele etme ve "Rabbim, benim ilmimi artır" de” (Tâhâ 20/113)

Bu iki ayette ilahi vahiyden bahsedildiği gayet açıktır. Kur’ân ve vahiy lafızlarının zikredilmesi de konuya açıklık getirmekte, pekiştirmektedir. “Sana O’nun vahyi tamamlanmazdan önce Kur’ân’da acele etme” yani Cebrail sana vahiy getirdiği esnada Kur’ân’ı okuma konusunda acele etme. İbn Abbas’tan gelen bir

⁷⁶⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrir ve't-Tenvîr*, XVII, 207.

⁷⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, s. 950; el-Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, VI, 14.

rivayete göre, Peygamber(s.a.v.), Cebrail vahyi indirme eylemini tamamlamadan önce kendisine indirilenleri ezberlemek ve unutmamak için hemen okumaya başlardı.⁷⁷⁰ Bunun üzerine Allah Teâlâ “*Sana o'nun vahyi tamamlanmazdan önce Kur'ân'ı (okumakta) acele etme ve 'Rabbim, benim ilmimi artır' de*” buyurmuştur.⁷⁷¹ Ayetin sonunda yer alan ﴿وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا﴾ “*Rabbim, benim ilmimi artır' de*” emri, bana senin katından gelecek vahyi ziyade kıl, demektir. el-İzz b. Abdisselam da ilimden kastın Kur'ân olduğunu söylemiştir.⁷⁷²

İlim kelimesinin vahiy manasına geldiğini en açık şekilde gösteren ayetlerden biri de şu ayettir:

﴿وَقَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ وَمَا لَهُم بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ﴾

“*Dediler ki: Hayat ancak bu dünyada yaşadığımızdır. Ölürüz ve yaşarız. Bizi ancak zaman helâk eder. Bu hususta onların hiçbir kesin bilgisi de yoktur. Onlar sadece zanna göre hüküm veriyorlar.*” (Câsiye 45/24) Bu ayetteki “ilim” sözcüğü vahiy manasında kullanılmıştır. Zira ahirete ve ğayba müteallik konular ancak vahiy bilgisiyle bilinebilir.

Peygamberlerin gaybî meseleleri bilmesi Allah'ın vahiy indirmesi ve haber vermesiyledir. Mesela Yakub (a.s)'un Yusuf (a.s)'un döneceğini bilmesi bu kabildendir. O, Allah'ın üzüntüsünü gidereceğine, bu zor günlerden sonra mutlu günler ve kolaylık geleceğini biliyordu. Yakub (a.s) bunu şöyle dile getirmiştir:

﴿يَا بَنِي إِدْهَبُوا فَتَحَسَّسُوا مِنْ يُوسُفَ وَأَخِيهِ وَلَا تَبْأَسُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِنَّهُ لَا يَبْأَسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ﴾

“*Ey oğullarım! Gidin de Yusuf'u ve kardeşini iyice araştırın, Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Çünkü kâfirler topluluğundan başkası Allah'ın rahmetinden ümit kesmez.*” (Yusuf 12/87)

Başka bir ayette ise Yakub (a.s)'un şöyle dediği haber verilmektedir:

﴿قَالَ إِنَّمَا أَشْكُو بَثِّي وَحُزْنِي إِلَى اللَّهِ وَأَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾

⁷⁷⁰ Aynı konudaki bir grup ayet de Kıyame 75/16-19 (Onu çabuklaştırmak için dilini onunla kıpırdatma! Şüphesiz onu toplamak da okutmak da bize aittir. O halde onu okuduğumuz zaman okumasına uy. Sonra onu açıklamak da hiç şüphesiz bize aittir.)'da geçmektedir.

⁷⁷¹ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, XVII, 317.

⁷⁷² el-İzz b. Abdisselam, **Tefsîru'l-Kur'ân**, s. 332; el-Bursevî, **Rûhu'l-Beyân**, V, 515.

“(Yakup:) Ben sadece gam ve kederimi Allah'a arz ediyorum. Ve ben sizin bilemeyeceğiniz şeyleri Allah tarafından biliyorum, dedi.” (Yusuf 12/86)

Bu ayette “مِنَ اللَّهِ” ibaresinin kullanılması Hz. Yakub’un bu bilgiyi Allah’tan aldığına delildir. Böylece mana “sizin bilmediğiniz şeyleri Allah bana bildirdi” olur ki Hz. Nuh da aynı ifadeyi kavmine söylemiştir⁷⁷³: *أُبَلِّغُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي وَأُنصَحُ لَكُمْ وَأَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ* “Ben size Rabbimin vahyettiklerini tebliğ ediyorum ve size nasihat ediyorum. Sizin bilmediğiniz şeyleri de Allah tarafından gelen vahiy ile biliyorum.” (Arâf 7/62)

Nitekim Hz. Yakub’un Hz. Yusu’un ölmediğine dair bilgiyi vahiy yoluyla aldığı yahut bu bilginin vahye dayandığını gözleri açıldığında “Allah tarafından sizin bilemeyeceğiniz şeyleri bilirim' demedim mi!” demesinden de anlamaktayız. İlgili ayet şöyledir:

﴿فَلَمَّا أَن جَاءَ الْبَشِيرُ أَلْقَاهُ عَلَى وَجْهِهِ فَارْتَدَّ بَصِيرًا قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَّكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾

“Müjdecî gelince, gömleği onun yüzüne koyar koymaz (Yakup) görür oldu. Ben size: "Allah tarafından sizin bilemeyeceğiniz şeyleri bilirim" demedim mi! dedi.” (Yusuf 12/96)

III. DİN

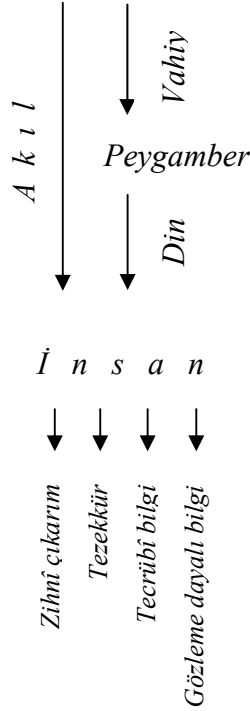
Kur’ân-ı Kerîm’de ilim kavramını ifade eden en önemli kelimelerden biri “din” kelimesidir. Yukarıda ilim kavramını ifade eden “ilahî vahiy” üzerinde durduk. Zira Allah’tan peygamberlere ve onlar aracılığıyla tüm beşeriyete gelen ilahî emir, ilahî vahiy kavramıyla ifade edilir. Yukarıda zikrettiğimiz gibi bu kavram ilim kelimesi ile de ifade edilmiştir. Aynı mantıkla ilim kavramı vahiy kelimesinin içerdiği manalardan biridir. Ancak vahiy kelimesinin içerdiği peygambere emir gönderme manası daha incelik arz etmektedir. Yani vahyin bir yansımasıdır.

Kur’ân-ı Kerîm’de “ilim” kelimesinin ifade ettiği önemli anlamlardan birisi de “din”dir. Bununla beraber ayetin siyak ve sibakına göre ilim kelimesi, Allah Teâlâ’nın indirdiği vahiy ve şeriatı kullarına uygulama şeklini ifade eder. Yani ilim

⁷⁷³ Mukâtil b. Süleyman, Hz. Nuh’un “Allah’tan bildiği şeyin”, başlarına inecek azap olduğunu söylemiştir. (Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003, I, 397.) Nitekim Nuh sûresi 1. ayette Allah’ın Hz. Nuh’un kavmine azap indirmeden önce kavmini uyarması için Nuh’u gönderdiği bildirilmiştir. Bkz. Nuh 71/1.

yukarıdan aşağıya inen vahyi ifade eder. Öte yandan yukarıdan vahiy şeklinde inen bu ilim “din” kavramını oluşturur. Bunu aşağıdaki şekil ile daha iyi anlamak mümkündür:

Allah (kesin bilgi kaynağı)

Yani din ve vahiy birbirine yakındır. Başka bir deyişle din ve vahiy ilahi iradenin uygulanmasını temsil eder. Peygamberlere kitap indirilmesi, onlara vahiy indirilmesi ve indirilen bu vahyin uygulanması dindir. İşte şu, ayetlerde geçen ilim kavramı da “din” anlamında kullanılmıştır:

Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ وَمَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَعِيًّا بَيْنَهُمْ وَمَنْ يَكْفُرْ
بِآيَاتِ اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ﴾

“Allah nezdinde hak din İslâm’dır. Kitap verilenler, kendilerine ilim (din) geldikten sonradır ki, aralarındaki kıskançlık yüzünden ayrılığa düştüler. Allah’ın ayetlerini inkâr edenler bilmelidirler ki Allah’ın hesabı çok çabuktur.” (Âl-i İmrân 3/19)

Din, Allah Teâlâ katındandır. Bunda herhangi bir şüphe yoktur. Kullarını onunla mükellef kılmıştır. Peygamberleri aracılığıyla indirdiği tüm kitaplar ve ayetler sadece o dini açıklamıştır. Allah katında olan tek din, İslam dininden başka bir din değildir.⁷⁷⁴ Ayrıca İslam dini, Âdem (a.s)’den son peygamber Muhammed (s.a.v.)’e kadar olan bütün peygamberlerin dinidir. Tüm peygamberlere indirilen ayetler bunu ifade etmektedir.⁷⁷⁵ Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿لِيَحْكُمَ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا﴾

“Kendilerini (Allah'a) vermiş peygamberler onunla Yahudilere hükmederlerdi.” (Mâide 5/44)

Konu ile ilgili başka bir ayette Belkıs’ın şöyle dediği bildirilir:

﴿رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي وَأَسْلَمْتُ مَعَ سُلَيْمَانَ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

“Rabbim! Ben gerçekten kendime yazık etmişim. Süleyman'la beraber âlemlerin Rabbi olan Allah'a teslim oldum.” (Neml 27/44)

Yine konu ile ilgili başka bir ayet ise İbrahim (a.s)’in şöyle dediğini bildirmektedir:

﴿إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ أَسْلِمَ قَالَ أَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ. وَوَصَّىٰ بِهَا إِبْرَاهِيمُ بَنِيهِ وَيَعْقُوبُ يَا بَنِيَّ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ لَكُمُ الدِّينَ فَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنتُمْ مُسْلِمُونَ﴾

“Çünkü Rabbi ona: Müslüman ol, demiş, o da: Âlemlerin Rabbine boyun eğdim, demişti. Bunu İbrahim de kendi oğullarına vasiyet etti, Yakup da: Oğullarım! Allah sizin için bu dini (İslâm'ı) seçti. O halde sadece Müslümanlar olarak ölünüz, dedi.” (Bakara 2/131-132)

Allah Teâlâ, Peygamber (s.a.v.) ile ilgili olarak da de şöyle buyuruyor:

﴿قُلْ إِنْ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ لَا شَرِيكَ لَهُ وَبِذَلِكَ أُمِرْتُ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُسْلِمِينَ﴾

“De ki: Şüphesiz benim namazım, kurbanım, hayatım ve ölümüm hepsi âlemlerin Rabbi Allah içindir. O'nun ortağı yoktur. Bana sadece bu emrolundu ve ben Müslümanların ilkiyim.” (En’âm 6/162-163) Başka bir ayette de Peygamber (s.a.v.)’e şöyle demesi emredilmiştir:

⁷⁷⁴ Tabatabaî, *Tefsirü'l-Mîzân*, II, 121.

⁷⁷⁵ el-Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, II, 17.

﴿قُلْ أَغَيَّرَ اللَّهُ إِلَهًا فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ أَوَّلَ مَنْ أَسْلَمَ وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾

“De ki: Gökleri ve yeri yoktan var eden, yedirdiği halde yedirilmeyen Allah'tan başkasını mı dost edineceğim! De ki: Bana Müslüman olanların ilki olmam emredildi ve sakın müşriklerden olma! denildi.” (En’âm 6/14) Binaenaleyh tüm peygamberlerin dini tek bir dindir. O da İslâm’dır.⁷⁷⁶

Âdem (a.s)’den son peygamber Muhammed (s.a.v.)’e kadar olan bütün peygamberler bu dinin emirlerini tebliğ etmekle görevlendirilmiştir. Bu emirlerin Allah Teâlâ tarafından inme süreci vahiy, bu vahyi peygamberlerin kabul edip alma evresi ilim ve bu vahyin insan hayatında uygulanması ise dindir. Bu manayı ifade etmek için de Allah Teâlâ, “Allah nezdinde hak din İslâm’dır. Kitap verilenler, kendilerine ilim geldikten sonradır ki, aralarındaki kıskançlık yüzünden ayrılığa düştüler. Allah’ın ayetlerini inkâr edenler bilmelidirler ki Allah’ın hesabı çok çabuktur” (Âl-i İmrân, 3/19) buyurmuştur. Ehl-i kitaptan kasıt Yahudiler ve Hristiyanlardır. Allah’ın dinini kendi aralarında haksız isteklerine alet ederken birbirleriyle ihtilafa düştüler. Şöyle ki, “Yahudiler: ‘Hristiyanlar doğru yolda değillerdir’ dediler. Hristiyanlar da: ‘Yahudiler doğru yolda değillerdir’ dediler.” (Bakara, 2/113)⁷⁷⁷

Âl-i İmrân sûresinin 18. ayetinde şöyle denmektedir:

﴿شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُوا الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

“Allah, adaleti ayakta tutarak (delilleriyle) şu hususu açıklamıştır ki, kendisinden başka ilâh yoktur. Melekler ve ilim sahipleri de (bunu ikrar etmişlerdir). Mutlak güç ve hikmet sahibi Allah’tan başka ilâh yoktur.”. Bu ayette peygamberler “ilim sahipleri” yani vahiy sahipleri olarak vasıflandırılmıştır. Bir sonraki ayet ise (وَمَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَعْيًا بَيْنَهُمْ) / Kitap verilenler, kendilerine ilim geldikten sonradır ki, aralarındaki kıskançlık yüzünden ayrılığa düştüler.) ilim kelimesinin ikinci delâletinden yani dinden söz etmektedir. Bu ifadeyi destekleyen başka bir ayet şöyledir:

⁷⁷⁶ Muhammed Ebû Zehrâ, *Zehratü’t-Tefâsîr*, III, 1149.

⁷⁷⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, XIII, 197.

﴿ شَرَعَ لَكُم مِّنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ اللَّهُ يَجْتَبِي إِلَيْهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ يُنِيبُ ﴾

“Dini ayakta tutun ve onda ayrılığa düşmeyin, diye Nuh'a emrettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya tavsiye ettiğimizi Allah size de din kıldı. Fakat kendilerini çağırdığın bu (din), Allah'a ortak koşanlara ağır geldi. Allah dilediğini kendisine (peygamber) seçer ve kendisine yöneleni de doğru yola iletir.” (Şûra 42/13) Bu ayetteki شرع (şe-ra-a) kelimesi ilim manasını ifade etmektedir.⁷⁷⁸

Din kelimesinin üç manası vardır: 1) Âdet, 2) Karşılık/cezâ/yargı, 3) İtaat. Kur'ân-ı Kerîm'de 2. ve 3. manaların çok önemi vardır. En mühimi de 3. manası olan “itaat”tir. Din “itaat” manasında kullanıldığında iki anlam ortaya çıkar: 1) Zorlama ve güçlü kuvvetle hükmetmek. 2) Boyun eğmek ve teslim olmak. Dolayısıyla din kelimesi genellikle “قهر : zorlama” olarak tefsir edilir ve başkalarını zor kullanarak boyun eğdirme manasına gelse de diğer manası olan “boyun eğmek ve teslim olmak” anlamını da çağrıştırır. Çünkü boyun eğdirenin olması bir boyun eğenin mevcudiyeti sonucunu doğurur.⁷⁷⁹

Cahiliye dönemi şairlerinden Amr b. Külsüm şöyle der:

ورثنا مجد علقمة بن سيف أباح لنا حصون المجد دينا

“Dedelerimizden Alkame'nin saygınlığına sahip olduk ki, bize güçlü bir şekilde korunmuş kalelerin fethini bahşetti.”⁷⁸⁰ Beytin metnindeki “دين” kelimesini “güç” olarak tercüme ettik ve din kelimesinin cahiliye dönemi şiirlerinde de “güç ve boyun eğmek” anlamlarında kullanıldığı sonucuna vardık.

Din ve ilim yani ilahi vahyin kaynağı, Allah Teâlâ'dır. İtaat, boyun eğme ve teslimiyet; ilahi vahyi bilmekle ortaya çıkar. Bu ilme, telakki ilmi ya da dindarlık denir.

Yukarıda zikredilen Âl-i İmrân 19. ayetine dönecek olursak, ilahi emir gelenlere “kitap verilenler” dendiği gibi “ilim verilenler” de denilebileceğini söyleyebiliriz. Kitab'ın bilgisine ulaşp, itaat ve bağlılık göstermeyenler, Allah'a itaat

⁷⁷⁸ Âlûsî, **Rûhu'l-Meânî**, XIII, 22.

⁷⁷⁹ Izutsu, **Allah ve'l-İnsan fi'l-Kur'ân**, s. 341-342; Bkz. İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, III, 188.

⁷⁸⁰ Ebu'l-Abbas Ahmet b. Yahya eş-Şeybani, **Şerhu Divanı Zuheyir b. Ebî Selmâ**, Kahire, ed-Daru'l-Kavmiyye lit-Tibâa, s. 169.

etmeyenlerdir. Bu ayette ilmin iki manası vardır: 1) İndirilen ilahi vahiy. 2) İtaat ve boyun eğme manasına gelen din. Ehl-i kitap, ilmi yani ilahi vahyi, peygamberlerine indirilen kitaplardan telakki etmişlerdir.⁷⁸¹ Bu, ilim kelimesinin delaletidir. Kelimenin diğer bir delaleti, onların itaatten baş kaldırmasıdır. Yani kafirler Allah'ın emrine itaat etmeleri gerekirken isyan etmişler, inanıp mümin olmaları gerekirken inkâr ederek kâfir olmuşlardır.

Ehl-i kitap, Peygamber (s.a.v.)'e gönderilen İslam dininin hak din olduğunu bildikleri halde kendi aralarında ihtilafa düşmüşlerdir. Bu da onların bile bile sapıklığı tercih ettiklerini göstermektedir. Bu durum, Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle ifade edilmektedir: *“Kitap verilenler, kendilerine ilim geldikten sonra ayrılığa düştüler”* (Âl-i İmrân, 3/19).⁷⁸² *“ilim geldikten”* ifadesi *“din geldikten sonra”* manasınadır.⁷⁸³

Ehl-i kitap kendilerine vahiy vasıtasıyla gelen ve kendi kitaplarında bildirilen hak dine boyun eğmedikleri gibi kendi heva ve heveslerine uymuşlardır. Onların din diye benimsedikleri; hakikat mertebesine ulaşmayan bir dindir. Bu görüşlerimizi destekleyen başka bir ayet şöyledir:

﴿ وَمَا تَفَرَّقُوا إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَيْنَهُمْ وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى لَفُضِّيَ بَيْنَهُمْ وَإِنَّ الَّذِينَ أُورِثُوا الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِهِمْ لَفِي شَكٍّ مِّنْهُ مُرِيبٍ ﴾

“Onlar kendilerine ilim geldikten sonra, sadece aralarındaki çekememezlik yüzünden ayrılığa düştüler. Eğer belli bir süreye kadar Rabbinden bir (erteleme) sözü geçmiş olmasaydı, aralarında hemen hüküm verilirdi. Onlardan sonra kitaba vâris kılınanlar da onun hakkında derin bir şüphe içindedirler.” (Şura 42/14)

Ehl-i kitabın Müslümanlara karşı düşmanca davranışları ve insanların Allah'ın yoluna girmelerine engel olmalarının sebebi, onların bilmemeleri veya İslam dini ile ilgili kalplerinde gerçek bir şüphe olması değildir. Aksine, onlar, İslam dininin hak ve gerçek din olduğunu bile bile inkâr etmekte ve Müslümanlara düşman kesilmektedirler.⁷⁸⁴ Onlar uyulması emredilen ilme yani doğru dine uymadılar. Onlar kendi tahrife uğramış vahiy bilgilerini bildikleri halde din ilmine sahip değillerdi.

⁷⁸¹ Tabatabâî, *Tefsîrü'l-Mîzân*, II, 121.

⁷⁸² Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, II, 18.

⁷⁸³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 283.

⁷⁸⁴ Muhammed Fadlallah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, V, 276.

“Kitap verilenler, kendilerine ilim geldikten sonra ayrılığa düştüler” ifadesinden anlaşılan budur. Din ve mezhep sahiplerinin, tek bir dinde ayrılığa düştüğü temel nokta budur. Onlar, geçmişlerden naklederken aklı ve düşüncelerini kullanmazlar.⁷⁸⁵

IV. SAF AKLÎ BİLGİ

Kur’ân-ı Kerîm’de zikredilen ilim kelimesi ile kastedilen manalardan biri de “saf aklî bilgiler”dir. Aşağıda, ilim kelimesinin geçtiği ayetlerden yalnızca saf aklî bilgileri ifade edenleri sıralayacağız:

Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ آيَاتَيْنِ فَمَحْوُتَا آيَةِ اللَّيْلِ وَجَعَلْنَا آيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً لِّتَبْتَغُوا فَضْلًا مِّن رَّبِّكُمْ وَلِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِّينَ وَالْحِسَابَ وَكُلُّ شَيْءٍ فَصَّلْنَاهُ تَفْصِيلًا﴾

“Biz, geceyi ve gündüzü birer ayet (delil) olarak yarattık. Nitekim Rabbinizin nimetlerini araştırmanız, ayrıca, yılların sayı ve hesabını bilmeniz için gecenin karanlığını silip (yerine, eşyayı) aydınlatan gündüzün aydınlığını getirdik. İşte biz, her şeyi açık, açık anlattık.” (İsrâ 17/12)

Gece ve gündüzün birbiri ardından gelmesi ve birbirinden farklı olması, Allah Teâlâ’nın insanlara sunduğu en büyük ikramlarından. Zira insanlar, bu sayede yılların sayısını, mevsimlerin değişme zamanını, gece ve gündüzün vakitlerini bilirler.⁷⁸⁶ Kâinatın her bir olgusu, sayısız sırlarla doludur ve hiçbir hareket hikmetten hâli değildir. İnsan, lisan-ı haliyle, onun sistematik bir düzen içinde hareket eden evrende yaşadığını söyler. Gece ve gündüz, Allah Teâlâ’nın varlığını, kudretini ve hikmetini gösteren ayetlerindendir.

Gece ve gündüz, yerkürenin güneş sisteminde hareketi sonucunda bazen kısalır, bazen uzar, bazen de eşitlenir; hiç bir zaman kendi yörüngesinden çıkmaz ve hareketindeki ahenk asla bozulmaz. Kısacası evrendeki kendisine has sisteme her zaman bağlı kalır. Allah, bunların hepsini insanın yaşam şartlarına en uygun halde yaratmıştır. Şöyle ki; kâinatı aydınlatarak insanın görmesini sağlamıştır. Sadece insan değil; kâinatta olan her şey ışığa muhtaçtır. Işık olmazsa, bitkiler de olmaz. Başka bir deyişle; ışığın varlığı, insanların kendi varlığını devam ettirmeleri için

⁷⁸⁵ a.e., V, 276-277.

⁷⁸⁶ Taberî, el-Cami’ li Te’vîli’l-Kur’ân, XIV, 515.

temel şattır.⁷⁸⁷ Muhammet Ebû Zehra konu ile ilgili şöyle der: Işık, insana yaşam şartlarını en uygun hale getiren faktördür. İnsan, ışık sayesinde, bir yandan toprağı ekip biçerken öte yandan yer altında gizli kalmış her türlü hazineyi gün yüzüne çıkarır.⁷⁸⁸

وَلَتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِّينَ وَالْحِسَابَ “yılların sayı ve hesabını bilmeniz için” yani gecenin karanlık ve gündüzün aydınlık olmasıyla, günlerin sayısını ve günlerden oluşan yılların sayısını bilesiniz diye. Böylece, gece ve gündüzün anlarını da bilesiniz. Ayetin siyakından anlaşılır ki, yılların hesabını ve sayısını bilmek gündüzün aydınlık, gecenin karanlık olması neticesinde gerçekleşir. Zira karanlık, ışığın kaybolmasıdır. Bunun böyle olmasının nedeni, Güneş’in yeri aydınlatması ve Ay’ın değişken olmasıyla rızık talebinde bulunmak, yılların sayısı ve hesabını bilmektir. Çünkü gündüzü geceden ayıran Güneş’tir. Ay’ın her gün farklı bir şekil arz etmesi kamerî ayı oluştururken aylar da yılı oluşturur.⁷⁸⁹

Kâinattaki her varlık, fitrata (Allah’ın koyduğu fiziki kanunlara) uygun hareket ederek yaratıcısının emrine itaat eder. “*Rabbinizin nimetlerini araştırmanız*”, “*yılların sayı ve hesabını bilmeniz için*” yani insanlar gece ve gündüzün oluşum sisteminden faydalanır. Bunlar insanın zamanı dilimlere ayırmasını sağlayan etkenlerdir. Nitekim insanlar, bu etkenler ile günler, yıllar ve benzeri zaman dilimlerini anlayabilir. Ayrıca insanların zaman dilimlerini bilmeleri, hayatın her sahasında dikkate değer öneme sahiptir. Kâinatın, insanın emrine verilmesi, insan varlığını mümkün kılar, ona uygun yaşam şartları sağlar.⁷⁹⁰ Konu ile ilgili olarak Furkan sûresi 62. ayet ve Zümer sûresi 5. ayetlere bakılabilir.⁷⁹¹

İbn Âşûr “*yılların sayı ve hesabını bilmeniz için*” ifadesi ile ilgili şöyle der: Hesap, günleri, ayları ve mevsimleri kapsar.⁷⁹² Günler, haftalar, aylar ve yılların sayısını bilmek için, Allah Teâlâ’nın insanların emrine verdiği Güneş, Ay ve benzeri gezegenlerin hareketlerini incelikleriyle bilmek gerekir. Bu gezegenlerin

⁷⁸⁷ Muhammed Fadlallah, **Min Vahyi’l-Kur’ân**, XIV, 53.

⁷⁸⁸ Muhammed Ebû Zehrâ, **Zehratü’t-Tefâsîr**, VIII, 4346.

⁷⁸⁹ Tabatabâî, **el-Mîzân**, XIII, 51-52.

⁷⁹⁰ Muhammed Fadlallah, **Min Vahyi’l-Kur’ân**, XIV, 55.

⁷⁹¹ Ayrıca bkz. Tabressî, **Câmiu’l-Beyân**, VI, 619; Ebû Zehra, **Zehratü’t-Tefâsîr**, VIII, 4346.

⁷⁹² İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, XIV, 54.

hareketlerini tespit ederek vaktimizi hesaplamanın inceliğini fark edebiliriz. Konuya daha açıklık getiren ayetler şunlardır:

﴿وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ النُّجُومَ لِتَهْتَدُوا بِهَا فِي ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾

“O, kara ve denizin karanlıklarında kendileri ile yol bulasınız diye sizin için yıldızları yaratandır. Gerçekten biz, bilen bir toplum için ayetleri geniş geniş açıkladık.” (En’âm 6/97) Allah Teâlâ tarafından açıklanmış ayetler, zorunlu sonuçların illeti niteliğindeki öncüllerdir. Nitekim bunlar hakkında bilgi ve marifet sahibi olmak için her hangi bir tevile ya da açıklamaya ihtiyaç yoktur. Yeter ki, okuyanın amacı bilgi ve marifet edinme olsun.

En’âm sûresi 97. ayetine gelince, yıldızların hareket sistemi, ister karada isterse denizde olsun, insanlara yol göstericidir. Yıldızların hareketleri, batış ve doğuşlarını gözlemleyerek hedeflerin belirlenmesi insanlık tarihindeki en eski yöntemlerdendir. Nitekim bu ilim, Keldânîler ve eski Mısırlılarda zuhur etmiştir. Ayrıca âlimler, yıldızların hareket sisteminden edindiği bilgiler sayesinde, astronomi ilmini keşfetmişlerdir.⁷⁹³

“Bilen bir toplum” yıldızların kara ve denizdeki hareketlerindeki sabit kanunlardan elde ettikleri bilgilerden istifade edenlerdir. Ayrıca ayetin bu bölümü, mezkûr sistem üzerinde akıl yürütmeyenlerin, bilgisiz topluluk olduğuna işaret etmektedir. Zira ayetler açıklanmış, beyan edilmiştir. Bundan istifade eden aklını kullananları ayet “bilen bir toplum” olarak vasıflandırır. Çünkü ayetteki ilim; güneş, ay ve hareket sisteminin incelenmesi neticesinde elde edilen zorunlu sonuçlar ve sabit olgulardır. Bu bilgilerden sadece onu keşfedenler istifade eder.⁷⁹⁴

﴿وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ آيَتَيْنِ فَمَحَوْنَا آيَةَ اللَّيْلِ وَجَعَلْنَا آيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً لِّتَبْتَغُوا فَضْلًا مِّن رَّبِّكُمْ وَلِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِّينَ وَالْحِسَابَ وَكُلُّ شَيْءٍ فَصَّلْنَاهُ تَفْصِيلًا﴾

“Biz, geceyi ve gündüzü birer ayet (delil) olarak yarattık. Nitekim Rabbinizin nimetlerini araştırmanız, ayrıca, yılların sayı ve hesabını bilmeniz için gecenin karanlığını silip (yerine, eşyayı) aydınlatan gündüzün aydınlığını getirdik. İşte biz, her şeyi açık açık anlattık.” (İsrâ 17/12) “yılların sayı ve hesabını bilmeniz” den

⁷⁹³ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, VII, 395.

⁷⁹⁴ el-Bursevî, **Rûhu'l-Beyân**, III, 93.

kastedilen ilim, matematiksel sağlam öncüllere dayalı kesbi bilgidir. Çünkü onların zorunlu sonuçlar doğuracağı kesin olarak bilinen, son derece açık ve evrensel olgulardır. Ayrıca matematiksel sonuçlar, ince hesaplamalar yapılmasını gerektiren ve akıllı başında her insanın tartışmasız kabul edeceği somut sonuçlardır. Allah'ın insanlarda yarattığı akıl, idrak gücüyle varılan akli sonuçlardır ki, sabit ve tekrarlanma özelliğine sahiptir.⁷⁹⁵

Saf aklî bilgi, kevnî olgulara (mevsim değişiklikleri, gecenin gündüzü takip etmesi, dünyanın kendi eksenini ve güneşin etrafında dönmesi vb.) iyi bakmak ve onların hareketlerinden edinilen verilerle gerçekleşir. Zira kesin bilgi ya kevnî olgular ya da ilahî vahiy ile elde edilir.

V. TECRÜBEYE DAYALI BİLGİ

Gördüğümüz gibi, ilim kelimesinin Kur'an-ı Kerim'de, vahiy ve din gibi önemli anlamları vardır. Bu anlamlardan biri de tecrübeye dayalı bilgilerdir. İnsanoğlu, dünyaya ilk gözünü açtığı anda, hiç bir şey bilmez. Onun, duyu organları, fitrat ve akıldan başka, doğru haber ve bilgileri kabul edebilecek her hangi bir bilgi kaynağı yoktur. Dolayısıyla insanoğlu, hayatında gördüğü olaylar ve yaşadığı tecrübelerden bilgi edinmeye başlar. Bunda insanın bilgisi, yaşadığı tecrübe, olayları idrak ve kavraması pozitif etkiye sahiptir.

Kur'an-ı Kerim'de birçok yerde ilim kelimesi, bu bilgiyi ifade etmektedir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِن كُنتُمْ فِي رَيْبٍ مِّنَ الْبَعْثِ فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِّن ثُرَابٍ ثُمَّ مِّن نُّطْفَةٍ ثُمَّ مِّن عَلَقَةٍ ثُمَّ مِّن مُّضْغَةٍ مُّخَلَّقَةٍ وَغَيْرِ مُّخَلَّقَةٍ لِّنُبَيِّنَ لَكُمْ وَنُقَرُّ فِي الْأَرْحَامِ مَا نَشَاءُ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشَدَّكُمْ وَمِنْكُمْ مَّن يَتُوفَىٰ وَمِنْكُمْ مَّن يُرَدُّ إِلَىٰ أَرْدَلِ الْعُمُرِ لِكَيْلَا يَعْلَمَ مِن بَعْدِ عِلْمٍ شَيْئًا وَتَرَى الْأَرْضَ هَامِدَةً فَإِذَا أَنزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ وَأَنْبَتَتْ مِن كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ﴾

“Ey insanlar! Eğer yeniden dirilmekten şüphede iseniz, şunu bilin ki, biz sizi topraktan, sonra nutfeden, sonra alakadan (aşılanmış yumurtadan), sonra uzuvları (önce) belirsiz, (sonra) belirlenmiş canlı et parçasından (uzuvları zamanla oluşan ceninden) yarattık ki size (kudretimizi) gösterelim. Ve dilediğimizi, belirlenmiş bir süreye kadar rahimlerde bekletiriz; sonra sizi bir bebek olarak dışarı çıkarırız.

⁷⁹⁵ İlhan Kutluer, “İlim”, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2000, XXII, 109.

Sonra güçlü çağınıza ulaşmanız için (sizi büyütürüz). İçinizden kimi vefat eder; yine içinizden kimi de ömrün en verimsiz çağına kadar götürülür; ta ki bilen bir kimse olduktan sonra bir şey bilmez hale gelsin. Sen, yeryüzünü de kupkuru ve ölü bir halde görürsün; fakat biz, üzerine yağmur indirdiğimizde o, kıpırdanır, kabarır ve her çeşitten (veya çiftten) iç açıcı bitkiler verir.” (Hac 22/5) Secde, 32/7-9. ayetler de konu ile yakından ilgilidir.

Ayetin manası, sizlerden kimileri genç ve kemâl-i kudretinde iken vefat edecek, kimileri ise ihtiyarlayıncaya kadar yaşayacak ve çocukluğuna geri dönecek, aklı zayıflayıp düşünce fonksiyonunu kaybedecektir.⁷⁹⁶ Hayatının bu son döneminde insan, yaşadığı tecrübelerden edindiği hiç bir bilgi ya da gördüğü olaylardan hiçbir şeyi bilmez hale gelir.⁷⁹⁷ İdrak ettiği tüm gaye ve hedefler beyninden silinir, gider. Böylece çocukluk dönemi öncesine benzer.⁷⁹⁸ Çevresindeki her şeyi en iyi biçimde idrak edebilecek derin bilgilere sahipken ihtiyarlıktan bunar, şaşkın bir hale gelir.⁷⁹⁹ Bildiklerini unutur, idrak ve düşüncesi zayıflar.

“لَكَيْلَا” kelimesi, ihtiyar hale gelince bildiklerini unutacağı ve her hangi bir bilgidен istifade etme yetisinin de kaybolacağına işaret eder.⁸⁰⁰ Bünyesi ve aklı melekesi zayıfladığından bildikleri tabii olarak hafızasından silinir. Ayet, açıkça ortaya koymaktadır ki, Allah, insanı güçlü halinden, böyle, zayıf, hiçbir şey bilmez hale getirmeye kadirdir.⁸⁰¹ İnsanoğlu, bu duruma geldiğinde hafızasını tamamen kaybeder ve kendi zaruri işlerini göremez hale gelebilir.⁸⁰² Konuyu açıklayan başka bir ayet şöyledir: “*Kime uzun ömür verirse biz onun gelişmesini tersine çeviririz. Hiç düşünmüyorlar mı?*” (Yasin, 36, / 68).

Ayetten anlaşıldığı gibi, insan ihtiyarlayınca anlama kabiliyeti zayıflar, idrak gücü azalır, hayatı boyunca öğrendiklerini unutur. Çünkü insanın idraki ve marifeti, onun, bilgileri kabul etme yetisine göre genişler, daralır. Allah’ın ona verdiği zahir ve batin duyuları ve muhtelif düşünce yollarıyla insan, marifet dairesini genişletir,

⁷⁹⁶ er-Râzî, **et-Tefsîru’l-Kebîr**, XI, 93.

⁷⁹⁷ Âlûsî, **Rûhu’l-Meânî**, XIII, 7.

⁷⁹⁸ Âlûsî, **Rûhu’l-Meânî**, XIII, 7.

⁷⁹⁹ Şevkânî, **Fethu’l-Kadîr**, V, 93; Muhammed Ebû Zehrâ, **Zehratü’t-Tefâsîr**, IX, 4945.

⁸⁰⁰ Ebû Hayyân, **el-Bahru’l-Muhîr**, VIII, 201.

⁸⁰¹ Beğavî, **Tefsîru’l-Begâvî**, V, 367.

⁸⁰² Muhammed Fadlallah, **Min Vahyi’l-Kur’ân**, XIV, 19.

derin idrak gücüne sahip olur. Ancak ihtiyarlayınca bu yetiler elinden alınır. Zira o artık, gelişme evresini tamamlamış, yeni bilgiler edinme ve edindiklerini muhafaza etme gücünü kaybeder.

Başka bir ayette Allah Teâlâ insanın dünyaya geldiğinde hiçbir bilgiye sahip olmadığını şöyle açıklar:

﴿وَاللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِّنْ بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

“Siz, hiçbir şey bilmezken Allah, sizi analarınızın karnından çıkardı; şükredesiniz diye size işitme, görme ve kalpler verdi.” (Nahl 16/78)

İnsan ihtiyarlayınca çocukluluğa döner, hiç bir şey bilmez hale gelir. Ayrıca ayet, insanın bilgi edinmedeki önemli araçlarına işaret etmektedir. Onlar: “*işitme, görme ve kalpler*”dir. Nitekim “*işitme*” ve “*görme*” marifet edinmede zahirî araçlardır. “*Kalpler*” marifet edinmede batınî araçtır. Yani bu araçlardan bazıları insana zahirî ve haricî(somut) bilgi edinme yoludur; bazıları da batınî (soyut) bilgi edinme yoludur. Zahirî duyular, insanın günlük yaşamında gördükleri, hissettikleri, duydukları ve okudukları sonucunda bilgi edinmesini sağlar. Ve bunlarla ‘fuâd’ın yani kalbin tecrübesi, idraki ve bilgisi derinleşir.

Ayrıca bunlar insanı insan yapan temel özelliklerdir. Abdülaziz Bayındır konu ile ilgili şöyle der: “İnsan genellikle, düşünen veya konuşan canlı diye tarif edilir. Buna bağlı olarak akıl, insan ile hayvanı ayıran en önemli varlık sayılır. Hâlbuki Kur’ân’da kuşların ve karıncaların konuşmalarına ve akıllarını kullanarak yaptıkları değerlendirmelere yer verilir. Yukarıdaki ayetler (Secde, 32/7-9), insanı diğer canlılardan ayıran temel farkın kulaklar, gözler ve gönüllerde aranması gerektiğini bildirir”⁸⁰³

Kimilerinin, ihtiyarlayınca zahirî ve batınî duyu organları bir takım fonksiyonlarını kaybeder. Kişi, marifet açısından bir çocuk gibi olur ve düşüncesi basitleşir. Çünkü onun, zahiri duyularından daha çok, akli yetileri zayıflamıştır. Hayat tecrübesinden çıkaracağı ibret derslerini de artık alamayacağını ilave ederse Allah Teâlâ’nın “*ta ki bilen bir kimse olduktan sonra bir şey bilmez hale gelsin*” ayetinde ne demek istediği daha net bir şekilde anlaşılmaktadır.

⁸⁰³ Abdülaziz Bayındır, **Kur’ân Işığında Doğru Bildiğimiz Yanlışlar**, İstanbul, Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2006, 2. Baskı, s. 96.

Allah Teâlâ, insanoğlunu, anasının karnından bu dünyaya çıkardığında o hiç bir şey bilmiyordu. Dolayısıyla ayette bahsi geçen ilimden kasıt, zahiri ve batini duyularla düşünme ve akıl yürütmeye elde edilen bilgi ve marifetlerdir. Netice olarak insan, tecrübelerle marifet sahibi olur ya da tecrübeler, insanı marifet sahibi yapar. Buna “علم التجربة” tecrübeye edinilen ilim denir.

Yukarıdaki her iki ayette bahsedilen ilim kelimesi, insanın hayat tecrübelerinden edindiği bilgi ve marifetleri ifade etmektedir. İbn Âşûr şöyle der: Allah Teâlâ, insanoğluna, idrak ve idrakin hayattaki önemini kavrama yetisini vermiştir. İnsanoğluna verilen bu idrakin varlık maksadı, insana, yaşadığı hayattan bilgi edinme olanağını sağlamaktır. Beş duyu organı bu bilgileri elde etmenin öncelikli yollarıdır.⁸⁰⁴

İnsanoğlunun marifeti sürekli gelişir ancak bir gün bu gelişme evresi sona erecek ve anasından doğduğu, hiçbir şey bilmediği evreye geri dönecektir.⁸⁰⁵ Ayette geçen “hiçbir” ifadesi, insanın bu evrede yeni bilgiler elde edemeyeceğine, olan bilgilerinden de istifade edemeyeceğine ve bu evreden önceki evrelerin derecelerine işaret etmektedir.⁸⁰⁶

“Siz, hiçbir şey bilmezken Allah, sizi analarınızın karnından çıkardı” dünyaya ilk göz açtığınızda “işitme, görme ve kalpler” gibi bilgi edinme araçlarına sahip değildiniz. Marifet tahsil etmek için hareket kudretiniz de yoktu. Böylece insan, - dünyaya geldiğinde fitratta olanlar hariç- hiçbir bilgiye sahip değildir. Fıtrat, insan kişiliğinin derinliğine yerleştirilen bilgileri temel prensipler dâhilinde kabul edebilme yetisidir. “İşitme, görme” harici bilgiler edinme yetileri, “kalp” ise dâhili bilgiler edinme aracıdır. Bunlar insan için haricî(somut) ve dâhilî(soyut) dünyaya açılan kapılardır. Bu kapıdan insan, ister direkt ister dolaylı olarak, marifet elde edecektir.⁸⁰⁷

Yukarıdaki ayetin tefsirinde Taberî şöyle der: ‘Allah, size bilmediklerinizi bildirdi. Sizler, annelerinizin karnından dünyaya geldiğinizde hiçbir şey bilmiyordunuz. O, size kötü ile iyiyi birbirinden ayırt edebileceğiniz akli,

⁸⁰⁴ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, XIV, 231-233.

⁸⁰⁵ el-Bursevî, **Rûhu'l-Beyân**, VI, 11.

⁸⁰⁶ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, XVII, 202; Kurtubî, **el-Câmi'u li Akâmi'l-Kur'ân**, X, 135.

⁸⁰⁷ Muhammed Fadlallah, **Min Vahyi'l-Kur'ân**, XIII, 269; Muhammed Ebû Zehrâ, **Zehratü't-Tefâsîr**, VIII, 4230.

görebilmeniz için görme yetisini ve duyabilmeniz için işitme yetisini verdi. Bu nimet sayesinde sizler, aranızda iletişim sağlarsınız, etrafa bakarsınız ve kalplerinizle de göremediklerinizi hissedersiniz. Duyduklarınız, gördükleriniz ve hissettiklerinizin bazılarını kabul eder, bazılarını da reddedersiniz.⁸⁰⁸ Tecrübe ile ayırttırdıktan sonra doğru sonuçlara ulaşılabilir.⁸⁰⁹

VI. TEZEKKÜR: HATIRLAMA VE İBRET ALMA

Geçmişte pek çok kavim Allah’a itaat etmemeleri ve yeryüzünde bozgunculuk yapmaları sebebiyle helak olmuştur. Yine pek çok kavim de O’na itaat ederek helak olmaktan kurtulmuşlardır. Bu bakımdan isyan ile helak; itaat ile kurtuluş arasında büyük bir ilişki vardır. Bu ilişkinin farkına varabilmek için tarihe ibret ve tezekkür nazarıyla bakmak gerekmektedir. Bunu gerçekleştiren kişi/ler helak olan kavimlerin yaptıklarından uzak duracak, kurtulan kavimlerin yaptıklarını takip edecektir. İnsanları bu bilince ulaştırmak için “ilim” kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de “tezekkür” manasında da kullanılmaktadır.

Bu ayetlerden bazıları şöyledir:

﴿وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ﴾

“İçinizden cumartesi günü azgınlık edip de, bu yüzden kendilerine: Aşağılık maymunlar olun! Dediklerimizi elbette bilmektesiniz.” (Bakara 2/65)

Ayette geçen “عَلِمْتُمْ”, “عَرَفْتُمْ” demektir. Yani onların kişiliklerini tanıdınız. Kimileri de onların hallerini bildiniz demektir, demişlerdir. Zira marifet müsemmanın kişiliğine, ilim ise haline müveccihdir. Kurtubî bunları söyledikten sonra Sibeveyh’in de aynı görüşte olduğunu ifade eder.⁸¹⁰ Ayette hitap Peygamber (s.a.v.) dönemindeki Yahudileredir. Onlara şöyle denmektedir: “Ey İsrâil oğulları! İçinizden cumartesi günü azgınlık edenleri elbette bilmektesiniz”. “عَلِمْتُمْ” ün ifade ettiği anlam, marifet ve ilmin ifade ettiği ilmin üstündedir.⁸¹¹ Çünkü İsrâil oğulları, kendi seleflerinin taşkınlıkta bulunduklarını, kâfir olduklarını ve Allah’ın emirlerine

⁸⁰⁸ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XIV, 315.

⁸⁰⁹ İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2005, 1. Baskı, II, 1387.

⁸¹⁰ Kurtubî, *el-Cami li Ahkâmi’l-Kur’ân*, I, 477; Âlusî, *Rûhu’l-Meânî*, I, 282.

⁸¹¹ el-Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, I, 200.

karşı geldiklerini kesin olarak bilirler. Bu mana, ayetin başında geçen gerçeklik ifade eden “لَقَدْ” edatından anlaşılmaktadır. Sizin konu ile ilgili bilginiz gerçekleşmiştir.

Önceden gerçekleşmiş bir ilim, zikir yani hatırlamadır. Dolayısıyla ayetteki ilim kelimesi tezekkür ifade etmektedir. Bununla beraber nazar ve ibret de tezekkür anlamındadır. Sanki ayet onlara şöyle demektedir: bakın, ibret alın. Eğer bakmazsanız ve hatırlamazsanız, Allah’ın vaat ettiği cezayı bekleyin. Seleflerinizi cezalandırdığı gibi sizleri de cezalandıracaktır. Çünkü sizler onları felakete götüren amelleri çok iyi biliyorsunuz ve aynı amelleri yapmaya devam ediyorsunuz. Hatırlayın ve kendinize çeki düzen verin.

İbn Âşûr konu ile ilgili şunları söyler: Bu ayetler, Allah Teâlâ Yahudilere, Allah’ın emirlerine hafife aldıkları için seleflerinin başına gelenleri hatırlatan ayetlerdir. Ancak Yahudilerin cumartesi yasağını çiğnemeleriyle ilgili kıssalar, onların kitaplarında mevcut olamayan bu kıssa hahamları tarafından bilinmektedir. Allah Teâlâ bu olayı vahiy vasıtasıyla Peygamber(s.a.v.)e bildirmiştir. Yahudilerce gizli tutulan bu kıssanın Peygamber(s.a.v.)e vahiyle bildirilmesi onun peygamber olduğunun delillerinden biridir. Vahiy doğruları ortaya koymaktadır.⁸¹² Hahamların da yalancı olduklarına işaret eder. Ne olursa olsun, onlar, seleflerinin başına gelenlerden haberdar idiler. Allah Teâlâ “لَقَدْ عَلِمْتُمْ” buyurmuş, bildikleri bir olayı hatırlamaları yani tezekkür ve ibret almaları istenmiştir. Böylece seleflerinin başına gelen felaketlerin kendi başlarına da gelmemesi için uyarılmışlardır. Buna rağmen isyan ederlerse çekecekleri cezayı hak etmiş olurlar.

İlim kelimesi diğer bir ayette de aynı manayı ifade etmektedir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿ قَالَ كَبِيرُهُمْ أَلَمْ تَعْلَمُوا أَنَّ آبَاءَكُمْ قَدْ أَخَذَ عَلَيْكُمْ مَوثِقًا مِّنَ اللَّهِ وَمِن قَبْلُ مَا فَرَّطْتُمْ فِي يُوسُفَ ﴾

“Büyükleri dedi ki: “Babanızın sizden Allah adına söz aldığını, daha önce de Yusuf hakkında işlediğiniz kusuru bilmiyor musunuz?” (Yusuf 12/80)

Ayetteki soru edatı takrir yani babalarının, Yusuf’un kardeşi olan oğlunu koruyabileceklerinden emin olmadığı ve daha önce Yusuf’a yaptıklarını ona da yapabileceklerini hatırlatmak amacıyla kullanılmıştır.⁸¹³ Yani babanıza Yusuf’un

⁸¹² İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, I, 543.

⁸¹³ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, XIII, 39.

kardeşini koruyacağınıza ilişkin söz verdiğinizi unuttunuz mu?⁸¹⁴ Daha önce Yusuf hakkında yaptıklarınız başka bir felaket.⁸¹⁵ Gördüğümüz gibi ayette ilim kelimesi tezekkür yani hatırlama ve tarihten ibret alma manasına gelmektedir.

Konu ile ilgili başka bir ayet şöyledir:

﴿ قَالَ هَلْ عَلِمْتُمْ مَا فَعَلْتُمْ يُونُسَ وَأَخِيهِ إِذْ أَنْتُمْ جَاهِلُونَ ﴾

“Yusuf dedi ki: Siz, cahilliğiniz yüzünden Yusuf ve kardeşine yaptıklarınızı biliyor musunuz?” (Yusuf 12/89)

“Siz, cahilliğiniz yüzünden” ifadesi onların cahilane davranışlarıyla Yusuf ve kardeşine yaptıklarını açıkça ortaya koymaktadır. “biliyor musunuz?” Yusuf(a.s.)’a ait bir sözdür. Kardeşlerine; kendisine, kardeşine ve babalarına yaptıkları kötülükleri hatırlatıyor. Amacı onlara kötü geçmişlerini hatırlatarak geçmişten ibret almalarını ve tövbe etmelerini sağlamaktır.

Ayette “هل” soru edatı “قد” elbette, geçekten manasınadır. Yani sizler Yusuf, kardeşi ve babasına yaptıklarınızı elbette biliyorsunuz. Yukarıda zikredilen üç ayetin hepsinde ilim kelimesi pekiştirme edatı “قد” (elbette) ifadesi ile birlikte zikredilmiştir. el-Bursevî, “هَلْ عَلِمْتُمْ” ifadesi “Siz, cahilliğiniz yüzünden” ifadesi ile birlikte yaptıklarınızın çirkin bir davranış olduğunu bildikten sonra tövbe ettiniz mi? demektir, der.⁸¹⁶

Yerin ve göklerin yaratıcısının Allah olduğunu bilmek bedihidir.⁸¹⁷ Eğer kâfirlerden yerin ve göklerin yaratıcısının kim olduğu sorulursa, onlar elbette Allah diyeceklerdir. Bu ayetten amaç onlara bu gerçekleri hatırlatarak, içinde bulunduğu cehaletten çıkarmak ve düşünmeye sevk etmektir. Konu ile ilgili bir ayet şöyledir:

﴿ قُلْ لِّمَنِ الْأَرْضُ وَمَنْ فِيهَا إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴾

“(Resulüm!) De ki: Eğer biliyorsanız (söyleyin bakalım), bu dünya ve onda bulunanlar kime aittir?” (Mü’minûn 23/84) Ayette ilim kelimesi kavramak ve hatırlamak manasınadır ki, cahilliğinden sapıtan insanın doğru yolu bulması ve

⁸¹⁴ Âlûsî, **Rûhu’l-Meânî**, VII, 35.

⁸¹⁵ İbnü’l-Cevzî, **Zâdü’l-Mesîr**, s. 712.

⁸¹⁶ el-Bursevî, **Rûhu’l-Beyân**, IV, 401; İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, XIII, 47.

⁸¹⁷ Âlûsî, **Rûhu’l-Meânî**, IX, 257.

imana gelmesini ister. Nitekim bir sonraki “Allah'a aittir, diyecekler. “Öyle ise siz hiç düşünüp taşınmaz mısınız? de.” (Mü’minûn 23/84) manasındaki ayet bu manayı desteklemektedir.

Âlûsi, şöyle der: Ayette şöyle denmektedir: Yere bakarak onu ilk yaratmanın ikinci kez yaratmaya kadir olduğunu biliyor musunuz? Hatırlıyor musunuz? Zira ilk yaratış onu tekrar yaratmak kadar kolay değildir. Aklın kabul ettiği de budur.⁸¹⁸

“Eğer biliyorsanız” şart cümlecığının cevabı olan “cevap verin” cümlecığı soru edatından anlaşıldığı için hazfedilmiştir. Cümlenin şart bölümü onların akıl yürütmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu sebepten onlar, “Allah'a aittir, diyecekler” ifadesi ile azarlanmıştır. Yani aslında cevap pek gecikmemiştir.⁸¹⁹ Nitekim bu, her akıllının bileceği bedihi bir bilgidir. Ancak istenilen kavrayış ve tezekküre ulaşılabilmesi için sebep sonuç ilişkileri iyice kurulmalıdır. İşte bu nedenle makablini açıklayıcı bir biçimde ““Öyle ise siz hiç düşünüp taşınmaz mısınız? De” buyrulmuştur. Soru edatı ise onların tezekkür etmemeleri⁸²⁰ ve öğüt almamalarını⁸²¹ kınamak için kullanılmıştır.

Demek ki, Kur’ân-ı Kerîm’de verilen örneklerden gaye, tezekkürdür. İlim kelimesi de bazen bu bağlamda varit olmuştur. Allah Teâlâ başka bir ayette şöyle buyuruyor:

﴿مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنَ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا وَإِنَّ أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ﴾

“Allah'tan başka dostlar edinenlerin durumu, örümceğin durumu gibidir. Örümcek bir yuva edinir; halbuki yuvaların en çürüğü şüphesiz örümcek yuvasıdır. Keşke bilselerdi!” (Ankebût 29/41)

Onlara azap gelince; Allah’ın dûnundan tanrı edindikleri putlar, onlara hiçbir yarar sağlayamadılar. İşte Mekke kâfirlerinin durumu da onların durumuna benzer. Allah’ın dûnundan edindikleri tanrıların kendilerini kurtaracaklarını zannederler. Onların hâli ağdan kendisine yuva yapan örümceklere benzer. Kendilerini

⁸¹⁸ Âlûsi, **Rûhu'l-Meânî**, IX, 257; el-Bursevî, **Rûhu'l-Beyân**, VI, 132.

⁸¹⁹ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, XVIII, 109.

⁸²⁰ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, XVIII, 109.

⁸²¹ Kurtubî, **el-Câmi'u li-Ahkâmi'l-Kur'ân**, XI, 131.

koruyacağını zannederler ancak hafif bir rüzgârın esmesiyle tamamen tarumar olurlar.⁸²²

Mekke kâfirlerinin tarihlerinde gerçekleri gösteren, geçmiş ümmetin haberlerini nakleden ve onların helak olma nedenlerini beyan eden sabit kıstaslar vardır. Bunlar, toplumsal nedenler yani Allah Teâlâ'nın toplumda koyduğu kurallardır. Bunları Peygamberler de dâhil kimse değiştiremez. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا﴾

“Allah'ın önceden geçenler hakkındaki kanunu budur. Allah'ın kanununda asla bir değişiklik bulamazsın.” (Ahzâb 33/62)

﴿فَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَحْوِيلًا﴾

“Allah'ın kanununda asla bir değişme bulamazsın, Allah'ın kanununda kesinlikle bir sapma da bulamazsın.” (Fâtır 35/42)

﴿سُنَّةَ اللَّهِ الَّتِي قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا﴾

“Allah'ın, öteden beri süregelen kanunu budur. Allah'ın kanununda asla bir değişiklik bulamazsın.” (Fetih 48/23) Mezkûr ümmetlerin helak olmalarının temel nedeni, Allah'a kâfir olmalarıdır. Allah'ın dûnundan edindikleri veliler yani sahte tanrılar Allah'tan gelen azaba çare olamadılar.

Ankebût, 29/41. ayetteki, *“bilseler”* ifadesiyle geçmiş ümmetlerin başlarına gelenleri hatırlayıp/tezekkür edip ibret almaları gerektiği vurgulanmaktadır. Bu vurgu, örümcek örneği ile daha açık ve net ifade edilmiştir. Zira ayette, ilim kelimesi geçmiş ümmetlerin geçmişte ne olduğunu tezekkür etmelerini ifade eder. Konuya açıklık getirmek ve muhatabın zihninde yerleştirmek için bir de örnek verilmiştir. *“eğer bilseler, tezekkür etseler ve akıllarını kulansalar”* geçmiş ümmetlerin vardığı kötü sonuçlardan öğüt ve ibret alırlar da kurtulma imkânı bulurlar. Konuyla yakından ilgili bir ayet de şöyledir:

﴿أَمْ مَنْ هُوَ قَانِتٌ آتَاءَ اللَّيْلِ سَاجِدًا وَقَائِمًا يَحْذَرُ الْآخِرَةَ وَيَرْجُو رَحْمَةَ رَبِّهِ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبَابِ﴾

⁸²² İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XX, 252.

“Yoksa geceleyin secde ederek ve kıyamda durarak ibadet eden, ahiretten çekinen ve Rabbinin rahmetini dileyen kimse (o inkârcı gibi) midir? (Resulüm!) De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Doğrusu ancak akıl sahipleri bunları hakkıyla düşünür.” (Zümer 39/9) Bu ayette tezekkür öğüt ifade etmektedir. Öğüt alanlarsa “أُولُوا الْأَلْبَابِ” aklını kullananlardır. Ayetteki “De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?” ifadesinden kastedilenler de bunlardır. Aklını kullanan, tedebbürde bulunan ve tezekkür edenlerdir. يَتَذَكَّرُ “düşünür” ifadesi, ayette geçen ilim kelimesinin tezekkürde bulunma ve öğüt alma manasına olduğuna işarettir. Tezekkür eden inanır ve İslam’ı kabul eder. Bu bağlamda ilmin asıl gayesi de budur.

VII. GÖZLEM VE ZİHNÎ ÇIKARIMLARA DAYALI BİLGİ

Kur’ân-ı Kerîm’de ilim maddesini taradığımızda, kelimenin gözlemlere ve aklı delillere dayalı bilgiler anlamında kullanılmış olduğunu da görüyoruz. Konu ile ilgili Yusuf (a.s)’un kıssasında şöyle buyrulur:

﴿قَالُوا تَاللَّهِ لَقَدْ عَلِمْتُمْ مَّا جِئْنَا لِنُفْسِدَ فِي الْأَرْضِ وَمَا كُنَّا سَارِقِينَ﴾

“Allah'a andolsun ki, bizim yeryüzünde fesat çıkarmak için gelmediğimizi siz de biliyorsunuz. Biz hırsız da değiliz, dediler.” (Yusuf 12/73)

Ayette ilim “biliyorsunuz” ifadesi ile onların bilgisine atıfta bulunulmuştur. Yani bizim hal-hareketlerimiz ve sizlerle olan güzel ilişkilerimizden bildiniz ki biz hırsız ya da yeryüzünde bozgunculuk yapacak birileri değiliz.⁸²³ Azizinin yanındaki Mısırlıların kendilerinin iyi niyetli insanlar olduğunu kesin olarak bildiklerini, hırsız olmadıklarına ve böyle bir töhmeti asla hak etmeyeceklerine gerekçe gösterdiler. Bununla beraber, kendilerinin Mısır’a gelmelerinin sebebinin yeryüzünde hırsızlık yapmak ve bozgunculuk çıkarmak olmadığını dile getirmekle kendilerinin masum olduklarını ispatlamaya çalıştılar. Yusuf (a.s) bunun böyle olduğunu gözlemlerinden zaten biliyordu.⁸²⁴ Sanki onlar şöyle demek istediler: sizler bizim davranışlarımızdan ve sizlerle ilişkilerimizden bizim öyle kötü amaçlı insanlar olmadığımızı kesin olarak biliyorsunuz.

⁸²³ et-Tabersî, *Mecmeu’l-Beyân*, V, 386.

⁸²⁴ Muhammed Ebû Zehrâ, *Zehratü’t-Tefâsîr*, VII, 3844.

Muhammed Fadlallah, babalarının yanına dönen Yusuf (a.s.)’un kardeşlerinin, Yusuf (a.s.)’dan aldıkları erzak içine sermayelerinin yanlışlıkla konulduğunu tahmin ederek kendilerinin güvenilir kişiler olduğunun ispatı sadedinde ödemeleri gereken sermayeyi Yusuf (a.s.)’a vermek istedikleri şeklinde bir rivayeti zikreder. Ancak onların daha sonra babalarıyla konuşmalarından bu rivayetin pek doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim onlar babalarına sermayenin geri verildiğinden haberlerinin olmadığından ve bunun bir ihsan olarak geri verilmiş olabileceğinden bahsederler. Her ne ise onlar, hırsızlık yaparak kralın memleketinde rahatsızlık yaratmaya gelmediklerini ve ne geçmişte ne de şimdi hırsız olmadıklarını ispatlamaya çalışmaktadırlar. “*Biz hırsız da değiliz*” böyle bir şey ne bizim ahlakî değerlerimize ne örf-adetlerimize yakışmaz.⁸²⁵ Davranışlarından ve muamele tarzlarından bilinmiştir ki, kendilerinin olmayan bir şeyi almazlar. İşte bu sebepten onlar, “*Siz hırsızsiniz*” töhmetine “*bizim yeryüzünde fesat çıkarmak için gelmediğimizi siz de biliyorsunuz*” sözleriyle cevap vermişlerdir.⁸²⁶

İbn Âşûr şöyle der: Mısırlılar Yusuf (a.s.)’un kardeşlerinin suçsuz olduğunu bilirlerdi. Önceden de defalarca Mısır’a gelen Yusuf (a.s.)’un kardeşlerinin erdemli davranışlarıyla, sadakatlerini ve tecessüs için gelmediklerini göstermişlerdir. Bu yüzden “*Biz hırsız da değiliz*” demekle kendilerine yöneltilen töhmeti en şiddetli bir biçimde reddetmişlerdir. Zira hırsızlık ayıplanan bir vasıftır. Tecessüs ise düşmana yakıştırılan bir vasıftır. Düşman nazarında tecessüs kötü bir hareket olsa da casus için pek ayıplanacak bir eylem değildir.⁸²⁷ Her ne ise, Yusuf kardeşleri bundan önce de iyi insanlar olarak bilinmiştir. İster tecessüs ister başka herhangi bir fesat eylemi olsun onlarda hiç biri görülmemiştir.⁸²⁸

Sonuç olarak, ilim kelimesi bu kullanımında fikir yürütme, gözlemlene ve sebep sonuç ilişkisi yoluyla elde edilen bilgileri ifade eder. Mısırlıların Yusuf’un kardeşlerinin iyi insanlar olduğunu bilmeleri bu tür ilme dayalı bir bilgidir.⁸²⁹

⁸²⁵ Muhammed Fadlallah, **Min Vahyi’l-Kur’ân**, XII, 246.

⁸²⁶ Taberî, **Câmiu’l-Beyân**, XIII, 257.

⁸²⁷ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, XIII, 29.

⁸²⁸ Âlûsî, **Rûhu’l-Meânî**, VI, 26.

⁸²⁹ İbnü’l-Cevzî, **Zâdü’l-Mesîr**, s. 709.

Allah Teâlâ'nın göklerde ve yerde yarattığı mahlûklar, onlardaki esrar ve ayetler yaratıcının azameti, derin ilmi, idaresi ve hâkimiyetini ifade etmek içindir. Böylece insan bu olgu ve ayetler hakkında düşünüp taşınsın ve Allah'a inansın. Fikir yürütme, gözlemlene ve aklı kullanma, mahlûklardaki sırların keşfini sağlar ve insanı yaratıcısına inanmaya ve kudretinin sonsuzluğunu kabule götürür. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ يَتَنَزَّلُ الْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَأَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا﴾

“Allah, yedi kat göğü ve yerden bir o kadarını yaratandır. Ferman bunlar arasından inip durmaktadır ki, böylece Allah'ın her şeye kadir olduğunu ve her şeyi ilmiyle kuşattığını bilesiniz.” (Talak 65/12)

Göklerde ve yerde bulunan zâhir ayetler sadece akıl yoluyla idrak edilebilir. Aklını kullanmayan ve düşünüp taşınmayan ışıgı göremeyen kör gibidir. Burada ilim kavramından kasıt, aklın fonksiyonlarını harekete geçirmek ve fikir yürütmektir. İnsan aklı delillerle her şeyin yönetiminin Allah'a ait olduğunu, onun ilminin her şeyi kuşattığını ve her şeyin hâkimiyetinin ona ait olduğunu öğrenir. *“bilesiniz”* لتعلموا ibaresinden kastedilen, hissî ve aklî delillerin bileşiminden oluşan yakînî delillere dayalı yakînî bilgidir.⁸³⁰ Düşünüp taşınan biri o bilgilerle doğru sonuçlara ve daha da önemlisi Allah'a imana ulaşır.

“bilesiniz” لتعلموا ibaresinin ifade ettiği başka bir mana; hissî olmayan fakat öncüllerden çıkarılan kesin sonuçları ifade eder. Zira Allah Teâlâ'nın gökleri ve yeri yaratmaya ve onun işlerini idare etmeye kadir olduğunu zikretmesindeki amaç insanların, Allah'ın her şeye kadir olduğunu bilmeleridir.⁸³¹

VIII. FARKINDALIK HALİ

Kur'ân-ı Kerîm'de varit olan ilim kelimesinin ifade ettiği manalardan biri de “bir işe karşı gösterilen incelik ve hassasiyet”tir. Bu ifade “şuur”dur. Şuur, meselenin ince taraflarını kavrayabilme manasına gelmektedir.⁸³² Şuur, delile muhtaç kavrayış,

⁸³⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXVIII, 342.

⁸³¹ Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XIV, 340; el-İzz b. Abdisselam, *Tefsîru'l-Kur'ân*, s. 598; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, s. 1449.

⁸³² Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, s. 494; Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, I, 117.

bilinç ve idraktır. Eğer hissî ya da aklî herhangi bir delile dayanırsa ilim ve marifet olur. Olayın ya da delilin gerçekleşmesinden önce şuurdur. Nitekim meselenin ince taraflarını kavrayabilmek için kanıt gereklidir. Bu manayı taşıyan ayet şöyledir:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرُبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَىٰ حَتَّىٰ تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ﴾

“Ey iman edenler! Siz sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayın.” (Nisâ 4/43)

Bu ayet inince Müslümanlar namaz vakitlerinde şarap içmekten kaçınmışlardır.⁸³³ Bunun nedeni namaza başladıklarında bilinçli ve şuurlu olmaya, okudukları ayetlerin manalarını tefekkür etmeye ve tekbir ve tespihlerde ne dediklerinin farkında olmaya dikkat etmeleridir. Çünkü şarap insanın aklını bozup şuurunu azaltır ve dediklerinin farkında olmayı engeller. لَا تَقْرُبُوا “yaklaşmayın” ibaresi bu manayı ifade etmektedir. Yani sizler sarhoş iken namazgâhlara yaklaşmayın. Ayette sarhoşken namazgâha yaklaşmanın yasak olduğu gayet açıktır. Bununla beraber bu yasağa neden olan eylemin de yasak olduğu sezilmektedir. Sarhoş ayılana kadar camiye giremez.⁸³⁴ Aksi halde ibadet yerinde ne yaptığının farkına varamaz. Zira sarhoşluk neticesi olarak aklın fonksiyonlarının kaybolması namazda istenen huşu’ a zıttır. Namazda okuduğu ayetlerin manalarının farkına varıp tefekkürde bulunmadan emredilen huşu’ a varılamaz. Namaz kılan Allah huzurunda bilinçli olmalı, manevi bir hava teneffüs etmelidir. O vakit, istenilen huşu ve tevazu gerçekleşebilir. Namaz kılanın namazında Allahın huzurunda bilinçli bir ruh halinde olması gerekir. İnsan Allahın huzurunda bilinçli bir halde bulunursa, söylediği tüm kelimelerin manalarını anlamaması uzak bir ihtimal olur.⁸³⁵ Daha doğrusu namazda dediklerinin farkında ve bilincinde olmak aynı illette birleşse de namazı engelleme dereceleri farklıdır. Zira uykulu olma ve şiddetli yorgunluk, insanın namazda dediklerine olan dikkatinin azalmasına ve neticede gerçek ibadetin tadını alamamasına, his ve şuurunu kaybetmesine neden olur. Bu sebepten ayette “ne söylediğinizi bilinceye kadar” ifadesi yer almıştır.⁸³⁶ Söylediklerinin çirkin ya da

⁸³³ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, V, 60-61.

⁸³⁴ Muhammed Ebû Zehrâ, **Zehratü't-Tefâsîr**, IV, 1691.

⁸³⁵ Muhammed Fadlallah, **Min Vahyi'l-Kur'ân**, VII, 279.

⁸³⁶ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, VII, 49.

güzel olduğunu ayırt edebileceği zamana kadar, demektir.⁸³⁷ Çünkü Ebû Zehra'ya göre ayette geçen ilim, namazın edasındaki en mükemmel idrak manasınadır.⁸³⁸ Namaz kılan yakîn ve idrak içinde olması için şuurunu yitirmemelidir. Şuurunu yitiren ve ne dediğinin farkına varamayana sarhoş denir. İşte bundan dolayı yasak, “*Siz sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayın*” şeklinde ifade edilmiştir. Ayrıca sarhoş olarak çevirdiğimiz سُكَارَى kelimesi şuurun karşıt anlamlısıdır. Yani Kur’ân tabirinde sarhoşluk, “bilincini ve şuurunu kaybetmek” manasını ifade etmektedir.

Müslüman, Allah huzurunda bilinçli ve şuurlu halde olmalıdır.⁸³⁹ Bu da Rabbine nasıl münacatta bulunduğu farkında olmakla gerçekleşir. Sarhoşluk ise buna engeldir.

⁸³⁷ et-Tabersî, **Mecmeu’l-Beyân**, III, 81.

⁸³⁸ Muhammed Ebû Zehrâ, **Zehratü’t-Tefâsîr**, IV, 1691.

⁸³⁹ Muhammed Fadlallah, **Min Vahyi’l-Kur’ân**, VII, 279.

SONUÇ

Kur'ân'ın mesajını anlamak için önce onun dilini bilmek gerekmektedir. Kur'ân dilini bilmek de öncelikle kelimelerini bilmeyi gerektirir. Kur'ân kelime hazinesinin öğelerinden biri olan ilim kelimesinin bilinmesi Kur'ân dilini bilmedeki en önemli anahtar kavramlardan biridir. “İlim” kelimesi klasik Arapça sözlüklerde, bayrak, işaretler, kına, muallim, ihbar, bilgi isteme, dudaktaki yarık, işâret, idrâk, marifet, yakîn, şuur, tasdik, haber, tezekkür, hissetme anlamlarına gelmektedir.

Hadis-i şeriflerde ise, Kur'ân kelime hazinesinden etkilenerak kelimenin bazı yeni anlamlar kazandığını görmekteyiz. Cahiliye dönemi şiirinde “i-l-m” kelime kökünün kullanımlarının incelenmesi sonucunda, İslam öncesi dönemde bu kökün en önemli anlamının “bir kişinin herhangi bir konuyla ilgili şahsi tecrübesinden çıkarılmış olan bir tür bilgi” olduğu görülmektedir. Bu, onların dünyasında “ilim”in salt şahsi tecrübeye dayanan sübjektif bir düşüncenin ürünü olduğunu, bu sebeple temeli sağlam olmayan ve güvenilirliği bulunmayan bir tür bilgi olduğunu gözler önüne sermektedir. “İlim” kelimesinin bu dönemdeki diğer bir anlamı da “hikmetli sözler, atasözleri ve şiirler yoluyla tevarüs edilip gelen, geleneksel kabile bilgisi”dir. Bu anlam da kelimenin ilk anlamına benzemekte olup en önemli farkı, kabile otoritesini taşımasıdır. Ayrıca “i-l-m” kelime kökü cahiliye şiiri ve bedevî kelime hazinesinde “zann” kelimesine karşılık gelmektedir. Sonuç olarak ilim kelimesinin şahsi bilgi ya da kabile tecrübesine dayanan bir tür bilgi olduğunu söyleyebiliriz.

Kur'ân'da ilim kavramı ile yakın anlamlı kavramlar “marifet, fehm, fık, basîret, hiss, ru'yet, yakîn, şuur, idrak, teakkul, fikir, haber, kürsi, zikir-tezekkür, tedebbür” kelimeleridir. Bu yakın anlamlı kelimelerin, odak kavram olan ilim kavramının anlam çerçevesini oluşturması sebebiyle odakta bulunan kelimeyle yakın anlamlıları arasındaki ilişki son derece önem arz etmektedir. Buna göre şu tespitleri zikredebiliriz:

1. Marifet: Kur'ân'da duyu organlarıyla algılandıktan sonra itiraf ve ikrar ile oluşan hislere dayalı bilgidir. Bu bakımdan marife, mahsusat yani duyuyla algılanan şeyler için kullanılırken, ilim ma'kûlat yani akıl ile bilinen şeylerde kullanılan bir kavramdır.

2. Fehim: Kur'ân'da "iştirildiğinde sözün anlaşılması" manasında olup söz ya da işaretlerin derin bir şekilde düşünülmesidir. Gizli ve ince bir idraki ifade ettiği için ilimden daha özel bir manada kullanılır. Fehm'deki anlayış, fıkıh'tan daha alt seviyededir.

3. Fıkıh: Bilinmeyenin bilgisine, bilinenden hareketle ulaşmaktır. Kur'ân kelime hazinesi bakımından ise fıkıh, ilm'den ileri bir seviyeyi göstermekte olup Kur'ân ayetlerini ve kevnî olayları kavrayıp bunların bilincine varma anlamında kullanılır.

4. Basîret: Sözlükte, şahit, ibret, kılıçla vurmak anlamlarına gelen kelimenin kök anlamı "sahibini koruyan kalkan" demektir. Buradan hareketle mecaz olarak kişiyi gafletten koruyan uyanıklık ve gözü açıklık için kullanılır. Basîret de ilim ve marife'nin üstün bir seviyesi olup apaçık burhânî bir delil temeline oturup ince bir idrak ile oluşur.

5. His: Sözlükte gizli ses, gizlice öldürme, araştırma ve ilim talebi anlamlarına gelir. Kur'ân kelime hazinesinin delâletiyle bu kelime hangi duyu ile irtibatlı olursa olsun "vicdân: iç idrak, iç algı" anlamında kullanılır. His, bu anlamda "ilim"ın başlangıcıdır.

6. Ru'yet: Göz ve kalp ile bakmak anlamındadır. Meczâî anlamda ise, gözle görülmüş bir durum seviyesine yükselmiş yakînî bir ilim'dir. Kur'ân kelime hazinesinde ise ilm, muâyene, ibret, kalbin idrâki, gözle görülmemiş önceden olan bir olaydan haber verme anlamlarına gelir. Ru'yet, inceleme ve akıl yürütme sonucunda oluşan üstün bir ilim seviyesi olup ileri düzeyde bir fehm gerektirir.

7. Yakîn: Sözlükte şekk'in ortadan kalkması durumudur. Kur'ân kelime hazinesinde ise yakîn, sıdk, tasdik, gözle görülür ölüm, gerçekleştiği konusunda emin olunan tam bir ilm, gözle görme (muayene) ve müşahede anlamına gelir. Yakîn kelimesinin Kur'ân'da "ilmu'l-yakîn", "aynu'l-yakîn", "hakku'l-yakîn" olmak üzere üç derecesi vardır.

8. Şuur: Duyularla idrak etme ve bilme anlamına gelip ince bir yolla ulaşılan ince ve özel bir ilimdir. Kur'ân kelime hazinesinde ise bu kelime, kalbî ru'yet, idrak, ibadet ritüelleri, dirayet, hissi bir delil olmaksızın hakikati idrak edilen açıklık ve

tafsilatı da içeren ince bir ilm anlamlarına gelmekte olup özellikle fiziki olmayıp gaipte olana ilişkin ilim'dir.

9. İdrak: Sözlükte ardı ardına gelme anlamındadır. Kur'ân kelime hazinesinde de bu anlam ile birlikte bir araya gelme, karışma, kavuşma ve akleden güç anlamına gelir. İdrak ilm'in en üst seviyelerinden olup en üst derecede bir tahlil ve analizi ifade etmektedir.

10. Taakkul: Sözlükte, sahibini yerilecek söz ve fiillerden kurtardığı için “h-b-s” (ح ب س) köküyle aynı anlama gelmektedir. Cahiliye şiiri kelime hazinesinde bağ ve kayıt altına alma, diyet, tedebbür, akleden ve idrak eden güç gibi anlamlara gelir. Kelime, Kur'ân kelime hazinesinde şu anlamları kazanmıştır: İnsanın bildiği ameli yapması, alt ve üst seviyeleriyle idrak ve akleden güç, Allah'ın hitabının manasını idrak, ileriye yönelik kararları düşünüp tedebbür edebilme, taat. Bunlar a-k-l kelime kökünün Kur'ân kelime hazinesinde kazandığı orijinal anlamlardır.

Fuâd kelimesi de Kur'ân kelime hazinesinde “akl” kelimesinin delâlet ettiği anlamlarda kullanılır.

Taakkul faaliyeti belirli bir ilim seviyesi gerektirdiği için, nazar (akıl yürütme), basar, ruyet vb. her türlü bilgisel yolun ön şartıdır. Taakkul şartını da “hilm” vasfı önceler. Zira taakkul eden hilm sahibi yani halîmdir. Taakkul marife elde etmek için en üstün yoldur.

11. Fikir: Tefkir, bilinen şeylerin belirli bir sıraya dizilerek bunlardan bilinmeyen şeylerin çıkarılmasıdır. Mertebe olarak işitme (sem') ve görme (basar)'den daha üst bir seviyedir. Kur'ân'ın kelime hazinesinde ise Kur'ân teşrî'inde ayetlerin anlaşılması, kevnî ayetlerin idraki, kişinin doğru olanı, düşünerek bulmak için, kolektif akıldan uzaklaşarak kendisine dönmesidir.

12. Haber: İşlerin arka planını hakiki yapısıyla bilmeyi de ifade etmektedir. Bu bakımdan “ilim”den daha geniş anlamlar içermektedir. Kur'ân kelime hazinesinde ilm, bilgi edinme ümidi, beyan yoluyla ilim, amel, ceza ve sevap anlamlarına gelir.

13. Kürsî: Kur'ân kelime hazinesinde, sözlükteki anlamı gibi oturulacak şey, taht ve ayrıca ilim anlamında kullanılmıştır.

14. Zikir-Tezekkür: Sözlükte bir şeyi korumak, hatırlamak, dille söylemek, kalp ve övgü anlamına gelmekte olup zıddı, unutmaktır. Tezekkür'ün Kur'ân'daki anlamlarından bazıları, ilm, ibret, emâre, tedebbür, tâat, Kur'ân, beyan, haber, dil ve kalp ile zikretme, vahiy, namaz ve ilim talebi'dir.

15. Tedebbür: Sözlükte, haber iletmek, işin sonunu gözetmek, sahibinin ölümünden sonra kölenin azad edilmesi manalarına gelmektedir. Kur'ân kelime hazinesinde, müslümanın Kur'ân ayetlerinin manaları hakkında düşünmesi ve ibret alması anlamına gelir. Bu fiil Kur'ân'da Allah Teala'ya isnad edildiğinde ise işi üslenmek, en iyi şekilde yaratmak ve en güzel şekilde idare etmek manalarına gelmektedir.

Kur'ân'da ilim kelimesinin tespit edebildiğimiz zıt anlamlıları ise şunlardır:

1. Cehalet: Sözlükte hafiflik, basitlik, başıbozukluk ve ilme sahip olmama anlamına gelir. Cahiliye kelime hazinesinde ise sözlük anlamlarıyla birlikte aklın denetiminin dışında olma, insanın akli kudretine olumsuz etki eden kuvvet gibi anlamlara gelir. Yine Cahiliye kelime hazinesinde cehl, "hilm" in zıddı; Kur'ân kelime hazinesinde ise İslâm'ın zıddıdır. Cahil kelimesi kâfir kelimesine denk olup, "halîm" ifadesi de Müslüman kelimesine denktir. Kur'ân'ın kelime hazinesinde cehalet kelimesi yüzeysel karar ve basitlik gibi akli körlük ve küfre paralel anlamlarda kullanılır.

2. Zann: Sözlükte hem ilim hem de şekk anlamlarının ikisini birlikte ifade edebilen 'lafzî müşterek' bir kelimedir. Eğer zannı doğuran illet/sebeup güçlü ise bu durumda o yakîni ilim olarak değerlendirilir. Bu bakımdan zann-ı galib ilim manasındadır. Aksi takdirde zann şek sınırları içerisindedir. Kur'ân kelime hazinesinde ummak (حَسِبَ), beklenti, yakîn, gerçekliği olmayan temenniler ve vehimler ile töhmet anlamına gelip ilim kavramına karşıt gelmektedir. Zann'ın kaynağı heva iken, ilm'in kaynağı hak'tır.

İlim kavramı eşzamanlı (synchronic) semantik analiz yöntemiyle tahlil edilip Kur'ân'da kullanıldığı manaları bakımından incelendiğinde, Kur'ân'da ilim kelimesinin cahiliye Arap şiirinin kelime dağarcığında bulunmayan yeni kavramlara da işaret ettiği görülür. Buna göre Kur'ân'da "ilim" kelimesinin kazandığı yeni manalar şunlardır:

1. Kesin bilgi: Kur'ân kelime hazinesinde i-l-m maddesi “kesin bilgi” manasında kullanılmaktadır. Kökün bu manasının, ikinci, üçüncü anlamları olan vahiy ve din ile ilişkisi bulunmaktadır. Çünkü “kesin bilgi”, haber değeri açısından ve kaynağının mutlak ilim sahibi Allah olması bakımından kendisinde şüphe bulunmayan, kesinleşecek bilgi manasına gelmektedir. Bu makamda i-l-m maddesi peygamberlerin, kavimlerine geçmiş, şimdiki ve gelecek haberleri, vad, vaid, azabın gelişi yahut dünya ve ahirette sevaba nail olunacak amellere dair bildirdikleri şeylerdir. Dolayısıyla burada ilim, kaynağının Allah olması bakımından kalbin kesin olarak doğrulaması gereken bir inanç manasına gelmektedir.

2. Vahiy: Kur'ân'da i-l-m kökü vahiy manasında da kullanılmaktadır. Bu vahiy ile gelen akaid, ahkâm vb. her şeyin kendisinde şüphe bulunmayan kesin bilgi olduğunu göstermektedir. Zira gayb ve inanca müteallık konular ancak ilahi vahiy vasıtasıyla bilinebilir. Peygamberlerin bu tür bilgileri vahiy sayesinde edinmeleri hasebiyle diğer insanların bu tür konularda konuşması mümkün değildir. Allah vahiy ile tüm peygamberlere hitab etmiş, onlardan da bu bilgiler ümmetlere aktarılmıştır. Kur'ân ehl-i kitaba inen vahyi ilim olarak nitelemiştir. Bu da ilim kelimesinin vahiy manasında tüm semavi kitaplar için kullanıldığını göstermektedir. Kur'ân'da ilmin kaynağı, ilahi vahiydir. Kur'ân'da ilim kelimesinin vahiy manasında kullanılması vahyin getirdiği şeyin kesinliği ve doğruluğunu bildirmek içindir. Nazarî tecrübî bilgi, hata ve ihtimal taşıyabileceği sebebiyle vahiy bilgisinden değerce daha alt bir seviyededir.

3. Din: Kur'ân'da ilim kelimesi Allah'ın kullarına indirdiği vahyi uygulama bağlamında geldiğinde din anlamını taşıyıp peygamberlere gelen bilgi ve kurallar cümlesi manasındadır. İlim kavramı Allah'tan peygamberlere gelen bilgi bağlamında kullanıldığında vahiy manasını, peygamberlerden insanlara iletilen bilgi bağlamında ise din manasına gelmektedir. İlmin din manasına gelmesinin kaynağı, onun kesin bilgi olan ilahi vahiy manasına gelmesidir. İlim kelimesi din manasına geldiğinde uyma, itaat ve boyun eğme manalarını kapsamaktadır. Örneğin ehl-i kitap peygamberlerinden sonra vahiy ilmine sahip hale gelmişler iken ilahî vahye boyun eğmediklerinden dolayı din ilmine sahip değillerdir.

Yukarıda zikredilen üç anlam (kesin bilgi, vahiy, din), bilgi kaynağının Allah Teâlâ olması bakımından, gerçekleşmesi kesin olan hakikatlere delalet eder.

4. Saf aklî bilgi: İlim kavramı Kur'ân'da saf aklî bilgi manasına da gelir. Tüm tabiata hükmeden ve onu düzenleyen kurallar vardır. Bu kurallar insana kendisinin bir hesaba göre hareket eden ve duran bir evrende yaşadığını ilham eder. İnsan titiz bir dikkat ile bu hareketler ve sabit olguların bilgisine ulaşarak seneler, aylar ve günleri hesap edebilir. Kâinat olgularının sabit olması hasebiyle insan, zekâsı oranında bu olgulardan bazı aklî çıkarımlarda bulunur. İnsanlar kâinatın bu sabit (değişmeyen) hareketliliği sayesinde zekâları oranında bazı aklî çıkarımlarda bulunurlar. Allah'ın indirdiği ayetler doğru sonuçlara ulaşmamız için, sabit ilmî önbilgiler mesabesindedir. İnsan'ın bu saf bilgiler ve neticelere ulaşması ise inceleme ve düşünce ile gerçekleşmektedir.

5. Tecrübeye dayalı bilgi: İlim kavramı Kur'ân'da tecrübeye dayalı bilgi anlamına da gelmektedir. İlim kavramı bu yeni manayı, insanın hiçbir şey bilmeden dünyaya gelmesi ve sadece akıl, duyu organları, tecrübe ve doğru haber gibi bilgi edinme yollarına sahip olması sebebiyle kazanmaktadır. Çünkü insan kendi tecrübelerini yahut başkalarının tecrübelerini kullanarak aklıyla hakiki bilgilere ulaşmaktadır. İnsan ömrü boyunca yaşadığı olaylardan tecrübeler edinerek bilgiye ulaşır. Çocukken başından geçen olayları idrak etmedeki aklî melekeleri zayıftır. Aynı şekilde analiz ve idrak kuvvetini kaybetmesi sebebiyle yaşlılık çağlarında da bu haldedir. Doğduğunda hiçbir şey bilmemektedir. İlk olarak duyu organları ve akli melekeleriyle ilim elde etmeye başlar ve bu olgunluk dönemine kadar devam ederek zirve noktasına ulaşır. Daha sonra ihtiyarladıkça bu zirveden aşağıya doğru ilim azalmaktadır. Hayatını idame ettirecek bilgi kalıncaya kadar bu düşüş devam eder.

6. Tezekkür/Hatırlatma: İ-l-m maddesinin Kur'ân'da kazandığı anlamlardan biri de tezekkür ve geçmişteki olaylardan ibret almaktır. Bu anlam, ilim kelimesinin asıl gayelerindendir. Zira ilme sahip olan kişinin bildiği şeyden istifade etmesi gerekir. Eğer istifade etmezse bildiği şey ahirette kendi aleyhine delil olarak gelecektir. Ayrıca ilim kelimesi küfür ve isyan sebebiyle yok olmuş geçmiş ümmetlerin başından geçen olaylara ibret nazarıyla bakıp ders alma manasına da gelmektedir. Dolayısıyla bu bağlamda ilim kelimesi hatırlatma manasına

gelemektedir ki bu, kendilerine azap gelmeden evvel günahkârların yaptıkları kötülüklerden dönmeleri için bir fırsat daha tanımaktır. Bu fırsat azap gelinceye kadarki süreyi ifade etmektedir.

7. Gözlem ve zihnî çıkarımlara dayalı bilgi: Kur'ân kelime hazinesinde ilim kavramının semantik anlamlarından biri de gözlem ve zihnî çıkarımlara dayalı bilgidir. Bu tür bilgi fiil ve davranışlara dair gözlem yapma yoluyla elde edilir. Bu tür gözlemin amacı vehme dayanan bilgilerden uzaklaşarak saf hakiki bilgilere ulaşmaktır. Kur'ân gözlem ve aklî çıkarımlara dair bilgi üretmeyip vehme, zanna ve hayale dayanan kuruntulara sahip kişileri “ilme sahip olmayan kişiler” şeklinde nitelendirmiştir. Çünkü bu gibi kimselerin bilgileri babalarının tecrübeleriyle sınırlı olup bir takım efsanelerden ibarettir. Bu bağlamda i-l-m maddesi Allah Teala'nın yarattığı şeyler hakkında fikir yürütme anlamına gelir ki ayetler ve yaratılmışlar ancak akıl ile idrak edilebilir. Böylece insan duyu organları vasıtasıyla doğru aklî sonuçlara ulaşmak için duyumsal kesin bilgilere dayanmak zorundadır.

Bu dört anlam (saf aklî bilgi, tecrübeye dayalı bilgi, tezekkür/hatırlatma, gözlem ve zihnî çıkarımlara dayalı bilgi) ise, Allah'ın insanlara bahşettiği dış (duyu organları) ve iç (kalp, sezgi, feraset vb.) duyular vasıtasıyla edinilen ilme işaret eder.

8. Farkındalık hali: İlim kavramı Kur'ân kelime hazinesinde farkında olma manasında kullanılmıştır. Bu tür bilgi, dış duyuların aracılığı olmaksızın elde edilen bir çeşit bilgi olup, insanın fiil, davranış ve etrafında cereyan eden olguları fark ederek aklen idrak etmesini ifade etmektedir. Bu sebeple İslam'ın ilk dönemlerinde namaz kılmak isteyen bir kişinin sarhoş olmaması, ne dediğinin farkında olması, ibadet ettiğini bilmesi ve kendisinin Allah'ın kulu olduğunun şuurunda olması gerekmektedir. Bu da ancak tam farkındalık hali ile mümkün olmaktadır. İlim kelimesinin bu manası lafız, anlam, fiil, fiilin sebebi ve amacını kapsamaktadır.

Dilde bir anlam ifade eden en küçük yapı olmaları hasebiyle kelimelerin manalarını bilmenin önemi büyüktür. Kelimeler tarihi süreçte asıl anlamlarını kaybetmeksizin kök manalarına yakın ya da uzak anlamlar da kazanmışlardır. İşte yukarıda, ilim kelimesinin cahiliye döneminde kullanılmayıp Kur'ân'da kazandığı sekiz yeni mana zikredilmiştir. Kelimenin Kur'ân'da kazandığı bu yeni manalara göz

attığımızda bu kelimelerin ilim kelimesinin kök manasından bazen uzaklaştığını bazen de kök manasına yakın manalar ifade ettiğini görmekteyiz.

Netice olarak ilim kelimesi gibi Kur'ân'da pek çok anlamlarda kullanılmış kavramlara dair yapılacak ayrıntılı araştırmalar, Kur'ân ayetlerinin daha iyi manalandırılması ve sağlıklı tefsir edilmesini sağlayacak dolayısıyla onun evrensel mesajının daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacaktır. Bu konuda bizim de ufak bir katkımız olduğunu ümit ediyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

Kur'ân-ı Kerîm

- Abdûlbakî, Muhammed Fuâd:
Mu‘cemü’l-Müfehres li-Elfâzı’l-Kur’ân, 4. Baskı, Beyrut–Lübnan, Dâru’l Ma’rife, 1994/1414.
- Ahfeş, el-Ahfeş es-Sagîr, Ebu’l-Hasen Ali b. Süleyman el-Fadl:
Kitabu’l-İhtiyareyn, thk. Fahrüddin Kabâva, Matbaatu Dimeşk, 1394/1974.
- Âlûsî, Ebu’l-Fadl Muhammed el-Âlûsî:
Rûhu’l-Meânî fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-Azîm, thk. Muhammed el-Arab, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1417/1997.
- Antere, b. Şeddâd b. Amr el-Absî:
Divanu Antere, thk. Fevzi Atvi, Tibaatu’ş-Şeriketi’l-Lübnaniyye li’l-Kitab, 1968.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasan b. Abdullah el-Askerî:
Divanu’l-Meânî, Daru’l-Cîl, Beyrut, t.y.
el-Furûku’l-Lügaviyye, Mektebetü’l-Kuds, Kahire, 1353.
Kitabu’l-Evâil, thk. Velid Kassab, Muhammed el-Mısırî, Daru’l-Mutavassıt, Beyrut, 1400/1980.
- Asmaî, Ebû Saîd Abdûlmelik b. Gurayb el-Asmaî:
el-Asmaiyyât, thk. Ahmet Şakir, Abdüsselam Harun, Mısır, Daru’l-Meârif, 1964.
- Avde, Halil Ebû Avde:
et-Tatavvuru’d-Delâlî beyne Lügati’ş-Şi’r ve Luğati’l-Kur’ân, Mektebetü’l-Menâr, Ürdün, 1. Basım, 1405/1985.
- Aynî, Bedrüddîn el-Aynî:

- Umdetu'l-Kârî bi Şerhi Sahihî'l-Buhârî**, thk. Abdullah Ömer, Dâru Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1. Basım, 2001.
- Ayverdi, İlhan:
Misalli Türkçe Sözlük, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2005.
- Azimâbâdî, Muhammed Şerif el-Azimâbâdî:
Avnu'l-Ma'bud Şerhu Ebî Dâvud, Beyrut, el-Mektebetu's-Selefiyye, 1969.
- Bâhilî, Amr b. Ahmer el-Bâhilî:
Dîvânu Amr b. Ahmer, thk. Hüseyin Atvân, Dimeşk, Mecmau'l-Luğati'l-Arabiyye, t.y.
- Bayındır, Abdülaziz:
Kur'ân Işığında Doğru Bildiğimiz Yanlışlar, İstanbul, Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2006.
- Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ud el-Beğavî:
Meâlimu't-Tenzîl (Tefsiru'l-Beğavî), thk. Muhammed en-Nemîr v.d., Dâru Tîbe, IV. Basım, Riyad, 1997.
- Beyatî, Adil Casim el-Beyatî:
Şi'ru Kays b. Züheyr, Matbaatu'l-Âdâb, Necef 1973.
- Beydâvî, Ebû Saîd Nasıruddîn Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî:
Envârü't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl (Tefsîru'l-Beydâvî), Beyrut, Müessesetü Şa'ban, t.y.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hasan Ebû Bekr el-Beyhakî:
Sünenü'l-Beyhakî, thk. Muhammed Atâ, Dâru'l-Baz, Mekke, 1994/1414.
el-Esmâ' ve's-Sıfât, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, 6. Baskı, Mısır, 1358.
- Bikâî, Ebû'l-Hasan Burhanüddîn b. Ömer el-Bikâî:

- Nazmü'd-Dürer fi Tenâsubi'l-Âyâti ve's-Suver**, Haydarabad, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1978/1398.
- Bursevî, İsmail Hakkı el-Bursevî:
Rûhu'l-Beyân, thk. Ahmed İnâye, Dâru İhyai't-Türâs, Beyrut, 2001.
- Celâleyn, Celaleddin Muhammed b. Ahmed el-Mahalli ve Celaleddin es-Suyuti:
Tefsiru'l-Celâleyn, thk. Muhammed Maraşlı, Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, I. Baskı, Beyrut, 1419.
Tefsiru'l-Celâleyn, Şam, Mektebetü'l-Muhallâ, t.y.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-Cevherî:
es-Sihâh Tâcü'l-Lüğa ve Sihâhu'l-Arabiyye, Daru'l-Marife, II. Basım, Beyrut, 2007.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed el-Cürcânî:
Şerhu'l-Mevâkîf, Daru's-Saade, 1325.
- Dabbî, Mufaddal b. Muhammed b. Ya'la ed-Dabbî:
el-Mufaddaliyyât, thk. Hasan Sandûbî, Matbaatü'r-Rahmaniyye, Kahire, 1926.
- Dakîkî, Süleyman b. Benîn en-Nahvî ed-Dakîkî:
İttifâku'l-Mebânî ve İftirâku'l-Maânî, thk. Yahya Abdurraûf, Dâru Ammar, Amman-Ürdün, 1985.
- Dımyâtî, Ahmet b. Muhammed Bennâ ed-Dımyâtî:
İthafu Fudâlâi'l-Beşer bi'l-Kırââtî'l-Erbeati 'Aşer, thk. Ali Muhammed ed-Dabba', Dâru'n-Nedveti'l-Cedîde, Beyrut, t.y.
- Doğan, Mehmet:
Büyük Türkçe Sözlük, İz yayıncılık, İstanbul, 1996.
- Ebû Avde, Avde Halil:

et-Tatavvuru'd-Delâli Beyne Lüğati's-Şi'r ve Lüğati'l-Kur'ân,
Mektebetü'l-Menâr, Zerka/Ürdün, 1405/1985.

- Ebû Hâga, Ahmed:
Mu'cemu'n-Nefâis, Daru'n-Nefâis, Amman, 2007.
- Ebû Halil, Şevki:
Men Dayyaa'l-Kur'ân, Daru'l-Fikr, 1. Baskı, 1975.
- Ebû Hayyan, Muhammed b. Yusuf el-Endelûsî:
el-Bahru'l-Muhit, 4. Baskı, Daru's-Saade, Kahire, 1329.
Tuhfetü'l-Erîb bi mâ fi'l-Kur'ân mine'l-Ğarîb, thk. Ahmed Matlub ve Hatice el-Hadise, Bağdat, Matbatü'l-Âni, 1977.
- Ebû Şehbe, Muhammed b. Muhammed:
Medhal li-Dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm, Daru'l-Livâ, Riyad, 1987.
- Ebû Zehra, Muhammed:
Zehratü't-Tefâsîr, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, t.y.
- Ebu'l-'Umeysil, Abdullah b. Hâlid el-Arabî:
Ma İttefeka Lafzuhu ve İhtelefe Ma'nahu, thk. Muhammed Şakir Said, Dâru'l-Âlem, I. Basım, Cidde, t.y.
- Ebu'l-Bekâ, Eyyûb b. Musa el-Hüseynî:
el-Külliyât, Bulak, 1281.
- Ebu's-Suûd, Muhammed b. Muhammed el-Hammâdî:
İrşadü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kur'âni'l-Kerîm, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, Lübnan, 1414/1994.
- Ebü'l-Mehâsin, Takıyyüddin Ebû Bekr b. Ali İbn Hicce:
Hizânetü'l-Edeb, thk. İsâm Şakiyyeh, Daru'l-Hilal, Beyrut, 1987.
- Elbânî, Nasıruddîn el-Elbânî:

- Muhtasaru Sahihi Süneni't-Tirmizî**, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1988.
- Emîn, Ahmed:
Fecru'l-İslâm, Daru'l-Kitâbi'l-Arabî, 10. baskı, Beyrut, 1969.
- Emîrî, Ebû Akil Lebid b. Rebia b. Malik el-Emîrî:
Divanu Lebîd b. Rebia, Beyrut, Dâru Sâdır, t.y.
- Enbârî, Ebû Bekr el-Enbârî:
Şerhu'l-Kasâidi's-Sebi't-Tivâl, Daru'l-Maarif, Kahire-Mısır, 1962.
- Ettafeyyîş, Muhammed b. Yusuf el-Hafsî el-Cezairî:
Teyşîru't-Tefsir li-Kur'ânî'l-Azîm, Maskat, Vizaretü't-Türasi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 2004.
- Ezdî, İbn Dureyd el-Ezdî:
Cemheratü'l-Lüğâ, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad, 1345.
el-İştikak, thk. Abdüsselam Harun, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 1958.
- Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed el-Ezherî:
Tehzîbu'l-Lüğâ, thk: Muhammed Avad, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, I. Baskı, Beyrut, 2001.
- Fadlullah, Seyyid Muhammed Hasan:
Min Vahyi'l-Kur'ân, Daru'l-Melâk, 2. Baskı, Beyrut, 1998/1419.
- Ferahidî, Ebû Abdirrahman Halil b. Ahmed el-Ferahidî:
Kitâbü'l-Ayn, thk. Mehdi el-Mahzûmi ve Dr. İbrahim es-Samerrâî, Daru'r-Reşid, Bağdat, 1981.
- Ferrâ', Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ':

- Meâni'l-Kur'ân**, thk. Abdulfettah Çelebi, Dâru Alemlî'l-Kütüb, III. Baskı, Riyad, 1983.
- Firûzâbâdî, Muhammed Yakub el-Firûzâbâdî:
Besâiru Zevî't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, 1986.
el-Kâmûsu'l-Muhît, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1983/1403.
- Ğalayinî, Mustafa el-Ğalayinî:
Ricâlü'l-Muallakâti'l-Aşar, el-Mektebetü'l-Mısriyye, Sayda, 1990.
- Güngör, Mevlüt:
Kur'ân Araştırmaları 2, İstanbul, Kur'ân Kitaplığı, 1996.
- Halebî, Ahmed b. Yusuf İbnü's-Semîn el-Halebî:
ed-Dürü'l-Mesûn fî Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn, thk. Ahmed Muhammed Harrat, Dar'ul-Kalem, Beyrut, 1994/1415.
'Umdetu'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrâfi'l-Elfâz, thk. Muhammed Tüncî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, t.y.
'Umdetü'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrâfi'l-Elfâz, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996.
- Halebî, Ebu't-Tayyib Abdolvâhid b. Ali el-Halebî:
el-Ezdâd fî Kelâmi'l-Arab, thk. İzzet Hasan, el-Mecmau'l-İlmiyyu'l-Arabî, Dımaşk, 1963.
- Hâlidî, Salâh Abdulfettah el-Hâlidî:
et-Tefsîru'l-Mevdûi Beyne'n-Nazariyye ve't-Tatbîk, Amman: Dârü'n-Nefâis, II. Basım, 2001/1422.
- Hamevî, Yakut el-Hamevî:
Mu'cemü'l-Büldân, Dâru'l-Fikr, I. Basım, Beyrut, 2001.
- Hansâ', Tumadır bint Amr b. Haris Riyahiyye el-Hansâ':

- Dîvânü'l-Hansa**, Beyrut, Matbaatu Dari't-Turâs, 1388/1968.
- Harun, Abdüsselam (danışmanlığında heyet):
el-Mucemü'l-Vasît, Matbaatü Mısır, 1380/1960.
- Hasan, Ğâlib:
Nazariyetü'l-İlm fi'l-Kur'ân, Müessesetü'l-A'râf li'n-Neşr, Bağdad, t.y.
- Hasan, Temam:
Dirase Epistemolojiyye li'l-Fikri'l-Lüġavî İnde'l-Arab, Dairetu'ş-Şuûni's-Sekafiyye, Bağdat, 1988.
- Hatîb, Abdullatif el-Hatîb:
Mucemu'l-Kırâât, Dâru Saduddin, Dımaşk, 2002.
- Hattâbî, Ebû Süleyman el-Hattâbî:
Mealimu's-Sünen: Şerhu Süneni Ebî Dâvûd, el-Matbaatu'l-İlmiyye, Halep, 1955.
- Hâzin, Alauddin Ali b. Muhammed el-Baġdâdî el-Hâzin:
Lübâbü't-Te'vîl fi Me'ani't-Tenzîl (Tefsîru'l-Hâzin), thk. Abdüsselam Şahin, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut/Lübnan, 2004.
- Heyet, **Örnekler ile Türkçe Sözlük**, Eğitim Dizisi, Ankara, 1995.
- Hilâlî, Hamid b. Sevr el-Hilâlî:
Divânu Hamid b. Sevr, thk. Abdulaziz Meymenî, Mısır, Daru'l-Kütübi'l-Mısriyye, I. Basım, 1951/1371.
- Hûlî, Emîn el-Hûlî:
Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod, çev. Mevlüt Güngör, Ankara, Kur'ân Kitaplığı Yayınları, 2001.
- Hüseyin, Muhammed:
Şerhu Divanı Meymun b. Kays el-A'sa, Daru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1974.

- Hüseynî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Mehdi el-Hüseynî:
el-Bahru'l-Medîd, thk. Ömer Ravi, 1. Baskı, Beyrut, Daru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002.
- Hüzelî, Ebû Züeyb el-Hüzelî:
Dîvânu'l-Hüzeliyyîn, Daru'l-Kavmiyye li't-Tibâa ve'n-Neşr, Kahire, 1965.
- Irakî, Zeynüddin Abdürrahim el-Irakî:
Takribu'l-Esânid ve Tertibu'l-Mesânid, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2000.
- Isfahânî, er-Râğîb el-Isfahânî:
el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân, el-Matbaatü'l-Meymeniyye, Kahire, 1306.
- Izutsu, Toshihiko:
Allah ve'l-İnsan fi'l-Kur'ân, çev. Hilal Muhammed el-Cihad, Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut, 2007.
- İbn Abdisselam, İzzuddîn Abdulaziz es-Silmî:
Tefsîru'l-Kur'ân, thk. Abdullah el-Vehîbî, Dâru İbn Hazm, Lübnan, 1. Basım, 1426/1996.
- İbn Adiyy, Ebû Ahmed Abdullah el-Cürcânî:
el-Kâmil fi Duafâi'r-Ricâl, thk. Yahya Ğaravî, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1988.
- İbn Âşûr, Muhammed Tahir:
Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr, ed-Daru't-Tunusiyye li'n-Neşr, Tunus, 1984.
- İbn Atiyye, el-Kâdî Muhammed Abdulhak el-Endelüsî:

- Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz**, thk. Abdüsselam Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, I. Basım, 1413/1993.
- İbn Cüzeyy, Muhammed b. Ahmed el-Kelbî:
et-Teshîl li-Ulûmi't-Tenzîl, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1983.
- İbn Ebî Hâtîm, Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî:
Tefsiru İbn Ebî Hâtîm, thk. Esad et-Tayyib, Sayda/Lübnan, el-Mektebetü'l-Asriyye, t.y.
- İbn Ebî Zemenîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullah b. İsa:
Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîz: Tefsir Ebû Zamaneyn, thk. Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ukkâşe, Muhammed b. Mustafa el-Kenz, Kahire, el-Faruku'l-Hadise, 2002/1423.
- İbn ed-Deyba', Abdurrahman b. Ali:
Teysîru'l-Vusûl ilâ Câmi'i'l-Usûl min Hadîsi'r-Rasûl, Kahire, Matbaatu'l-Bâbî el-Halebî, III. Baskı, 1404.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed:
Mu'cemu Makâyîsi'l-Luğa, thk. Abdusselam Harun, Darü'l-Cîl, Beyrut-Lübnan, 1991.
Mücmelü'l-Luğa, thk. Züheyr Sultan, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1984.
- İbn Hacer, İbn Hacer el-Askalânî:
Tefsiru Ğarîbi'l-Hadîs, Daru'l-Marife, Beyrut, 1981.
- İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed:
Mukaddimetü İbn Haldun, thk. Ahmet Zabi, Lübnan, Beyrut, Daru'l-Erkâm, 2002.
- İbn Hanbel, Ahmed:
el-Müsned, el-Matbaatü'l-Meymeniyye, Kahire, 1313.

- İbn Kayyım, el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed:
İ'lâmu'l-Muvakki'în an Rabbi'l-Âlemîn, Matbaatü's-Saâde, 1955, y.y.
- İbn Kesîr, İmadüddin Ebu'l-Fidâ İsmail:
Fedâilü'l-Kur'ân, Daru'l-Endelüs, Beyrut, 1985.
Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm, Müessetü'r-Risâle, Beyrut, 2001.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim:
Tefsîru Ğarîbi'l-Kur'ân, thk. Ahmet Sakr, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1958.
Tevilü Müşkili'l-Kur'ân, thk. Ahmet Sakr, 5. Baskı, Haleb, 1373.
- İbn Mace, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini:
Sünenü İbn Mace, thk. Muhammed Fuâd Abdulbaki, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire, 1952.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali:
Lisanü'l-Arab, Darü's-Sâdır, Beyrut, 1983.
- İbn Musennâ, Ebû Ubeyde Mamer:
Mecâzü'l-Kur'ân, thk. Muhammed Fuâd Sezgin, Beyrut, Daru'l-Fikr, 1970.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail:
el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam fi'l-Luġa, thk. Mustafa es-Sekkâ' ve Hüseyin Nassâr, 2. Baskı, Haleb, t.y.
- İbn Vehb, İshak b. İbrahim el-Katib:
el-Burhân fi Vücûhi'l-Beyân, thk. Ahmet Matlûb, Matbaatu'l-Meâni, Bağdat, 1967.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali:
Zâdü'l-Mesîr, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Dimeşk, 1. Basım, 1384/1964.

- Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr**, el-Mektebu'l-İslamî, Beyrut, t.y.
- İbnü'l-Esîr, İzzuddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed:
el-Meselü's-Sâir fi Edebi'l-Kâtib ve's-Şâir, thk. Muhyiddin Abdülhamid, Halep, 1939.
en-Nihaye fi Ğaribi'l-Hadîs, el-Matbaatü'l-Hayriyye, I. Baskı, Kahire, 1318.
en-Nihaye fi Ğaribi'l-Hadis ve'l-Eser, thk. Tahir Ahmed Zavi, Mahmûd Muhammed Tanahi, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire, 1963.
- İsmail, Fatıma:
el-Kur'ân ve'n-Nazaru'l-'Aklî, el-Ma'hedü'l-'Âlemî li'l-Fikri'l-İslamî, Virginia, 1993.
- Kardâvî, Yusuf el-Kardâvî:
el-Aklu ve'l-İlm fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Mektebetu Vehbe, Kahire, 1996.
- Kârî, Ali b. Sultan el-Kârî:
Mirkâtu'l-Minhâc, thk. Cemal Eytani, Daru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, Lübnan-Beyrut, 2001.
- Kastallânî, Ebu'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Muhammed:
İrşadü's-Sari li-Şerhi Sahihi'l-Buhârî, Bulak/Mısır, el-Matbaatü'l-Meymeniyye, 1323.
- Kemâhi, Osman Yakub el-Kemâhi:
el-Müheyye' fi Keşfi Esrari'l-Muvatta, Kahire, Daru'l-Hadis, I. Basım, 2005.
- Kermî, el-Hasan:
el-Hâdî ilâ Luğati'l-'Arab, Lübnan/Beyrut, Dâru Lübnan Li't-Tıba'ati ve'n-Neşr, 1. Baskı, 1411/1991.

- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el Ensârî el-Kurtubî:
el-Cami‘u li Ahkâmi’l-Kur’ân, thk. Hişâm el-Buhârî, Riyad, Dâru Âlemi’l-Kütüb, 1443/2003.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed es-Semerkandî el-Mâtürîdî:
Te’vîlâtü’l-Kur’ân, thk. Hatice Boynukalın, İstanbul, Daru’l-Mîzan, 2006.
- Mâverdî, Ebû Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdî:
en-Nüket ve’l-‘Uyûn: Tefsîru Maverdî, thk. Seyyid Abdülmaksûd, Lübnan/Beyrut, Daru’l-Kütübi’l-İlmiye, 1. Baskı, 1992.
- Merzûkî, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed el-Merzûkî:
Şerhu Dîvânî’l-Hamâse, thk. Ahmet Emin ve Abdüsselam Harun, Kahire, Matbaatu Lecneti’t-Te’lif ve’t-Terceme, II. Basım, 1387/1967.
- Meydânî, Abdurrahman Hasan el-Meydânî:
el-Akîdetü’l-İslamiyye ve Esâsuha, Daru’l-‘İlm, Dimaşk, 1994.
- Muhammed, Fehdi’l-Harûf ve Ramiye Muhammed Kerim Rasih:
el-Müyesser fi’l-Kırââtî’l-Erbeati Aşâr, Dimaşk, 1416/1995.
- Mukâtil, b. Süleyman el-Belhî:
el-Eşbâh ve’n-Nezâir fi’l-Kur’âni’l-Kerim, el-Hey’etü’l-Mısriyye li’l-Kitab, 1975.
Tefsîru Mukâtil b. Süleyman, Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003.
- Mübârek, Muhammed el-Mübârek:
Hasâisu’l-Lügati’l-Arabiyye, Dimeşk, Ma‘hedu Dirasâti’l-Arabiyye, 1963.

- Mübârekfûrî, Muhammed b. Abdurrahman el-Mübârekfûrî:
Tuhfetü'l-Ahvezî bi Şerhi Süneni't-Tirmizî, thk. Abdurrahman Osman, Kahire, el-Mektebetü's-Selefiyye, 2. Baskı, 1967.
- Müberred, Ebu'l-Abbas el-Müberred:
Ma İttefeka Lafzuhu ve İhtelefe Ma'nahu mine'l-Kur'ân, thk. Ebu'l-Abbas el-Meymenî, Kahire, el-Mektebetü's-Selefiyye, 1350.
- Mücâhid, b. Cebr Ebü'l-Haccac el-Mekkî:
Tefsiru Mücâhid, thk. Abdurrahman Sureti, Beyrut, el-Menşurâtü'l-İlmiyye, t.y.
- Müncid, Muhammed Nuruddin el-Müncid:
el-İştirâku'l-Lafzî fi'l-Kur'ân, Beyrut, Daru'l-Fikri'l-Muâsır, 1999.
- Müslim, b. Haccac, Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyrî:
Sahihu Müslim, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, thk. Muhammed Fuâd Abdülbaki, Beyrut, t.y.
- Nebhani, Yusuf b. İsmail b. Yusuf:
el-Fethu'l-Kebîr fî Dammi'z-Ziyâde ile'l-Câmi'i's-Sağîr, nşr. Heysem Nizar Temim, Beyrut, Dâru'l-Erkam, t.y.
- Nehhas, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed en-Nehhas:
İ'râbu'l-Kur'ân, thk. Züheyr Zâhid, Mektebetü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 3. Baskı, Beyrut, 1988.
Meâni'l-Kur'ân, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, Ümmü'l-Kura Üniversitesi, 1.Baskı, 1409.
- Nevevî, Ebû Zekeriyya en-Nevevî:
Şerhu Sahihi Müslim, Daru'l-İlm, Beyrut, 1987.
Şerhu Sahihi Müslim, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 2. baskı, Beyrut, 1392.

- Nevfel, Ahmed:
Sûretu Yusuf Diraseten Tahlîliyyeten, Dâru'l-Furkân, Amman-Ürdün, II. Basım, 1420/1999.
- Nîsâbûrî, Ahmed b. Muhammed el-Meydânî en-Nîsâbûrî:
Mecmeu'l-Emsâl, thk. Ahmet Münir, Daru'l-Cîl, Beyrut, 1988.
- Nîsâbûrî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vahidî en-Nîsâbûrî:
el-Vasît fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd, thk. Adil Abdülmevcûd v.d., Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415 /1994.
- Nîsâbûrî, el-Hâkim en-Nîsâbûrî:
el-Müstedrek ala's-Sahihayn, Dairetu'l-Meârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad, 1334.
- Nîsâbûrî, Nizamüddin Hasan b. Muhammed en-Nîsâbûrî:
Ğarâibu'l-Kur'ân ve Rağaibu'l-Furkân, thk. İbrahim Avaz, Kahire, Matbaatu'l-Babî'l-Halebî, 1968.
- Püsküllüoğlu, Ali:
Türkçe Sözlük, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2004.
- Râvî, Tâhâ er-Râvî:
Nazarât fi'l-Lügati ve'n-Nahvi, el-Mektebetü'l-Ehliyye, Beyrut, I. Basım, 1962.
- Râzî, Fahrüddin er-Râzî:
Mefâtîhu'l-Ğayb, el-Matbaatü'l-Behiyye, 1. Baskı, Kahire, 1938.
- Râzî, Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî:
Muhtaru's-Sihâh, thk. Mahmud Hâtır, Mektebetü Lübnan, II. Basım, 1995.
- Rıza, Reşid:
Tefsîru'l-Menâr, Mektebetü'l-Kahire, I.Baskı, 1931.

- Sa‘di, Abdurrahman b. Nâsır es-Sa‘di:
Tefsiru’s-Sa‘di, thk. İbn Useymîn, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1421/2000.
- Sa‘dî, İbnu’l-Kutâ‘:
el-Ef‘âl, Dairetü’l-Maârifî’l-Osmâniyye, Haydarabad, 1360.
- Sa‘rânî, Mahmud es-Sa‘rânî:
İlmu’l-Lüğa: Mukaddime li’l-Kâri’i’l-Arabî, Daru’l-Fikr, Kahire, 1962.
- Sâbûnî, Muhammed Ali es-Sâbûnî:
Dirasâtün Kur’âniyye (Kabesün min Nûri’l-Kur’âni’l-Kerîm), Daru’l-Fikr, Beyrut, 1997.
Safvetü’t-Tefâsîr, Dâru Kur’ân-ı Kerîm, Beyrut, 1981/1401.
- Sâfî, Mahmûd:
el-Cedvel fî İ‘râbi’l-Kur’ân, Daru’r-Reşîd, Beyrut, I. Basım, 1411/1990.
- Sâmi, Şemseddin:
Kâmûs-i Türkî, Alfa Basım Yayımevi, İstanbul, 1998.
- San’ânî, Abdurrezzak b. Hemmam es-San’ânî:
Tefsiru’s-San’ânî, thk. Mustafa Müslim, Mektebetu’r-Rüşd, Riyad, 1989.
- Se‘âlibî, Abdurrahman Muhammed b. Mahluf es-Se‘âlibî:
Tefsirü’s-Se‘âlibî, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvez, Dâru İhyai’t-Türâsi’l-Arabi, 1997/1418.
- Sem’anî, Ebu’l-Muzaffer Mansur b. Muhammed es-Sem’anî:
Tefsîru’s-Sem’anî, thk. Yasir İbrahim ve Ğuneym Abbas, 1.Baskı, Daru’l-Vatan, Riyad 1418/1998.
- Semerkindî, Ebu’l-Leys Nasır b. Ahmed es-Semerkindî:

- Tefsîru's-Semerkandî**, Daru'l-Fikr, Beyrut, I.Baskı, 1997.
- Seyyid, İzzuddin Ali es-Seyyid:
el-Hadîsu'n-Nebevî fi'l-Vucûhi'l-Belâğiyye, Daru't-Tibâati'l-Muhammediyye, Kahire, 1973.
et-Ta'lîm ve'l-Muallimûn, Daru's-Sâbûnî, Halep, 1997.
- Sibeveyh, Amr b. Osman b. Kamber:
el-Kitâb, Daru'l-Kalem, thk. Abdusselam Harun, Beyrut, 1966.
- Sivâsî, Şihabüddin Ahmed es-Sivâsî:
'Uyûnu't-Tefsîr, thk. Bahattin Dartma, İstanbul, Beyrut, Dâru Sâdır, 2006.
- Suyûtî, Celaluddîn es-Suyûtî:
ed-Dürü'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr, Dâru'l-Fikr, Beyrut, I. Basım, 1403/1983.
el-Muzhir fi Ulûmi'l-Luğa ve Adâbiha, thk. Muhammed Ahmed Cadu'l-Mevla, Matbaatü'l-Bâbi'l-Halebî, Kahire, t.y.
- Şahin, Tevfik Muhammed:
el-Müştereku'l-Lüğavî Lâfzen ve Tatbiken, Matbaatü'd-Da'vetü'l-İslamiyye, Kahire, 1980.
- Şentemirî, Ebu'l-Hasen Ali b. Bessam eş-Şentemirî:
İhtiyârâtü'l-Âlim Eş'ar Şuarâi's-Sitteti'l-Cahiliye, şerheden: Muhammed Abdulmunim Haffaci, Kahire, el-Mektebetü'l-Hanefiyye, 1954.
ez-Zahira fi Mehâsini Ehli'l-Cezâira, thk. İhsan Abbas, Daru's-Sekâfe, Beyrut, 1997.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali eş-Şevkânî:
Fethu'l-Kadîr, thk. Abdurrahman Umeyra, Daru'n-Nedveti'l-İlmiyye, Riyad, 2005.

- Şeybânî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya en-Nahvî eş-Şeybânî:
Şerhu'd- Divânî'l-Hansa, Daru Ammar, Umman, 1988.
Şerhu Divanı Züheyr b. Ebî Selmâ, ed-Dâru'l-Kavmiyye li't-Tibâa, Kahire, t.y.
- Tabatabâî, Muhammed Hüseyin et-Tabatabâî:
el-Mîzân fi Tefsîri'l-Kur'ân, İran-Kum, Müessesese Matbûâtî İsmâiliyyân, 1974/1394.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed:
el-Mucemü'l-Kebîr, thk. Hamdi es-Selefi, Kahire, Mektebetü İbn Teymiyye, t.y.
- Taberî, Muhammed Cerîr et-Taberî:
Câmiu'l-Beyân fi Te'vili Âyi'l-Kur'ân, Kahire, Mustafa el-Babi el-Halebi ve Evladuhu, 1954.
- Tabersî, Ebû Ali Fadl b. Hasan et-Tabersî:
Mecmeu'l-Beyân fi-Tefsiri'l-Kur'ân, Beyrut-Lübnan, Müessesetü'l-Alemiyye lil-Matbu'ât, 1995.
Mecmeu'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân, Beyrut, Darü'l-Mektebi'l-Hayât, 1961/1380.
- Temâdır, Binti Amr:
Dîvânu'l-Hansâ, Beyrut, Matbaatu Dari't-Turâs, 1388/1968.
- Tirmizî, el-Hakim Ebû Abdillâh et-Tirmizî:
Beyânü'l-Fark Beyne's-Sadri ve'l-'Akli ve'l-Lübbi, Daru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, t.y.
- Tuğlacı, Pars:
Okyanus 20. Yüzyıl Ansiklopedisi: Türkçe Sözlük, Pars Yayınevi, İstanbul, 1971.
- Turfe, İbn el-Abd:

- Divanu Turfe**, thk. Ali el-Cündî, Matbaatu el-Anglo el-Mısriyye, 1953.
- Tûsî, Ebû Cafer Muhammed b. Hasan et-Tûsî:
et-Tibyân fi Tefsîri'l-Kur'ân, Beyrut, Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1999, I. Basım.
- Üveysî, Abdulhalim:
Mustalâhâtü Ulûmi'l-Kur'ân, Daru'l-Vefa, Mısır, 2008.
- Vahidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisaburi:
el-Vecîz fi Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz, thk. Safvan Adnan Dâvûdî, Dımaşk, Dâru'l-Kalem, 1995/1415.
- Zebîdî, Ebu'l-Feyd Muhibbuddîn Murtaza ez-Zebîdî:
Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs, I. Basım, Matbaatü'l-Hayriyye, Kahire, 1306.
- Zeccâc, Abdurrahman b. İshak ez-Zeccâc:
İştikâku Esmâillah, thk. Abdülmuhsin el-Mübârek, Necef, Matbaatü Numan, 1974.
- Zemahşerî, Cârullâh Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî:
Esâsü'l-Belâğa, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut-Lübnan, 1422/2001.
el-Fâik fi Ğarîbi'l-Hadîs, thk. Ahmed Ebu'l-Fadl ve el-Becevî, Haleb, t.y.
el-Keşşâf, İbnü'l-Müneyyir'in el-İntisâf'ıyla birlikte, thk. Muhammed Abdusselam Şahin, Darul-Kütübi'l-İlmîyye, Beyrut-Lübnan, 1995/1415.
- Zer'î, Muhammed b. Ebû Bekr ez-Zer'î:
Miftâhu Dâri's-Seâde ve Menşûrâtu Velâyeti'l-İlm ve'l-İrâde, Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, Beyrut, t.y.

- Zerkeşî, Bedruddin ez-Zerkeşî:
el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl, Dâru'l-Marife, Beyrut, t.y.
- Zevzenî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed:
Şerhü'l-Muallakati's-Seb'a, thk. Muhammed el-Fadilî, el-Mektebetü'l-Asriyye, Lübnan, Sayde, 2003.
- Zeydî, Ebû Bekr b. Dureyd ez-Zeydî:
el-İştikâk, thk. Abdüsselam Harun, Mektebetü'l-Hancî, 1958. Zübyânî, Nâbiğa Ebû Eme Ziyad b. Muaviye ez-Zübyânî:
- Zübyânî, Nâbiğa ez-Zübyânî:
Divanü'n-Nâbiğa ez-Zübyânî, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, Dâru'l-Maârif, Kahire, 1977.

ÖZ GEÇMİŞ

Ziyad Al-Rawashdeh, 1976 yılında Ürdün'ün Al Kitta şehrinde doğdu. 1994 yılında Alkabisi Lisesi'nden, 1998'de Balka Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Amman/Ürdün)'den mezun oldu.

2003 yılında Ürdün Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir ve Kuran İlmi Anabilim Dalı'nda yüksek lisansını tamamladı. 2007 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'na kayıt yaptırdı.

1999-2005 yılları arasında Amman İttihat Lisesi'nde öğretmenlik yaptı.

Öğrenci Kimlik No: 2502070371

İletişim Bilgileri

GSM: 0555 589 82 04 . Ürdünde ki : 00962 777 415 495

E-MAIL: guller_guler@yahoo.com